अपिकायांक्रियायांवोधितायांमपरेणान्यस्यअयायाःक्रियायाःवोधनस्याशक्तत्वात् प्रथ
मेनेवसंख्याकारकादेरभिहितत्वेनद्वितीयस्यप्रयोगाप्रसंगात्तप्रथमस्यसस्याप्रत्यय
योरितिलोपेतनदर्थस्यानववोधात्तकर्तृद्वयादिप्रतिपिपादयिषायांतुपचनउत्यादेरेव
प्रयोगस्यप्रयुक्तत्वात् अतसिवन्तव्याहृतिरूपितफलंपदपि किंचाधिकारार्थमपिधा
तोर्पथास्यात् यात्वुपसर्गसमुदायस्यमाभूत् प्रकर्तुमिच्छतीति मायवेनोक्तंतदपि
नच्चरादौसङ्क्रामङ्युच्चउक्तिविशिष्टपाठेनयातसंज्ञाप्रयोजकेप्रत्ययेविकीर्षतेउप
सर्गसमाकारस्यर्दपदंष्टथकक्रियतइतिज्ञापितेनमस्मार्थत्वात् अन्यथासमना
यतउदमनायतप्रापिपचत्प्राटिटदित्यादौदोषस्यउद्धरत्वातज्ञानमित्यवर्णनीयं
सोपसर्गाच्चेत्स्वन्ययस्तर्हिसङ्क्रामङ्कुःवेति एवंधर्थौधिकारश्चेद्रुच्यतेउरीकरोतिश्च
क्लीभवतिमहायीस्यादित्यादावुर्व्यादिच्वन्तयोर्धातोः प्राक्प्रयोगस्यनिपततत्वेन।
[illegible]ष्टात्वत्पयोत्यनिड्वर्वारानथाचाड्हित्वपोदोषः स्यादित्यधिकारइतिदिकव
र्तमानेतिपतस्यअनिमिपृथरूथगिष्वसमसृजेआतेअन्तेसेआथेध्वेएवसेम
देतिवाघेकंपदंअष्टादशवापदानिव्यापारेइतिशेषः व्यापारश्चक्रिया साधा

दी
टी
२

यात्ववाच्यासात्रिविधात्रतीतानागतवर्तमानभेदात् तत्र वर्तमानक्रियावृत्तेर्यो सिवा
द्यस्तेव घोतकाभवन्निवर्तमानक्रियायां याधातुर्नैवोक्तत्वात् एवमतीतादिष्व
विस्तेयम् यदित्वसद्य आदिरित्यतत्काल इत्यनुवर्त्ते वर्तमाने काले वाच्ये निवा
द्य इति व्याख्यापन्नेतदा वाचकतापत्तो भवति कालस्य धातुनानवविहितत्वात्
कालोऽः ष्ट्रद्रव्यातिरिक्तं नवमं द्रव्यमिति वैशेषिकादिमतं ईश्वरस्यैव मूर्तिभेदः का
ल इति वेदान्तिमतं प्रधानस्यैवावस्थाभेदः इति सांख्यादिमतं पक्षत्रयेपितस्यैक
त्वात् वर्तमानादिभेदाऽभावेपि वर्त्तमानादिक्रियोपाधिवशात् वर्तमानादिव्य
वदेशो बोध्यः पेतत्प्रसिद्धयतनाव्यापकतत्पुरुषाधिद्ध परिमाणं सूर्यादिक्रियां।
अप्रसिद्धपरिमाणक्रियायाअवच्छेदिको कालमाहुः सूर्यस्योदयाचलसंयोगा
दारभ्यास्ताचलसंयोगपर्यन्ता क्रिया दिनमुच्यते अस्ताचलसंयोगादारभ्योदया
चलसंयोगपर्यंता क्रिया रात्रिरित्युच्यते तदाहृत्यात्पक्षमासादिव्यवहारः का
लस्याप्यनित्यत्वात् अनेकत्वात् तेमुख्य एव वर्तमानादिव्यवदेशः अथ को वर्त
मानो नामोच्यते लोकप्रसिद्ध एव तद्ज्ञं कफाणिनाल्पकप्रवतत्त्विहन्न्दीदं लोका २

ङ्क्ष्यते पदोऽदं लौकाङ्क्ष्यते नहि पन्नाहं स्यादिति लौकिकादिप्रारब्धापरिसमाप्तमव
दुर्वन्ति मार्कण्डेयपश्चिवं जीवति तस्य हि जन्मनः आरभ्यामरणमव्याप्यपरिसमाप्तमि
तिति वादिप्रयोगः ननु अजीवीत् जीविष्यति वा चतुर्युगसहस्राणां ब्रह्मणो दिनं वर्त
तेन त्वहन् वर्तिष्यते वेति विंशत्यादिवर्षपर्यन्तं वेदाध्ययनेऽपि अधीते इति प्रयुज्यते ज
न्मपीत अध्येष्यते वा ये तु भूतभविष्यद्भिन्नो वर्तमान इत्याहुस्तन्मते वर्तमानभवि
ष्यद्भिन्नो भूतः भूतवर्तमानभिन्नो भविष्यन्नित्यपि स्यादिति अन्योन्याश्रयः दोषप्र
सङ्गः यत्र संप्रति वर्तमान इति कालापहृं वर्तमानसंज्ञा विधायकं तत्र च्छेला
कन एव सिद्धत्वात् तदुक्तं भगवता पाणिनिना कालोपसर्जने च तुल्यं वर्तमानादि
कालसंज्ञा अप्रधानमुपसर्जनामिति न वक्तव्यं अर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् मामामतत्वा
द्यभावात् उच्यते सृष्टिसंहारं कृतिप्रमाणपसीकानृणां मते प्रवाहस्ति वर्तमानत्वंक
ल्प्यादौ प्रारब्धापाक्ष्यितेरपरिसमाप्तित्वात् तस्थुः पर्वताः भविष्यति भूरित्यादौ त्वतीता
नागतकस्यावादाप्रभूतभविष्यत्ते वाच्यं मीमांसकमते त्वनुपपत्तिरसिद्धिः आत्मास्ती
ति सर्वैमामनुपपन्नं अत्र माधवः इह पर्वतादि तिष्ठत्यादेः सर्वदाभावात् स्वातो भूतत्वाय

सू॰
टी॰
३

योगपि कालवर्त्तीनां राज्ञां भूतादिभेदेऽभिपालनादिक्रियाभेदाः तस्थुः पर्वता इल
नहुषादिकाले स्थास्यंति कल्किविस्रकाले तिष्ठंति इदानीं तनुभयकाले इति भूत
[illegible] योग इत्याह आत्मनस्तदेहाद्युपाध्यतीनत्वादीनाष्टनितत्वादिसंभवोऽस्त्य
थवर्त्तमानग्रहणमात्रसामान्येन तिवादयो विधीयन्तां अतीतानागतयोरस्मि।
स्यपि वा यतो सामान्ये विशेषविशेषविशेषविधानादिति चेदुच्यते वर्त्तमानसामी
प्ये भूते भविष्यति च तिवादिसिद्ध्यर्थं वर्त्तमानग्रहणं तद्ग्रहणसामर्थ्याद्गौणस्यापि
वर्त्तमानस्य ग्रहणं भवति अन्यथा भूतवाचित्वभविष्यत्वीसत्वानां तत्रसिद्ध्य पार्वव
स्यतां कदागमिष्यसि अयं पृष्टः गच्छामि गमिष्यामि वा कदा गतोऽसि अयमागच्छामि
अयमागमं वा वर्त्तमानत्वं क्रियायामन्वेति न फलेन तदाश्रयेन कर्त्तरि पाकादिफ
ले अन्वीयात् मासमोदनं पच्यते दनेदानीं पचती प्रयोगस्यात् विक्लित्ते वर्त्तमान
त्वात् न च पाकवर्त्तीति यदि फलाश्रये अन्वीयात् तर्हि मासमानं तं मानेयामेया।
तीति प्रयोगस्यात् फलसंयोगः तदाश्रयस्य संयोगस्य वर्त्तमानत्वात् न त्व ग्रामं यास्य
तीति यदि त कर्त्तर्यन्वीयात् तर्हि मासमानं पूर्वं पाकं कृतवति मासमानं तरं वा पाकं करिष्य ३

तिपुरुषेदृष्टेइदानींपचतीतिप्रयोगःस्यात्कर्तुःपुरुषस्याविद्यमानत्वात् नन्वपाक्षीत्यत्र
तौतिवाच्यमत्रसंग्रहः क्रियाफलयोर्बोधकोधातुः तत्रधातुत्वेनसर्वानुगतेनक्रियाबो
धकत्वंधातोःधातुस्विकेनरूपेणभूत्वापचित्वादिनाफलबोधकत्वंकालसंख्याकारकं
चाख्यातार्थःतत्रतिवादित्वेनकालोऽर्थःतिप्त्वादित्वेनएकत्वबहुत्वरूपासंख्यार्थः
आत्वेनभावकर्मणीअर्थःआत्वेनयत्वेनचकर्तार्थः तत्रफलस्यकर्मणिअन्वयःफलाश्रय
स्यकर्मत्वात्व्यापारस्यकर्तर्यन्वयःधात्वर्थव्यापाराश्रयस्यकर्तृत्वात् संख्यायास्तुकर्त
रिप्रत्ययेकर्तर्यन्वयःकर्मणिप्रत्ययेकर्मणिकालस्यक्रियायांकर्तृकर्मणिक्रियाया
विशेषणेक्रियायाविशेष्यात्वइदंतुशाब्दिकमीमांसकयोर्मतंक्रियाप्रत्ययार्थइतिमी
मांसकाःप्रत्ययार्थस्यैवप्राधान्यमितिनियमात्कर्तृकर्मणीत्वादेपलम्भेनव्याख्यात
वाच्येवैयाकरणास्तुधात्वर्थक्रियाक्रियावचनस्यैवधातुत्वादित्याहुः ननुप्रत्ययार्थप्रा
धान्यनियमोपिकीदृशाः यःप्रत्ययःसप्रधानमेवयत्प्रधानंसप्रत्ययार्थएवेति वाभाद्यः
स्त्रीप्रत्ययेस्त्रीत्वस्यप्रत्ययार्थस्यप्राधान्याभावात्प्रत्ययार्थस्यकालस्यसंख्यायाश्चप्रा
धान्याभावात्स्त्रीप्रत्ययेनेप्रधानस्यद्वयस्यप्रत्ययार्थाभावात् शुक्लातरःविहद्गः

सू॰ पचतिनमोभिषकाशइत्यादौप्रमेयार्थस्यातिशयादेः प्राधान्यादर्शनात् अप्रमेयार्थस्य
टी॰ राजपुरुषः इत्यादौपुरुषादेः प्राधान्यदर्शनाच्चकर्तृकर्मणोराख्याता आद्यविकर्म
४ ण्यादिषुकर्त्रादिसूत्रमानमस्तिक्रियायाः स्फुटार्थत्वेनमानमस्तिकिञ्चकृतेनवाम्नो
नेोपलक्षेत्यादौक्रियाप्रतीतिरस्तितत्रयातत्त्वरूपास्तितनुयातोदेवक्रियावाचिपिपुक्त
ततआख्यातस्यहृदनेआदेपलभ्याक्रियाइतिचेत् क्रियाआख्यातानेपितर्थेवाक्तन
चादिमायाः क्रियायाः प्राधान्यंतस्यादितिवाच्यंघटादिशहेर्वाच्यपाजात्यादि
भाव्यक्तेः प्राधान्यदर्शनात् सत्वप्राधान्यानिनामानिक्रियाप्राधानमाख्यातमि
ववचनाच्चप्राधान्यसंभवात् किञ्चकर्तृरवाच्यत्वे आख्यातोक्तसंख्यायाअन
न्वयप्रसंगात् अवाच्येकर्तर्यन्वयः स्यात् तर्हिविशेषात्कर्मादावपिस्यात् मम
मतेन्तु आख्यातार्थेकारके आख्यातार्थसंख्यायाअन्वयसंभवतिसमानप्रत्यया
यातत्वात् किंचोक्तानुक्तव्यवस्थाचनस्यात् सर्वत्राख्यातेनतस्यानभिहितत्वादिति
दिक्तनार्किकास्तुप्रथमान्तविशेष्यकबोधमाहुराख्यातस्यचयत्नार्थक
करोतिनासहाख्यातविवरणात् कर्तुश्चावाच्यतांहन्तिमतोवाच्यतापेतया ४

कृतेर्वाच्यत्वं लाघवात् अवच्छेदकं कृतित्वरूपसामान्यलघु लभ्यते इत्याहुः मत्वर्थल
क्षणापापवसंसर्गमर्यादया कृतिमान् देवदत्तो लभ्यते इत्याहुः उच्यते अस्मिन्मते कर्ता
वाच्यः सच यावद्रूपात् व्यापाराश्रयः व्यापारश्च कृत्या तेनैवोक्तः आश्रयमात्रं प्रत्यया
र्थः आश्रयत्वं न अवच्छेदकं न स्वावृत्त्युपाधिरूपमतो नास्माकं गौरवं गन्धोपि किं
च न व्यमते लक्ष्यतावच्छेदकस्य गौरवेपि न दोषः शक्यतावच्छेदस्य तु दोषः इत्य
त्र विनिगमकं नास्ति बीजाभावात् अतयोरपि गौरवलाघवे वाच्ये किं चास्मिन्म
ते कृतिरपि यातु तेनैवोक्तः परंतु न कृतित्वेन किं व्यापारत्वेन कृतेरपि व्यापारविशे
षरूपत्वात् अतः सा न प्रत्ययार्थो न लभ्यत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वांगीकारा
त् अपि च करोतेर्यत्नार्थकत्वं यदुक्तं तदपि न करोतिरुत्पादनार्थे इति वदंते के
वलयत्नार्थत्वेपचतीत्यादेः कर्मकर्ता स्यात् करोति नामार्थव्याख्यानमेव विवरणादि
त्यजंती मयुक्तं नहि करोतिराख्यातानां विवरणं किंतु यथा भोराख्यातस्य तु एव विवर
णं पचति पाकं करोति शेते शयनं करोति यदपि प्रथमान्तपदेनैव कर्ता लभ्यते तदपि
देवदत्तपदेन देवदत्तत्वेन देवदत्त उपस्थाप्यते न कर्तृत्वेन प्रथमायापि नाना मार्थमा

सि॰
टी॰
५

नेविधानात्तत्रन्योक्तेप्रथमापि न संभवति नवमते कर्त्तराख्यातेनोक्तत्वात्भावात्कर्त्तरि तृतीयैव स्यादा
ख्यातेनानुक्तत्वात् अथोक्ते इति उक्ते कर्त्तरि प्रथमा विधीयते न च कर्त्तनिष्ठसंख्याया अभिधानान्न ते
नाप्यभिहित एवेति वाच्यं सख्याभिधानेन संभवति गौर्गोत्रा स्याप्यन्याय्यत्वात् क्वचित्संख्या
नुक्तेपि क्वचिदुक्तेपि निशास्त्रार्थस्यैव वैरूप्यप्रसंगाद्वेति तत्र न समासे संख्याया अनभि
धानात् किञ्च कर्त्तुरवाच्यत्वे नाम्नि चेति पुरुषव्यवस्था न स्यात् समानाधिकरणे युष्मदादौ सं
ति मध्यमादिर्विधीयते आख्यातेन युष्मदस्मदोः सामानाधिकरण्यं कर्त्तर्वाच्यत्वे समेव संभव
ति नान्यथा न युष्मदि सति मइति आख्येयमिति वाच्यं त्वां पश्यन्नि पश्यामि त्वं च जातिव्याप्तेः
न च युष्मदि कर्त्तरि सति मध्यमो भवतीति वाच्यं त्वया मया वा पच्यते इत्यत्राति व्याप्तिः किं
च रथो गच्छतीत्यादावसमर्जितस्यात् कर्तृत्वाभावात् व्यापारे लक्षणेति वाच्यं गौ
रवात् शाक्यसंबन्धो लक्षणेति शक्यसंबन्धश्चोभयं ज्ञातव्यं मन्मते तु शक्यमात्रं ज्ञातव्यमिति
लाघवं लक्षणापि नापतति कीर्तिं तु रूप वाच्या भूत्वेति प्रयोगा गच्छतीत्यादि प्रयोगा।
संग्रहादित्वात् निरूढलक्षणा च शक्तितो नाममात्रेणाभिन्ना न वस्तुत इति दिक् विधिसं
भावनयोः पात् यातात् युस्याम् यातम् याम्याम् इत् इयातां याम् इ इरन् ईथास् ईया ५

याम् ईधम् ईय ईवहि ईमहि धातोर्यादादयः प्रत्ययास्तु विधिसंभावनयोर्वाच्ययोः प्रत्य
येवाचकता यतः न चात्र पक्षे विध्यादिनार्थेन कर्त्राद्यर्थयोर्विरोधाभावात् किंच क
र्त्रादिरपि निरवकाशः न च तिनिवादावनवकाशः न्यायसमानेन विध्यादिवत् व
र्तमानत्वभूतत्वादेरपि तिवादिवाच्यत्वात् न चैवं यथार्थे प्रति वर्तमानत्वादेः प्रत्यया
र्थतया विशेष्यत्वं स्यादिति वाच्यं कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् ननु प्रत्ययार्थ प्राधान्यमौ
त्सर्गिकमन्यथाख्याते त्यज्यते इति चेत् तर्हि तत्पक्षे नोक्तदोषावकाश इति यद्वा विधिसं
भावनयोर्वर्तमानादौ धातोर्यादादयः प्रत्ययास्तु विध्यादिधर्मस्य विशेषस्य प्रकृत्यर्थे
विशेषणत्वे द्योतकाः पक्षोयं संभवति तत्रेयमुपपत्ति विध्यादि प्रत्ययार्थत्वे नोचितं तत
यासक्तिकर्त्रादेरर्थस्य प्रत्ययान्तरे वर्तिनार्थस्य विध्यादयोर्थाबाधकास्तुः न च प्रत्य
योन्तरेपि वर्तमानत्वादिभिर्बाध्यात् कर्त्रादिरस्यानवकाशत्वाद्बाधकः स्यादि तिवा
च्यं वर्तमानादेरपि धात्वर्थतयाभ्युपगमात् तत्र प्रत्ययान्तरेसावकाशस्य कर्त्रा
देर्यादादिभिर्विधानेन स्यात् तत्र स्त्रद्विवचनेन स्यात्ता अवादयस्तु न स्तुः उक्तप्रत्य
वस्यान्वेन स्यात् उक्तत्वप्रयुक्ताप्रयमाचनस्यादिति विधि पूर्वोक्तातो न भावतत्रपर्शी

कृतेर्वाच्यत्वे लाघवात् अवच्छेदकं कृतित्वरूपसामान्यलघु लभ्यते इत्याहुः मतवर्थल
क्षणायावसंसर्गमर्यादया कृतिमान् देवदत्तो लभ्यते इत्याहुः उच्यते अस्मिन्मते कर्त्ता
वाच्यः स च धात्वर्थव्यापाराश्रयः व्यापारस्तु धात्वैनैवोक्तः आश्रयमात्रं प्रत्यया
र्थः आश्रयत्वं त्ववच्छेदकं न त्वावश्योपाधिरूपमनेनानास्माकं गौरवमवगन्तव्योपि किं
च नव्यमते लक्षणतावच्छेदकस्य गौरवेपि न दोषः शक्यतावच्छेदकस्य तु दोषः इत्य
त्र विनिगमकं नास्ति बीजाभावात् अतयोरपि गौरवलाघवं वाच्यं किं चास्मिन्म
ते कृतिरपि धात्वैनैवोक्ताः परं तु न कृतित्वेन किं व्यापारत्वेन कृतेरपि व्यापारविशे
षरूपत्वात् अतः सा न प्रत्ययार्थो न्यलभ्यत्वात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वांगीकारा
त् अपि च करोतेर्यत्नार्थकत्वं यदुक्तं तदपि न करोतिरुत्पादनार्थे इति वदतां के
वलयत्नार्थत्वेपत्तिवदकर्मकत्वं स्यात् करोतिनामसार्वाख्यातपदविवरणादि
त्यनुपपत्तिः मयुक्तं न हि करोतिराख्यातानां विवरणे किं तु धात्वोराख्यातस्य तु पदं विवर
णं पचति पाकं करोति शेयनं करोति यदपि प्रथमान्तपदेनैव कर्त्ता लभ्यते तदपि न
देवदत्तपदेन देवदत्तत्वेन देवदत्त उपस्थाप्यते न कर्तृत्वेन प्रथमायापि नानार्थमा

स्मृ॰
टी॰
८

न्तरः कीदृग्भावे किः विधिविधाने इत्यस्मादेतमर्थाद्विज्यर्थी ह्याकिः विधानं चेष्यते वा विधिः अ
नुष्ठापनं कारणं प्रवर्त्तनेति यावत् यागादिवाक्यासाध्यानर्थस्य विशेष्यविशेष्यविशे
षुणी यागशिष्याग्रस्य सुत्रुषको भवेत् एकशिष्याश्रयाग्रस्त निष्ठप्रीतिजननात्तुष्टला
क्रियातद्विषया प्रेरणेति विशेषपक्षः प्रेरणविषयायएकशिष्याश्रियाग्रवीश्रयप्रीति
जननात्तुष्टला क्रियेति विशेषणपक्षः उभयथापि क्रिया प्रधानमाख्यातमित्यस्यन
कश्चिद्विरोधः यागाद्यभिधेयायाः प्रवर्त्तमानाया अपि क्रियारूपत्वात् योतकाताप
त्तेयत्वं क्रियाद्वयमपि यागार्थ एव विशेषणविशेषभावेन कामचारः प्रवर्तनात् स्म
तिस्मृतिपुराणवाक्यनिष्ठात् तत्कर्मीश्वरसमर्प्पण्यासादिनिष्ठा लौकिकवाक्येषु तु पि
त्रादिवाक्यनिष्ठाप्रवर्त्तमानात्सेप्रवृत्तेरिष्टसाधनत्वे समनुमीयते ईयवेदाध्ययनादि
मत्प्रवृत्तिर्यदिष्टसाधनमीश्वरादिभिः कार्यमाणत्वात्पित्रादिकार्यवारणभोजना
दिमत्प्रवृत्तिवत् या प्रवृत्तिरीश्वरादिभिः कार्यमाणा न भवति सा मदिष्टसाधनम
पि न भवति ब्रह्मवधसुरापानादिप्रवृत्तिवत् केचित्तु इष्टसाधनत्वं विध्यर्थमाहुस्त
त्र वेदाध्ययनादेः पित्रादिभिः प्रवृत्तिस्ताय एव बालाः प्रवर्त्तमानाः दृश्यन्ते न त्विष्टसा ६

धनमपि न भवति ब्राह्मणवधसुरापानादिप्रवृत्तिवत् केचित्तु इष्टसाधनत्वं धनत्वाज्ञापनात्
आदौ तेषां तदसंभवात् किंच आख्यातस्य यत्नार्थप्रथमांत विशेष्यकस्य बोधः तत्रेष्ट-
साधनस्य विशेष्यत्वं न संभवति प्रथमांतपदेनानुपस्थानात् विधितो यत्नेवान्वयेच
प्रत्ययार्थप्राधान्यस्वीकारस्य त्यागप्रसङ्गात् अत्र पचेत् अत्राभिन्नाश्रयायाविधिति
स्वदनुकूला एका क्रियायाः क्रियातद्विषया प्रवर्तमाना प्रेरणा विषयभूता इदनाभिन्ना
श्रयकविधित्यनुकूले क्रियाक्रियेतिवा बोधः अत्र पाचयेत् अत्राभिन्नाश्रयकविधि
त्यनुकूलभावनातद्विषयाभावात् अत्र मया पाच्यते अत्राभिन्नाश्रयकविधित्यनुकूला
भावना अत्रेपि पचेत अत्राभिन्नाश्रयकविधित्यनुकूला क्रियातद्विषये छातद्विषयाप्रे
रणा प्रवर्तमाना विषया अत्राभिन्नाश्रयकविधित्यनुकूला क्रियातद्विषये छत्यादिः स
पूर्वोद्भवेत श्रोरादिकाल्हाप्रेरणे स्वार्थे वाजिः भायुद् यद्वा अस्मादेव ज्ञापकाज्ञ्ञेताघुः तते
स्त्रीयाने वेति विशेषः संभावना कल्पनाकुहः सचोत्कटैककोटिकः संशयः स्याएवीघु
तमेवेत्यादौ तत्स्वर्गः कोटयः समत्वेनभा[illegible]ते भवेदयं वेदविद्वाह्मणत्वादित्यादौ त्वेवद
त्वाद्वेदवित्वेकोद्याद्वेदवित्कोटिरेवाधिका अयमेव संशयभावनयोर्भेदः ब्राह्मणत्वादिति

सू॰ टी॰ ७

हेतुत्वव्यभिचारवान्न निश्चायकाः अवेदविदामपि ब्राह्मणानां दर्शनात् अब्राह्मणानामपि केषु
यासां वेदविदो दर्शनात् वेदावाप्त्युत्कलभावेनापि कोऽयं हेतोर्यस्तदाश्रयान्मयावगत्वेऽ
त्वायाभावनात् द्विधया ब्राह्मणत्वहेतुकासंभावना ब्राह्मणत्वहेतुकायासंभावनात् द्विधा
याकेदाप्यनुत्कलभावना अयापरो हेतुकार्यनिष्ठान्यथा अन्यत्रानुत्कलाभावेनेति वा वोधः एव
भवेदयं बलवान्क्षत्रियत्वात् भवेदयं धनवान्वैश्यत्वात् भवेदयं सेवकः शूद्रत्वादित्यादावपि
बोध्यम् अत्यन्तनिमंत्रणोऽमंत्रेणाधीष्टं पिपादादिविहितः तत्र निमंत्रणमावश्यके अर्थे प्र
वर्तना यत्राप्रवर्तमानस्य प्रत्यवायः श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेर्यथा अधीष्टं सत्कारपूर्वकं
प्रवर्तनं अध्ययनादौ गुर्वादेर्यथा तत्र विधिग्रहणेनैव संग्रहात् प्रवर्तनायास्सर्वत्रानुगतत्वा
त् तदुक्तं वाक्यपदीये न्यायसूत्रादनार्थं च श्रयं वार्थमयाणि वा विध्यादीनामुपादानं च वर्णमा
दितः कृतं १ अहं वेदमधीये उत शास्त्रमित्येवं अस्ति प्रवर्तमानानां रूपमनुसन्धानं च तत्र अर्पितं चैवेति
क्रियातव्यः किंभेदस्य विवक्षयेति संप्रश्नप्रार्थनयोः निकर्तरि यादादि विधेय एव तत्र संप्रश्नः अ
हं वेदमधीये उत शास्त्रमित्येवंभूतविचारः एवं प्रयोगे ग्राह्येयमनुतकाशी अहं शास्त्रस्य ज्ञर्या
मुत संन्यासमित्यादिष्वपि प्रार्थना पाणिग्राजने लभेयं भोः कृत्स्नां प्राप्नुयां भो कन्यां वहेयं अत्र ७

विधिसंभावनयोरिति योगं विभज्य तिवादीनामनुवर्त्य विध्यादिष्वपि तिवादयो विधेयाः यथा भव
तिन्होत्वं ह्वेति पशुना यजेत सेयपदादावित्यत्र वर्तमाने इत्यनुवर्त्य वर्तमानेपि याम्यादयो याः इ
ष्टेन इत्यति वृष्टिश्चेत्पात् आशीःप्रेरणयोः तुप्ताम् अंतुहितं तआनिश् आवश् आमश्
ताम् आताम् अंतां स्व आथां ध्वम् ऐप् आवहैप् आमहैप् एते योर्यौत्ययोवाच्ययोर्थितोस्त्व
वादयाः आशीःप्रेरणयोः प्रत्ययार्थेवाच्यतायत्तोभवति आशीःप्रेरणयोर्वर्तमानाद्धातोरि
तिप्रत्ययोत्पत्तौभवति तत्रापि विशेष्यत्वं विशेषणत्वं वेतिहेतं आशासने आशीः आङ्शा
सुरिच्छायां संज्ञायां समजनिषदेत्यनुवर्तमाने स्त्रियामित्यधिकारे संपदादेः क्विवेति क्विप् अय
मेव निर्देशात्तस्य वचनस्य सत्वे प्रमाणं अस्मादेव निपातनात् क्विपि आतङ् नतु शासेरिदि
त्यनेनेत्वमस्तु न परस्मैपदिनः शासेस्तु अग्रहणात् आशास्ता आशास्त इत्यादावपि स्यात् आ
शिषीति निर्देशात् क्वितान्यस्य धातोः सस्यषः शासिवसिघसीनां भवतीत्यापकसिद्धत्वात् सः
वं त्रिति उस्तः किरणः उस्तः गोरित्यादौ वसेरोणादिके रकि संप्रसारणेन रूपं प्रष्ठवीदीनामविस्य
स्मात्प्रेरणार्थं ज्ञानादेतर्भाविकल्पार्थाद्धाभावे प्रयुक्ता प्रेरणा प्रवर्तनाविधिशब्दपर्यवआशीः
प्रेरणयोरआशीःप्रेरणेनयोः आशासनं च प्रामसेव भवतीति प्राप्तप्रार्थनमाशी सा च स्वस

सू॰ टी॰ ८

परस्य च संभवति स्वस्य परस्मै चार्थप्रशंसनं चाशीरिदमप्राप्तविषयमेव संभवति आयुष्मा
न्भवान्भूयादिति शपिता युः प्राप्त्युत्कालैकभवदर्थाश्रयात्मधारणक्रियात्तद्विषया शुभाशंसा
विषयभूतादीर्घायुःप्राप्त्युत्कालैकाभवदर्थाश्रयात्मधारणक्रियेति वार्थः अत्रायुर्विषयाशीः फ
लितपुत्रवंतो भवंतो पुत्रसंबंधात्तत्कालाद्भिभवदर्थाश्रयात्मधारण क्रियातद्विषया शुभाशंसा शु
भाशंसाविषयभूतापुत्रसंबंधात्तत्कालाद्भिभवदर्थाश्रयात्मधारणक्रियेति वार्थः वयं वेदमध्य
यासिष्ट वेदान्तरावाप्त्युत्कालावच्छेदकस्पदर्थाश्रयाध्ययनक्रियातद्विषया शुभाशंसाविषयभूता।
वेदान्तरावाप्त्युत्कालावच्छेदकस्पदर्थाश्रयाध्ययनक्रियेति वार्थः अध्ययनायोद्यतो भवसायोसाफ
संबोध्यकाध्ययनफलविशेषकोयोगाउद्देश्यकयुष्मदर्थाश्रयाधारणक्रियेति वार्थः ज्योतिः
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजतां विशेषं स्वर्गाशास्त्रतुत्कालाज्ज्योतिःष्टोमसंज्ञिकायागकरणिकेकस्व
र्गकामपुरुषाश्रियायागक्रियेति वार्थः यद्यपि याज्ञादित्वाद्योनकालविशेषे विहितास्तथा।
पि भविष्यत्कालोऽत्र गम्यते अतीतवर्तमानयोर्विध्याद्यसंभवात् यत्तु शाब्दं कुर्वाणेपि नरे विरामा
भावात्काशां शाब्दं कुर्वेति वर्तमानेपि विधिः संभवति तन्न तत्रापि भाविशब्दविषयत्वाद्धि येन वर्त
मानशाब्दविषयत्वाद्विधिग्रहणे तु वर्तमानेषु नैः प्रेरणोपादानमधिकसंग्रहार्थं तेनातिसर्गप्रा।

नकालयोरपित्वादिः सिद्धिर्निषेधस्तु विधिरेवं संगानात्प्रतिसर्गोस्तु तद्विषयप्रवर्त्तनात्तवेद्याचो।
द्वंगागात्केनचित्कं चित्प्रसक्तं मध्याह्नकालस्त्वयावक्तव्योस्मन्नदागंगागंतव्यमस्तीति मध्याह्न
प्राप्तस्तेकालस्त्वं गंगागच्छेतिदिक्कृतयोस्त्वातेऽ शिषिवात्प्रसिद्धितद्भीतयोः ताऽडेर्डि॰ तेनो॰
त्यादेशः ज्ञापकसिद्धं नसर्वत्रेति डि॰ दंतसेत्यस्याप्रवृत्तेः किं वा नन्वार्थे डि॰ ताडि॰ त्वयेत्यादेशोप्र
योजयति अत्र तत्रभूतानद्यष्टानद्यष्टाशिंत्यादौ गुणवद्धिप्रतिषेधेसंप्रसारणेचरितार्थत्वाडि॰ त्वसनो
त्यादेशाना नतु तत्प्रतात् अंतर्हितात् तस् नेत्येवक्तेनानपदस्तेर्तिचेन्नप्रेरणेपिप्रसंगात् तद्धित्रा
शिषितान्वेरणेनेतिव्यवस्थालभ्यते किंचनास्तिवद्युमदिव अस्म दिवमाचौ रितिवद्भववनो ता
त्वयोभागांविधेयाः तत्रवज्ञायते चतुर्भिकोभागाः त्रिभिः कोवेति मवस्थानसिद्ध्येदिति दिक् अने
घतनेतीति दिषतां अनु सिद्ध तस त अमिध वसतव आतां अंत थास आथाम् धम इवहि महि
अनद्यतनेतीनेकालेयं लेवाच्योवाध्यात्मो दिवादयः अस्मिन्नहनीत्ययसद्य आदिनादिदसमर्थे
प्रत्ययश्चाहनीत्यर्थेनिपात्यतेनद्धितोकन्वात् प्रथमा अद्यशब्दवाचः किंपानकालः आतीतरा॰
त्रेरात्रिरयामद्वयमागामित्याः प्रथमयामद्वयसत्यवर्त्ती दिवसः सकलः प्रबो॰ यम॰ द्वाचा॰ का
लः केचित्तु अरुणोदयादारभ्यारुणोदयपर्यंतः कालः अन्येतु सूर्योदयादारभ्य सूर्योदयपर्यंतमि

स्माङः लौकिकानां सोऽद्य श्व इति तैर्व्यवहारदर्शनात् अद्यभवोऽद्यतनः ह्यस्तनादिनितद्धः वलि
विधः अतीतो वर्तमानोऽनागतश्च तीतितत्राद्यतने भूते लिः अद्यतने वर्तमाने लिवादिः अद्यतनेऽनाग
गते लृडादी भविष्यति स्पष्टम् नास्त्यद्यतनो यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति तस्मिन्ननद्यतने काले दिवादेरर्थात्
परोक्षे परोक्षे लिङादि विधानात् यद्वा अद्यतनादन्योऽनद्यतनः इति न नञ्तत्पुरुषः अन्यत्र इत्यनन्नाम्नेषु
नोऽइति नलोपश्शानतो विधानसामर्थ्यात् एवमप्यद्यतनो लभ्यते नन्वद्योऽभुंज्महीत्यत्रापि प्रसंगः
अद्यतनाद्धि न स्यादित्यस्य सत्वात् इति चेन्नैवं परत्वात्तस्य संभवात् दिवाद्देरिवकाशाद्यस्तनः कालः
लाभवतस्तत्रः स्मेवकाशोऽद्यतनोऽतीतः अभूद्वृष्टिरिति अभयविवक्षायां द्वयोः प्रसंगे परत्वाल्लिभव
ति अत्रानद्यतने इत्ति योगं विभज्यत्तिवादी तत्वर्णीतद्यतने तिवादयो तिवादयो विधेयाः अनद्यतनो
तीतोऽनागतश्च ग्राह्यस्तेन यजतिस्म युधिष्ठिरः यो नित्यं ददाति दाता वा स स्वर्गं याति याता वा
ति सिद्धम् न तु ह्यस्तन इति वक्तव्ये अतिलाघवात् उत्तरार्थं ताप्यस्य नास्ति ह्यस्तन इत्यस्यैवान्वयसंभ
वादिति चेत्सत्यं तन्नो क्रमनित्यमित्यद्यतनेपि परोक्षे ण क्षितियार्थमिदं बहुव्रवाद पुरस्तात्तस्मत्ता
किलाहं सुप्तोऽहं किल विललाप अद्यमधनिशाद्रुत्तेस्त्वनिष्टक्रियायामद्यतन उसंथानात्परोक्षे न उ
बहुव्रीहिपक्षेऽद्यतने दिवादिः प्राप्नोति अद्यतनेऽद्यतनाभावादिति चेन्न निषेधस्य प्रसक्तपूर्वकत्वा

तेऽद्यतनेऽनद्यतनस्य प्रसंगाभावान्निषेधाभावात् यद्वाद्यतने व्यापकेऽनद्यतनस्याप्राप्त्यसंभवात्।
दिवसे प्रहरोस्ति प्रहरे मुहूर्तः मुहूर्ते घटिका योऽयो भवतव पुत्रः यात दिवसादारिकायुष्मदर्थे जनय।
पुत्रास्य यास्मथारणा उल्लंघितातीता क्रियावद समर्थ्ये तवद्य एवकरु भिन्नार्थ यकावेद प्राग उल्लंघि
रातीनाद्यतनक्रिया अहमोदनमपुचेयकास्मदर्थाभिन्ना श्वोयोदनोत्पत्य उल्लंघिता विरातीता या।
वक्रिया सूर्यं च दमकुरुतवऽयुष्मदर्थाभिन्ना श्रियाचदोत्पत्य उल्लंघिताचीरातीनात्मादनेतिदिक् प।
रोक्षेण प्रउसयप्रअयुस अणप्रवस अनेइरे अथेधेपवहेमहे अनद्यतनानोनपरोक्षार्थक्रियाव
तेर्विति घोतकता प्रत्ययः अक्षणः परः परोक्षः दाउकाइत्यः यस्य लोपः अत्तादिंडियात्मरद्वाविज्ञि
त्य उल्लंघितो व्यापारसंतानोऽर्थः अवर्णनपचाद्यर्थः क्रियाः षाड्वाच्यः तस्य समुदायस्य ग्रापउत्पत्यभा
वादयुविनाशान्ना च प्रत्यक्षत्वेन संभवतिय घपि तथापि केव्यापारस्य प्रत्यक्षत्वात तन्समुदायेपि
प्रत्यक्षताभिमानो लौकिकानायवतेको अवयवोन प्रत्यक्षस्तत्र क्रियापरोक्षेत्युच्यते अन्येनाऽऽः य
द्यपि क्रियासर्वापरोक्षेव प्रत्यक्षेणसासर्वासमुदायीहन्तानिर्दर्शयितुं नशक्या तेदेशांतरप्राप्तादिफ
लेनत्वनुमीयते तथापि तत्व उल्लंघित शक्तिसंताव्यापारविशिष्टानां साधनानां परोक्षसिद्धिवित्ततेते
षः प्रत्यक्षत्वेपि प्रत्यक्षत्वेन क्रियानाविष्टसाधनसार्वप्रत्यक्षेपि णवादिर्भवत्येव अयं परार्थविचि

सु॰ टी॰ ९

भवती

तिरावेवः व्यापारस्यापि वर्तमानतादशायां व्यासंगादिना स्वयमप्रतिसंधानेन ततः कार्येणानुमितेऽलिट्
अयमुक्तं विललापेति वत्तन्नाहं कलिंगान् जगामेत्यत्र तत्पापभयात् स्वयमनुष्ठितापि क्रिया पलप्यते अत्र तत्राव
स्यानुभावप्रतिपादनात् परोक्षत्वात् अतो वै वित्यापत्र्नवयोरिति नव कर्त्त्वं भवति रामो राज्यं चकारेत्यादौ
पालनाद्यनुकूलैकरामाभिन्नाश्रयापरोक्षा क्रियावमीत्यस्य स्वसमैथेन पष्टपकयुष्मदर्था श्रयाईश
पूजनाद्यनुकूलाश्रयमेथ संतिक यत्त करणे काचीरातीना परोक्षा क्रिया अनयत्वेन किं ग्रामांतरेथ
टोः भूत्वा अत्र घटभवनं परोक्षमातीतमपि न चिरातीतम् अनीते किमद्य अयमनंभोक्ता अत्र भुजेर्भविष्या
दनद्यतनत्वेऽध्यतीतत्वाभावः न चात्र विशेषविहितेः स्तादिभिरेव बाधः अपरोक्षेत्तादीनां सावका
शत्वात् परोक्षेणवादिभिरेव बाधसंभवात् परोक्षे किम् रामो राज्यमकरोदिति हनुमदाकं चेदादि
भवदिति वक्तुं च देत्यत्रि चिरातीतोपि न परोक्षत्व पत्नेतनमपुत्तवेण भुक्तमोवेतित्तापकात्रयोगाद्य
नुतन्नवैत्यादौ त स्यसाव फ्लानादिति दिक् दिग्धणवादीत्यनुक्रं समस्याविपरिणम्यते याते ऽद्य
वंचनं भवति णादौ परे सति द्वे वा रा विति द्विः द्विर्वचनभ्यः क्रियाहृतोस्वः कृत्व सोऽपवादः अनेनै
व निर्देशेनेदं वचनं ज्ञाप्यते अत्र क्रियावाचकं वित्ता क्रियाहृत्वेनैव संभवाद्वचनमित्यस्या क्रियते तत्र ९
कृदंतेन तदपेक्षया धातोरिति कर्मणि षष्ठी यातेः हेतुत्वा रेण कर्तव्ये त्यर्थः यद्वा द्विरितिसंख्याया

द्ववाचकादिशब्दाल्लिंगार्थे इति सिद्धकयोरिति वनस्मन्यथाह्यकेषु तिसामर्थ्यात्तेषामिति गुणगुणि
संबंधे षष्ठी यातोर्द्वित्वं भवतीत्यर्थः अत्र द्विप्रयोगो द्विवचनेन नादेशाः सत्यादेशानन्दोषम्यादिह
पेस्यात् कृत्यस्य सस्य सत्वात् शास्त्रं एव द्विरावर्तते नन्वर्थः द्विस्त्रि तिविषये सहचारितेन विचकारे
णोविषयेणान्तरं समवाये तेन त्वोक्तस्यासंभवाद्द्वन्द्वं दसनेनेन दयते दिक्षिणादेशाद्वित्वं नेति लक्षा
नुरोधाद्दन्तदपि भवति पिपीपिषे इत्यादिः परोक्त इति संयोगो विभक्तिवादीन तत्तुल्यपरोते दिवाद
योविषयास्तेन शाषदकरोतच्चकारस्य वाग्रनंतस्येति न्यायेणोक्तनादियोगे नैव द्वित्वं न विदोन
वानामिति विहितनादियोगे इति दिक आशिषि यात् यास्तां यासुः यास्त यास्तं यास्त यासं यान यांयावः
यामः सीष्ट सीयास्तां सीरन् सीष्ठाः सीयास्थां सीध्वं सीय सीवहि सीमहि स्वस्यपः स्यचेष्टाषि स्या
शासन मोषीस्त स्यो वा चां था तो यादादवः यद्वा आशिष्य [illegible] नक्रियाहतेर्यादादवः थानेइति वा
आशिषि यादादेः पंक्तित् नत्रिः त्वे नैव गुणादि निषेधः सिद्ध इति चेन्न र यान्त [illegible] ण्यादिस्यादौ संप्रसा
रणार्थत्वात् आशिषि रिति किं स्वप्यादिति वियादेमाभूत् यादादेः किं स्वपन्नित्यादौ संप्रसार
णं स्यात् पं किमप्रचेष्टकेशवो मंगलं क्रियासुः ब्रह्माविष्णुमहेशाभिन्नाश्रयकारु [illegible]
संबंधमंगलोत्तरगतुकूलापोत्यादनातद्विषयाः संसनाआशासा विषयोत्पादनाद्वेति वेयः

ह. टी. ॥

भगवंदज्जनेनोसंगतलंकृषीष्टाः एकभवदर्थसंबोधकोऽपरह्नस्तदर्थसंबोधिः उक्तनांशेनेन स्वरूपस्मताभि
वक्तृउक्तलायेत्यादनात तद्विषयांशेसात्रांशेसाविषयभूतोत्यादनेनिवाबोधः अद्यह्नेवेदमध्येधीर्ह
एकस्तदर्थाभिन्नाश्रयावेदात्तावाम्नउक्तलायाध्ययनक्रियातद्विषयांशेसात्रांशेसाविषयभू
ताध्ययनक्रियेतिवाबोधः श्वोभवः स्वस्तनतस्मिन्स्वस्तनेतानातारौतारस्तासितास्थस्तास
तास्मितास्वस्तास्मतातारौतारस्तासेतासाथेताध्वेताहेतास्वहेतास्महे श्वेयतनेदिनंवि
हायागामिदिनेस्वः शब्दोवर्ततेतत्रभवः स्वस्तनः कालस्तस्मिन्त्वाचेधातोस्ताद्ययः यद्वा श्वस
नेआयायेवर्तमानाद्वातोस्तादयः श्वोभविता राज्यभारंकुमारस्यविरागामिदिनाधारायकर्त्ता
ज्याभिन्नाश्रयगामिकालभाविनीप्रात्मधारणानुकूलाक्रियेत्यर्थः तेसत्रैवंशतास्तिएकवृक्ष
र्थाभिन्नाश्रयास्त्रवोत्पन्नउत्कूलागामिदिनभाविनीप्राप्तिक्रियेतिवोध्यः वयंवेदमध्येतास्म
हेवह्नस्तदर्थाभिन्नाश्रयकोवेदात्तरावाम्नउक्तलागामिदिनभाविनीअध्ययनक्रियेतिबोध्य
आहुविकर्मणिभवनेभूः संपदादित्वाभावेक्विप् नस्याभुविष्यद्वेयान्वर्थेसाध्यत्वरूपेभाविष।
नर्थस्त्वसिद्धरूपोभावः स्वार्थेअदिनिफलितंफलाश्रयकर्मफलंवयातत्वेनैवोकसित्याश्रय
मात्रमाख्याताथः अनन्यलभ्यत्वात् नचप्रथमांतेनैवाश्रयोलब्धइतिवाच्यं कर्तृः क्रियनेश्य

द्वंद्वेनैवद्वंद्वेषोपस्थानान्नबाध्यएवेत्याश्राश्रयत्वंवैरोपाधिकमवच्छेदकं यद्वाश्राश्रयमे
ववाक्यभेदेनतद्देवावच्छेदकंचभावेकर्मकाधातोराकर्मणिसंभवात्सकर्मकात्कर्मणिपात्
सकर्मकाद्भावेपिप्राप्तेःतिनन्नस्वघटक्रियतेदेवदेवदत्तेनापिस्यादितिचेन्नैवं हिश्चेतनस्याउ
वर्त्ततेसोऽव्याकरणार्थःस्वकर्मकाद्धातोःकर्मणिवातत्भावेनतुनतद्धिंभावव्वकार्त्तर्यपिनस्याद्
दितिचेन्नमध्येऽपवादन्यायात्न्यायस्यालंलाघवमूलकःनिषेधस्योपस्थितेनैवनिषेधाकां
क्षयाप्रवृत्तेरत्रउपस्थितंनग्राह्यमितिलाघवंचयथाकिमर्थमिदमारभ्यतेपूर्वयोर्योगेर्लिंवाद्योः
विहितत्वादेवनचार्थविशेषलाभार्थमिदंअनिर्दिष्टार्थाःप्रत्ययाःस्वार्थेभवंतीतिभावार्थलाभा
भात्अप्रकर्त्तरीतिकर्त्तुः इणतनयकर्त्तरीतिकर्मणिअलाभात्सैवंअस्यनियमार्थत्वात्इणए
तन्यकर्त्तरीतिसर्वाणिकारकाण्यपिभिथयत्वेनप्राप्तौनिर्देत्तायामकर्त्तरीत्यत्रयथाप्राप्तोनित
याद्यापितत्रनियमोऽनेनक्रियतेकर्मण्येवान्तान्यस्मिन्नर्थेइत्यंभावेप्राप्तोसर्वाभुवीत्युक्तेतः
याष्पिकर्त्तर्यप्राप्तौदत्तैरिपंचेत्युक्तेनियमपक्षेनार्थनियमःक्रियतेकर्मण्याद्देवनन्वप्ययताः
एवकारस्तत्तेःन्यत्रावव्याकरणमितिसिद्धांतादर्थस्यनियमोभवतिननत्वप्रत्ययप्रत्यपेनकार्य
कोत्तरप्रत्ययस्यानिवारणादुष्टोयःपक्षःअन्तःप्रतिपनियमोत्रक्रियतेश्चाकर्मण्यपवर्त्तनकार्यः

स्फः टी० २२ एगादेशार्थस्यानियतत्वात्तदुक्तत्वलक्षणाभावं तस्यैवकर्मणो नियमाभिधानात्कर्मतः स्यादिति सवचनमुक्तं यथा
विकर्मण्यादिति युक्तं विधेयस्यापर्याप्तनिर्देशमेवापवाद इति चेदुच्यते आदितियो राशिविभागेनास्य
स्यादपि यातेनाशिष्ट्ये यतेतेन जिज्ञासते शुश्रूषते पचते दिहन्तेरित्यादि सिद्धं ज्ञातुमक्रम
हेशान्मित्यादिनवक्तव्यं भवति अथ भूकर्मणि स्यैव वक्तव्ये किं इष्टअविनिर्देशेन उच्यते कर्मणो तिया
गोविभज्यते भुवीति तत्र तृतीयया विपर्ययेण स्यात्कर्मणी स्यानेन कर्मस्थानादेशलक्षणे इति तद्यथा
क्रियते कर्मस्था भुवा क्रियया तल्य क्रियाकर्तृत्वादि भवति काष्ठं भिनत्ति इत्यत्र काष्ठस्य या क्रि
याभुवा क्रियया याविदारणाश्रयत्वरूपा सैव काष्ठं भिद्यते स्वयमेवेत्यत्र दशायां कर्तृभूते प्रभ
वति यकच्च तत्स्थितत्यत्रयमिति प्रयमोद्धारणायमिति योगो विभज्यते नीयः तत्र कर्मणि कर्तरी
ति प्रवर्तकर्मकर्तरि यगपि विधेयः लक्षणात् समाराधो विभागादिष्टसिद्धिरिति सिद्धान्तः च
त्वर्थेवसः इरात्तदेण तनीत्यत्र वर्तते पवतावायुकौ कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च
धातूनां वभवतः नकर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां एवं यत्र कर्मणि दृष्टक्रियानुमानं शक
ते ते कर्मस्थक्रियाः तत्तत्कर्तृस्थक्रियाः एकेषु तण्डुलेषु च काष्ठेषु दृष्टः कर्तृव्यापारोनुमीयते
तदुक्तं कर्मस्थपचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया आसासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रि २२

पा १ यद्यपि व्यापारयोरित्यत्र भावशब्देन क्रियापि वक्ष्यते तथाप्यत्र भेदो विवक्षितः इष्टगुणपादान्यरिस्पं
दरूपो धात्वर्थः क्लिदादिः क्रियाग्रपरिस्पंदोरूपा विक्लित्यादिभावः पचत्योदनं भिनत्ति काष्ठं देवद
वदत्तः पच्यतेऽोदनः भिद्यते काष्ठं स्वयमेव यद्यपि [illegible] निष्पालोपपद्यतीत्यादौ साधवाथा
रयोरपि कर्तृत्वं दृश्यते तत्रापि न चयगादाव विधानात् क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र करोतेरपि क
र्मकर्तृता दृश्यते सचोत्पादनार्थत्वेनैव संभवति न तु यत्नार्थत्वे यत्न सत्ताने [illegible] दिवत् [illegible]
आशास्ते घटं नाशास्ते घटः स्वयमेव गच्छति ग्रामं न गच्छति ग्रामः स्वयमेव च घट ग्रामयोरिष्ट
योर्न हि पुरुषस्य व्यापारोनुमातुं शक्यते इति कर्तरि स्यातं क्रियायाः कर्तरि यं च कर्तरि वा अथवा
तोः एवं च सति देवदत्तः पचति यो नो [illegible] कर्तरि प्रथमा न तु भावकर्मकर्तृषु आदि [illegible] नाकथं नि
र्णयः मैवं प्रयोगानिर्णये संभवात् आस्ते शेते पुरुष इत्यत्र कर्तरि प्रथमादर्शनात् कर्तर्येवात्र श
पा. क्यते आस्यते पुरुषेणेति कर्तरि तृतीयादर्शनाभावे स्यात् च क्रे क्रियते वा घटः कुलालेनेत्यत्र कर्त
र्येव च क्रे क्रियते वा घटः कुलालेनेत्यत्र कर्मणां तु वक्तिणि प्रथमायाः कर्तरि तृतीयायां च दर्श
शनात् [illegible] कर्तेत्यत्र त्व निर्णय एव यथा [illegible] निर्णयः [illegible] इत्यादि [illegible]
कोनतृतीयादेर्निर्णय एव केचित्तु अकर्मकाधिकारे हि तदभावे सकर्मकाकाङ्क्षिनत्वा कर्मणि ता

म॰ टी॰ ३

ध्यामस्तूलकपरमादिसहितत्वात्कर्तरीत्यादिनियामैः कस्मात्कृत्स्नं कर्मकर्तरि अभिधानात् भिद्यते कुसूलः
स्वयमेवेत्यत्र व्यक्तत्वात्तस्मात् तः कर्तरि विधानात्प्रयते शेदनेन भिद्यते काष्ठं नैसर्गिके भावे च दर्शनात्तन्न
कर्तरि ग्रहणं किमर्थं भावकर्मणोः पूर्वेण विधानात् परिशेषात्कर्तर्येव यं भविष्यतीति प्रश्नः आहं कर्मवत्
न तु यं वेत्येवास्तु सूत्रे मास्तु कर्तरि ग्रहणं न चाद्रुवीत्यतो भावकर्मणोः प्रवर्तेयातामिति वाच्यं योगा
न्तरारंभात् प्रनयाद्रुदिकर्मणी त्येव सिद्धत्वात् वाच्यांतरसंभवातीति परिशेषात्कर्तर्येव स्यादिति किं
कर्तरि ग्रहणेन एवं तर्हि भावनिवृत्त्यर्थं कर्तरि ग्रहणं अन्यथा हि इष्टार्थत्वाद्भावे एवं स्यात् कर्तरीति ता
पकान् कर्तरि स्यादिति वेत्कर्तर्येव यथा स्यात् कर्मकर्तरि मा भूदिति कर्तरि ग्रहणमिति तत्र यावद्गु
न कारककर्मणामानुष्ठेयं तत्र प्राप्नोतीति तद्वारणार्थं कर्तर्येव यथा स्यादिति एवं च इति सूत्रांतरं व्यर्थं कर्तरि ग्रहणस
संभवात् अथ तत्र कर्तृत्वा कर्मकर्तर्यप्राप्तिः विधेयसंभवात् ननु ईकारी त्याकाष्ठानि पचंतीति करणे क
र्तरि स्याल्लीपचतीत्यत्राध्याहारकर्तरि प्रसंगात् यकचतर्थे तेन प्रशाद्गुणत्वसंख्याविशिष्टस्य वाचक :
संख्याय विशेषाकांक्षायामेव वनानि नवध्यंते तेषां च द्वित्वोत्पत्तिरेव च नानां त्विनान्तनापि प्रथमसमथ्य
मोक्षमाः पुरुषा संवध्यंते तेषामपि तथाभावात् अतो द्विविभक्तेः संवध्यंते न वचनत्रयं वचनस्य स्यादिति वा
च्यं वचनत्रयविधिसामान्येन नपुंसकनिर्देशस्य संभवान्न तत्र पदं ते शाकासिनिवत्स्पदाद्याख्यातप्रकरण १३

त्वचत्वविधियाघ्राख्याते ष्वित्यर्थः तत्रवर्तमानार्थत्वमेकाविधाविधिसंभावनार्थत्वमित्यपरः आशीर्वे
रणार्थत्वमित्यन्याअतीतानद्यतनार्थत्वमिति चतुर्थी ॥ द्यपि समविधाआख्याता उक्ताः आकल्पयापि।
प्रथमातिक्रमेकारणाभावादादितस्त्वारोग्राह्याः यद्याख्याहितरापिकर्तरीति नानुवर्तते उत्तरत्र
कर्तरि ग्रहणादन्यथानेनैवतत्सिद्धौ किंतेन अतोऽनुविकल्पितिचानुवर्तते तत्र पक्षोऽभिधेयस्था।
विधाने नैवोक्तत्वादनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वाभ्युपगमात् ततत्तन्निमित्तविशेषणं भावार्थेकेषुकर्म
र्थकेषुचतुर्षुत्यत्रतेनादिनावाक्यभेदेनवाद्वितीयोव्याख्येयः भावकर्मार्थकेषुचतुर्षुपरतश्चैवो
कोऽर्थः कर्मकर्त्रर्थेषुचतुर्षित्यपरः चतुर्ष्विति निर्देशात्तमसंतासप्रसृतकालेनामात्यस्यैफल।
स्वविषयेनविसर्गः इतिज्ञापितंतेनयोर्भेदोः पुनस्त्वष्यादिस इयत्तदर्थमेवचतुर्ष्विति सामान्येन
देशः कृतोऽन्यथाचतस्रष्वित्युक्तेः रदेनज्ञापयतेइतिदिक्प्रपूर्वते विग्रह्यापिकर्तरीति ग्रहणमभिधेयस्था
ख्यातो क्तत्वात् किंतत्रग्रहणस्यचतुर्ष्वित्यस्य विशेषणकर्त्रर्थेषुचतुर्षु यातोरणुत्पत्यः नन्विह कर्तरि
ग्रहणंकिमर्थंभावकर्मणोर्यद्विधानात्परिशेषात्कर्तर्येवभादितिचेन्नइहकर्तरि ग्रहणेनको
भावकर्मणोर्विधानासंभवात्तस्मिन्विधानात्तत्कर्तर्येवविधानासंभवाच्चअपः पिचसपितादिडः दि
तिडित्वाभावार्थअन्यथाभवतः नपतइत्यादौडित्वानुकूर्णा नस्मात् विधेयस्याप्रथमोच्चारणंतथावा

म॰
टी॰
५

स्वभावत्त्वेकर्मणोकर्तरीतिवानुवर्ततेकर्मकर्तृत्वेतिविन्नर्तुगुणानोयत्रस्यतयःक्वचिदभवतियद्वाऽप्रवाद
नेनगुणःपतिगणंगोपालःगालयतिगालःस्वयमेवकेषांचिन्मतेगणयतेकर्मकर्तर्ययाद्वायात्ययति।
गणयतेगणःस्वयमेवकारयतिघटंप्रभुःकारयतेघटःस्वयमेवचिकीर्षतिघटंकुलालश्चिकीर्षते।
घटःस्वयमेवअलंकरोतिकन्यांश्रियाअलंकुरुतेकन्यास्वयमेवब्रवीतिकथांविद्वान्ब्रूतेकथास्व
यमेवगांदोग्धिगांपुरुषःदुग्धेगौःस्वयमेवप्रस्नौतिगांगोपःप्रस्नुतेगौःस्वयमेवतिम्नातिदेहंदृढीनम
तिदेहःस्वयमेवअन्नंभावितप्यर्थावेनोपिरतेग्रामःस्वयमेवतत्रादिसिद्धंकेचित्तस्तिन्नियानास्तिन्यथा
नेनानुवृत्तिप्रयोजकेकिंत्विष्टत्वानिष्टत्वेप्रयोजकेतेषांकर्तरित्वादिष्टत्वाभीष्टत्वात्कर्मकर्तरीतिनानुवर्ततेऽस्य ॥
ष्टत्वादुविकर्मणोणीतिवानुवर्ततेअतोत्रपरिभाषाकर्तरीतिलब्धेपुनःकर्तरिग्रहणमन्यत्रापिक
र्तरियंरातोविधानार्थंयेनसृज्यतेस्रजंभक्तःयुज्यतेब्रह्मचारीयोगंतप्यतेतपस्तापसःइत्यादिसि
द्धेअत्रसृजतियुनक्तितपतीतिप्राप्तमितिदिक्।अदादेलुंवाअदद्यादित्यस्यासोऽदादितस्मादशे
अदमत्तणइत्यारभ्यादिम्पुक्रीडेत्यतःप्राक्तनःसमुदायोदादिःशब्देनरद्यतेअस्यावानुवृत्तावयव
भेदस्यान्यपदार्थत्वेनविवक्षणाददादेरित्येवचनंष्टर्वस्वदेदवित्यनुवर्ततेतेनचषष्ठ्याविपरिणम्य
नेतस्यलविधेयागतेअत्रचतत्षिंत्यस्यानुवृत्तिस्तत्रोपयुज्यतेअत्रचतत्षष्ठीपोभावात्अत्रतत्कुणांविता १४

नवद्धब्रीहेराख्यगणात्तग्रतोरप्पेपात्तक्रुग्रपःकिम् अयतेएवमग्रेपिद्धादेदि श्वद्धग्रादिर्यस्पसद्धादि
त्तस्पदैवावाराविनिद्विवविशिष्टवाचकाद्विशद्याक्रियाद्वैसाचयोगतावलाउद्वारणक्रियाभवत्य
नेलक्ष्यउद्दृतंसप्रस्माविपरिणामस्यतेद्धादेरितिकर्मणिप्र...द्वारणक्रियायाःकर्मत्वात्तत्तथास्वल
किंसतिद्धादिरितिद्विवाभमुच्चारणीयंइतिफलितंदैःप्रयोगोद्विवचनमितिसिद्धांतोनतस्यतेः
द्विवचनमितिकिंकिंद्रूयतेचकारोग्रादिकःपूर्वेणमकोऽनेनद्विवचनस्यविद्यानेनसिद्धत्वात्
चकारोऽत्रसमुच्चयार्थस्तेनभीह्रीभृद्ववामासिद्धिर्वचास्यतिदिवादेयःदिवग्रादिर्यस्पसस्तस्मा
घप्रत्ययोभवतिकर्त्तर्येषुचतत्रेषुपरेषुचकारोऽनुवर्त्ततेऽत्रातःसमुच्चयार्थस्तेनभ्राशम्लाशभ्रमक
मक्लमुसिदुदिलषोयेवाग्रउपसर्गायसःसंस्ववाचनिवोध्याय...भ्राशादयोयातवैदिवादिषुप्रवा
द्विभ्योन्ययपत्ताःप्रादेर्हेषुयाऽहोपाहेषुउभयाहाःउभयर्हेयान्नात्रस्तलक्षुणेकोअत्रापिग्राह्यः
वाभ्राशेतिसंग्रांतरंयथायमसंयमइतिचपाठंयमसुपाठेनसिद्धंसंस्वपाठस्तुनियमार्थःसंस्वोदेव
येऽत्रउपसर्गात्तरमूर्वोत्प्रमुन्चाहियाडाद्भवतियेननाप्राप्तिन्यायेनायोपवादोऽयंः...
म्दिदेवकर्त्तर्येषुप्रोक्तस्येदिवादितेयघपियकिंचसमातं...यतथापूर्वयदेवविशेषःस्वादेःसग्रा
दिर्यगणस्तस्मादितस्मात्प्रत्ययोभवतिकर्त्तर्येषुग्रंतषुसुनोतिचत्तर्द्धेकिंसहषुवेकार्त्ते...षुकिम्

सा॰ टी॰ २५

हिद्यते ॥ यपि ॥ किंच समानं रूपं तथा पर्यय देव विशेषः स्यादेर्दुः स्वम्रादि[illegible]यस्य समस्यादि[illegible]स्तीत
प्रत्ययो भवति कर्त्रर्थेषु स्तनोति च तत्र षु किं मनुषु वेकर्थेषु किम् स्तूयते सोमः भक्तनाम्ब्रुयवा
णोदन्तादिषु वपादेः इष्यादे पञ्चादिविति स्वभावः तत्र तत्र उक्करणे स्तम्भो [illegible] तो स्तो सिद्धा
पिपाटोम्भादिषु च ते न स्थितौ स्थित स्तोतीत्यादि सिद्धं त्यादेः अन्तदस्यादिर्यस्य समन्तदादिस
स्मादप्रत्ययः कर्त्तरि च तत्र षु अप्रत्ययस्यापि तादिविति सि[illegible]न्तनगुणः तदति विच अप्रत्ययेस
तिवादीपोः स्तवेरिति तु स्त्रविकल्पः तदंति अपि[illegible]नितं तस ॥ पचेतीत्यपि वियति स्थ प्रतीत्य अ
प्रत्यये सति गुणः कृतो न न तु धातो रुपधायाः गुणो विधीयते अनन्तनइकारो धातो रुपधेति
चेत् उपधाया इति अवपव षष्ठी नात् उपधाभूत स्वत्र यात्व मयवत्वात् गुणप्राप्ते सत्वात् उ
च्यते अंत्यादूर्णात् पूर्वस्योपधात्वेनांत्यस्यापि यावद्वर्यस्यैव ग्रहणात् अप्रत्ययस्य धातोर्वा
घवत्वां तदोषः यद्वा अंतरंगायोरंतरंगा वलवदिति परिभाषा स्याग्रहणात् यइत्यप्रत्ययमा
त्रापतत्वादंतरंगाः गुणस्त्वाप्रत्ययमाश्रित्य चापेक्षमाणावहिरंगः एवमस्रस्कव ददृड
वदित्यादावपिबोध्यः कृयादेर्नमरुयस्यादिर्यस्य मतेस्मान्नप्रत्ययो भवति कर्त्तरि च तत्र षु रु २५
णाहि च तत्र षु किं रुरोध कर्त्तरि किं रुध्यते न तु रुदादेरिति भाव्यमेतर्व[illegible]स्या विभक्त्या स्यग्रेण न

पदत्वात्तस्मिन्दाप्यानमिति चेत्समस्तस्य स्वष्टार्थे पदकार्यकरणं अन्यथा रुद आदित्त इत्यादि
र्वासंदेहः स्यात् नत्वव्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायात् यद्वा पिरादेशे ह्वीप्यते इति चेन्न
एवं तर्हि क्वचिदवान्तरपदकार्ये नेति ज्ञापितं ह्वीरस्य स्वपारां ह्वीरपाणं स्वरायाणां स्वरवर्णमि
त्यावेकपदत्वप्रयुक्तं नत्वं भवति समासे क्वचिदेकपदत्वेपि नत्वं न भवति तस्मादेव लब्धं स्यादेत
त्तु नमः किंप्रत्ययाः आगमो वा नाद्यः रुदादेरिति पञ्चम्याश्रयणः परस्यान्तर्नमध्ये न च सिद्धा
सामर्थ्यादेवान्त्यत्वरात्परो भविष्यतीति वाच्यं नमित्यस्य नम इत्यत्र विशेषणेमितस्याप्यत्री
णत्वेन सामर्थ्यात्तत्र यथा नम इत्यत्र नादित्वं केयलानां पावनानामित्यादावपि नलोपप्र
पतेः नच दीर्घकृतेन शाह्वात्पस्साभावान्नातिप्रसंगादिति वाच्यं पदत्वान्नलोपस्यैव प्रसंगात्त
न्नोत्यः आगमत्वे मध्ये विधानसंभवेप्ययोऽवीर्न्नात्मतः यस्सैव द्विप्रत्ययांतस्य मपवादो भव
तिन्नत्वावामाइति उच्यते सिनत्वमसामर्थ्यादेवान्त्यत्वरात्परो यनमन्नच विशेषणेऽपह्नीणंत द्वि
देशणार्थे अनुबंधं तरस्यैव सवचनात् तमिसमध्ये वन्ति विवादि परत्वस्यानवधे हवेत्स्या
दिति वाच्यं दथिवा लक्षणेभ्यो दीर्घतां नक्रौडिता न्यायेनेति नकत्वेन नदथि दातसिवा
नमायाथ्येत इति स्वव चत्वात्तस्मत्यपि संनेवेवादनं भवत्यभ्युपगामात् यद्वा अत्र वाभिवा

हं. टी. १९

ख्यातं तांकर्थे बोधनीयेस्मदाय्यं क्रीयते तत्र प्रतिपदोक्तेनन मे वक्तव्यम् न्ययोन प्रयोगो वि
धयां दितिदिकन्नादेरूपन्नन आदिर्यस्मात्तस्मात् प्रत्ययो भवति कर्तरि चतुर्थे ग्गिवन
ई नमतान कर्तरि किमर्थ न्वेवं लोपः शिष्यादेरितिवता देरिति भा ति वैत्
स्पष्टार्थं न लोपाकरणार्थं नञ्पाकरणात् अन्यथा नादेरित्युक्ते न वा देशीत मकारादे।
वीसंदेहः स्यात् अथ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायात् संदेहाभाव इति चेत् किं
चिन्न लोपाभावोत्ताप्यते मन्वादि येषां ते मन्वादयः दि ग्रहणेन न्वेष्यतेऽपि तन्याद्यो श्र
समं तरङ्गत्वादि वादावङ्गत तो यकन्ततो य आदिमाभं प्रसारणं तततो याना तोः स्वरादि
पि द्वितीयोऽएनस्मान्नथमोनादा स्वरादित्यस्य ग्रहणात्तं प्रसारणस्वरस्य स्यत्वादि वा
दिति चेन्न अद्संप्रसारणयोरादेशोक्तेनैतस्य पदादेशान्यायेन तयोर्ग्रहणेन ग्रहणा
त् द्वितीयाद्संभवात् स्वरादेः किंभवत् दिवादेः किं ईहस्य प्रक्रियानिक्रमे क्रि
यायाः अतिक्रमः अनिष्पत्ति प्रसिद्धिरिति यावत् भविष्यतीति त्रिवर्तते रस्तु।
त इति भूते भविष्यति चार्थे वर्तमानाद्धातोर्दिवादिः प्रत्ययो भवति क्रियानिष्पत्तौ गम्य
मानायां दिवादेरोऽपरे च यथा भवति यद्धातोः परभूते भविष्यति चार्थे वाच्ये दिवादि १९

वादिर्भवतितस्मिंश्चपरेस्यक्रियातिक्रमेणवामेस्यधिकरणत्वादनर्थकःस्यात्स्वादित्यादा
वपिएवंसिरपिकालस्तुयातोराख्यातस्यवार्थः कत्रादिकर्तृत्र्याख्यातस्यैवयद्वाभविष्यति
भूतेइतिचनानुवर्तनीयंपरिशेषाल्लभ्यत्वात्तुवर्तमानक्रियायाश्चातिक्रमासंभवात् यदि
क्रमसमनंस्यातस्तवेमयास्यातक्रमस्यकर्मिकाएकाश्रयायायाः तल्लङ्गावप्रयुक्तास्तवेद्वर्मि
काएकाश्रयाभूताभविष्यत्तिवागातितल्लङ्गावप्रयुक्ताःस्यादकर्मिकैकाश्रियाभव्याक्रियाया
असिद्धिर्यदिस्युर्वृष्टिरभविष्यत्तदासुभिक्षमभविष्यत्तत्र्वृष्ट्याश्रयात्मथारणात्वक्तलाभूताभ
विष्यतोवायाक्रियातदभावप्रयुक्तास्तुभिक्षाश्रयात्मथावरणात्वक्तलायाःक्रियायाःअसिद्धि
क्रियातिक्रिमेकिंसुवृष्टिरभूतस्वभित्तमभूवक्रमस्यननतःस्वएवंश्रामितिक्रियातिरस्तिप्रक
एंचित्यंत्यादावित्यतोवृत्तिसंभवात्अन्द्वारामनात्स्यपोनुवर्ततेनेनस्वयाप्यकःएवंसप्र
यहणंमर्थमितिचेन्नयोगविभागार्थं तेनशात्रादौहन्यस्यस्यस्यभवतिभोहनभोसस्माण
[illegible]दिःभूतेस्यिःअभूदितिभूतःअकर्मिकत्वाकर्तरिक्तःमसतयाकालव्यामव[illegible]भूतसामा
न्ये[illegible]वर्तमानाद्यतोर्दिवादिर्भवतियातोःपरःभूतसामान्येर्थेदिवादिर्भवतितस्मिन्परेस्मि
प्रत्ये[illegible]भवतिअभूदृष्टिःसिमस्हितस्यदिवादेभूतसामान्योर्थःअपाकस्हितस्यतभूतविशेषे

सूं. टी. १८

ःपरिस्मैः सूत्रे तथ तत्र नयरोत्तोणवादे विशेषे विधिर्यदिसामान्यविवक्षाऽविवक्षानिदाप्रभवति न वै भू
ने परस्मा रथ इति विशेषविवक्षायां तत्र अभवन् पोदशा रथो बभूवेति भूतो किं अदिदिवांदे किं आ
गाम्हासि वर्तमान समीपे रामगाम्हासीत्यादौ वर्तमानेरोपात् तिवादिर्भवति तदि
तिदिकनवेपराणात् अत्रेव संष्ठादशवचनात्मकादशा विधा आख्यातार्ङ्का पेषां नव
वचनानां संज्ञा विधीयते तिप्तिवादीनामाद्यानि नव वचनानि पसंज्ञानि पराणि नव आत्
संज्ञानि पराणीति परशब्देन नवयमित्युत्राशानीति लभ्यते अत्र केचित् पाक्षद्वाभ्यां सुवा
वयवाभ्यां परस्मैपदात्मनेशब्दाववयवविशेषवाचिनौ तेनो च संज्ञान्वेन न विनियुज्यते तत्सकु
लनत्नयोरनाहन्तेः दादेः पेणिते अत्रेतो दनतक्राङु वीत्पादो यक्ष्वयोरेवाङनवृत्ति द
श्यते लाघवाद्वयाक्षद्वावेव संज्ञे नत्र परस्मैपदात्मनेपदशब्दाभ्यामन्वर्थेन नेपरगा
मिक्रियाफले इत्यर्थो लभ्यते याक्षद्वाभ्यां सकर्मकव्याङ्गिवेक्षाविवक्षया निर्वाहात्
नहि विभर्ति विभ्यते रूपाहि तेषेकीणाति क्रीणीति इत्यादावन्य नियामके नहि कमल
वेनोदयाट नेञ्जर्तेः इत्यादावात्मगामिफलं लभ्यते याजको यजति यजमानो यजइत्यत्रै
व परगामित्वः दात्मगामित्व फलस्पते तेन कल्पसूत्रवलाविषिष्टा गमवलाद्वा वोध्यं १८

र्थेतास्मदादेय इतिदिक् नाम्निचयुष्मदिचास्मदिचभागैः यच्छब्दावुद्दिष्टौ सनमस्याविप
रिणामयितव्यौ आत्मनेपदी त्यादौ कर्मणीति कर्त्तरीति चानुवर्त्तते नामादिशब्देन विभक्त्यंतं प्र
त्यते त्रिकपदेविभक्तिकेनकर्त्त्रीयभिधानासंभवात् एवं कर्मपदेवाप्राप्तिः प्रकरणादित्यादयो
दशाविधा आख्यातानामेतानि नामाद्यर्थे कर्त्तरि कर्मणि च विहितानां तिवादीनां पातौ यानि
नववचनानितानित्रिभिस्त्रिभिर्विभज्यप्रयोक्तव्यानि यथासंख्येननामार्थे नकर्त्तरिप्रयुक्तेन
अप्रयुक्तेचप्रथमोभागः प्रयोक्तव्यः सपचति तौपचतः ते पचंति सपचेते तौ पचेते पचंते अ
प्रयुक्ते पचति पचतः पचंति पचेते पचेते पचंते नामार्थे कर्मणि ओदनः पच्यते ओदनौ पच्येते ओ
दनाः पच्यंते अप्रयुक्ते पच्यते पच्येते पच्यंते एवं कर्मणि नास्ति युष्मदर्थे कर्त्तरि त्वं पचसि
युवां पचथः यूयं पचथ त्वं पचसे युवां पचेथे यूयं पचध्वे अप्रयुक्ते पचसि पचथः पचथ पच
से पचेथे पचध्वे अस्मदर्थे कर्त्तरि प्रयुक्ते अहं पचामि आवां पचावः वयं पचामः अहं पचे आ
वां पचावहे वयं पचामहे अप्रयुक्ते पचामि पचावः पचामः पचे पचावहे पचामहे अस्म
दर्थे कर्मणि प्रयुक्ते विशेषः अहं क्रिये आवां क्रियावहे वयं क्रियामहे अप्रयुक्ते क्रिये
क्रियावहे क्रियामहे त्वया पच्यते मया पच्यते तत्र युष्मदाद्यर्थे आख्यातस्य विधानाभावा

...मध्यमोत्तमौ ननु आख्याते नो वर्तमानेति प्रसिप्यादीनामाद्युवीत्यादिना च कर्त्तरि कर्म
सुः वृः १८ णि च सिद्धत्वात्किमर्थमिदमारभ्यते सत्यं नामार्थयोः कर्त्तरि कर्मणि मध्यमावपि प्राप्नुतः यु
ष्मदर्थयोः प्रथमोत्तमौ अस्मदर्थयोः प्रथममध्यमावपि अतो मिदमारभ्यते नियमार्थ
मेतेन नामादिनियमः नामार्थकर्मणि कर्मणि प्रथम एव युष्मदर्थे मध्यम एव अस्मदर्थे उत्त
म एवेति यत्र एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति नामाद्यर्थे कर्त्रादिनियमो भवति न च सप
क्षत्वे याचकः अहं पचे इत्यत्र तृणादयो न स्युरिति नामार्थे कर्त्रादौ प्रथमनियमादिति वाच्यं
वचनसामर्थ्यात्तृणादयो भविष्यन्ति यद्वा सजातीयापेक्षो नियमः नामार्थकर्त्रादौ प्रथम
एव भवति न मध्यमोत्तमाविति उभयोर्भावे आख्याते सर्वभागास्युः नामार्थकर्त्रादौ विहि
तत्वाभावात् अतो भगनियमो वाश्रीयते प्रथमो नामार्थकर्त्रादावेव मध्यमो युष्मदर्थकर्त्रा
दावेव उत्तमोऽस्मदर्थकर्त्रादावेव नान्यत्रेति अस्मिन्पक्षे नामार्थनियमात्तस्मिन्कर्त्रादौ तिबु
णादयो भवन्त्येव नन्वस्मिन्पक्षे भावे प्रत्यये केऽपि पुरुषा न स्युः नामार्थकर्त्रादौ आख्यातस्य विधा
नात् भावे वाच्ये तदभावात् वचनाचेत्सर्वेऽपि स्युः विशेषादिश्यते च प्रथम एव सेव नामा १८
र्थस्य कर्तृत्वाद्यभावेऽपि वचनबलात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमोऽप्रथमयाप्येकव

वनमेव भवति तावत्तावचनानां चरितार्थं द्विबहुत्वयोरभावात् न हि द्विवचनबहुवचने स्तः य
त उष्ट्रासिका आस्यन्ते इष्टकर्तृकाः ससनसदृशान्याः ससनानीत्यर्थः हुनशय्याः शय्यते
हूनकर्तृकशानैयत सदृशा विशायनातीत्यर्थः यत्र नामनाद्यर्थवचनप्रमाणता स्वीक्रियते
एकवाक्यतया विधिप्रवृत्तिर्यास्ति तथाहि वर्तमाने तिविप्रादीनां आद्युदात्तादेः नास्ति चेत्त
स्यैकवाक्यतया वर्तमानाद्यर्थे हते तथा तेनामाद्यर्थकत्वादेतिबादीनां पाठेनैवचना
नि त्रिधा विभक्तानि एकत्वाद्यर्थक्रमेण प्रयोगमानानीति अत्रापि पदे भावे उक्ते स्यात्प्रथ
मस्यैकवचनमेव भवति अथ मासौ इति बहुवचनेन त्रिभिरिवेति कथं लभ्यते कपिंजलं
न लभेत तत्र वाक्ये कपिंजलानिति बहुवचनेपि एकाभेदयोस्त्र बहुत्वाभावात् प्रथम
बहुत्वस्य त्रित्वलाभात् त्रय एव लभ्यते न च तन्पंचादयो यथा तथा भागौ विप्रत्रापि त्रय एव
लभ्यन्ते नाधिकाः ननु हि भवान्पचति नित्र मध्यमः प्राप्नोति भवयुष्मदकयोरेका
र्थत्वाद्विशेषेण तयोरत्र भेदात् अलिङ्गः संबोधनविषयश्च युष्मदर्थः भवदर्थः तु लिङ्गः वचन
संबोधनैकविषयः यच्चैव हि माणवका ... स्वीभावेनाभ्यन्ते पदे समर्थो चेत्त
त्रापि ... संबोधनार्थः सर्वत्र मध्यमः ... दिश्यते तथा संबोधर्थे सर्वो प्रथमो युष्मदा

सि॰ टी॰ १९ विधिवत्सूत्रः सकलसः न्वतरः पचसिएवं मद्रूपः सकलस्मः मतरः पचामी सुजनादेर्विशेषणत्वेना
कर्तृत्वात् युष्मदस्मदर्थस्यैव तत्वात्मनयोरसः श्रुतिवत्म् प्रियवत्म् पचंतिपुरुषद्व प्रियाहं भवती
त्यत्रापूर्वपदार्थयोः प्राधान्येन कर्तृत्वात् युष्मदस्मदर्थयोर्गौणत्वेन कर्तृत्वाभावात् समुच्चया
सेः त्वमसौ एवमहंत्वं संपचनेत्वहं भवतीत्यादावपि व्येतेहि संघी भवंतिब्राह्मणाः इत्यत्रोपाधे
न प्रकृतेः कर्तृत्वं विकृतेः कर्तृत्वे तत्संघीभवति ब्राह्मणा इति स्यात् अत्रापि युष्मदस्मदर्थयो
र्विकृतित्वेनाकर्तृत्वं तदुक्तं यदात्वर्थेविदिशेष भवतो युष्मदस्मदोर्द्वयोरपि तयोर्योगेन यथा।
तो मध्यमोत्तमो प्रकृतेर्विकृतेर्वापि एकदाप्रतिपादनेवाचकः प्रकृतेः संख्यां पदक्राति विकृते
ते अत एव महद्गदाभवंति उदनंत एकुला भवंतिप्रसज्यते सचत्वंच पंडितौ भवतः अ
हंच सत्वंचपंडिता भवाम इत्यत्र त्रयाणां नामाद्यर्थानां कर्तृत्वे नप्रधानावपि परत्वात्मध्यमो
त्तमौ भवति तदुक्तं एकदा क्रियाकालसंबंधेन प्रतिपादनं यान्तेनोमादिषु क्रेभ्यः परः स
पुमान्भवेत् परत्वंच विधायकसूत्रापेक्षया शेषोपेक्षयाग्राह्यं अस्मदर्थस्यैकत्वेपिस
मुदायापेक्षितारेकल्याधान्याः तदुक्तं द्वयोर्नाम्नौ बहूनां यद्विवाकोसमुच्चयः नामवयः स्थि
ता संख्याकृतिवाच्या विशेषणं सचत्वंचअहंचेति सहविवक्षायांत्व आदेशः द्वंद्वे सतिप्राय। १९

योर्लोपेऽस्मदः शेषत्वादुत्तमत्वेपि समुदायो भवति संव्यासज्य हायाश्रिता भवति प्रत्येकं
कर्तृत्वविवक्षायां त्वं स पंडितो भवसि अहं भवामि अत्र चकाराः किमर्थः अन्यतमार्थे
कर्त्ता प्रथमः चादौ कर्त्रादौ भावप्रथमः एवं हि तव बहु द्वयोरभावा द्विवचनबहुवचने
नस्तः प्रथमातिङ् सेकारणाभावादेकत्वाभावादेकत्वाभावेऽथैकवचनं भवति विधान
सामर्थ्यात् युष्मदर्थे कर्त्रादौ मध्यमः चाद्युत्तमोपि क्वचित् अस्मदर्थे कर्त्रादावुत्तमः चा
त्क्वचिन्मध्यमोपि ते न प्रहासे मन्योपपदान्मध्यमः सह वचनात् मन्यते यातोऽस्ततमः
मध्यमैकवचेति संवदतीं न भवति त्वं मन्यसे अहं मोदकं भोक्ष्ये आवां भोक्ष्यावये भोक्ष
ध्ये यते एवं प्रयोगाः परिहासे एव भवंति तिङः त्रीणि त्रीण्येतीत्यत्र तिङो भागौ इति वक्तव्ये
के कपिंजलादिकरणन्यायेनात्मनेपदपरस्मैपदयोर्द्वयोर्भावाः कर्त्तव्याः न्यायस्त्वप्रथ
तो भवत्येव द्वितीयोपि समर्थो भवत्येव तृतीयस्तूत्तम इति स्वीकाराज्ज युष्मद्युपपदे समा
नाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम इत्यस्य स्थाने युष्मदि मध्यम इति लक्षवचं युष्मदर्थे काचे
इति तदर्थः त्वार्थवाचे है है इति वत् एवं त्वामिन्प्रयुज्यमानेपि प्रथमः इति कालत्वस्त
त्वेपि प्रयुज्यमानेपीति वार्थे नामार्थवाचे प्रथमः स्यार्थे प्रयुक्ताप्रयुक्तः शब्दार्थो नाम भवति

धेह पितृमातृ स्वचने परः पुरुषाणामिति कातंत्रसूत्रमस्मिंस्तोर्यपरत्वे नैव तन्निर्दिष्टा इति ... कृतानि।
त्वेषेपदे सिसिद्धवेति इत यस्य सर्ग्गात् प्रगित्ये वसिष्ठ इत्याह वशिष्ठं वदिति गम्य ... परत्वेयु।
त्वागमः परशब्दो विनापि तिवत्यर्थं गमयतिश्च वशिष्ठं वसिष्ठ इत्याह वसिष्ठं वेदि तिगम्यते अ
पेयकार्यस्य शथान्यात्कार्यातिदेशः कार्यार्थत्वादितरेषामतिदेशानां गणितः कार्यमतिदे
ष्टव्यं नास्ति गणितियत्कार्यं तदतिदिश्यते नत्र अतोण पुंडेः इण स्तनोस्लोपइत्यादिगणितः का।
र्यंकृतो नातिदिश्यते मैव मूणविषयशब्देन विहितं नतं पुंडेणेतिनातिदिश्यते यद्वा सामा।
न्यातिदेशो विशेषो नातिदिश्यते एविणत्त्वणिद्विशेषः यथा ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रियेवर्ति।
तव्यमित्य त्रयद्विशेषो गोत्रमेव तन्नातिदिश्यते किंतुब्राह्मणसामान्यस्य तथात्रापि णितिय
द्दृष्टं कार्यं तन्नातिदिश्यते अन्त्यस्य नामिनः उपधाया वा अस्य वृद्धिर्भवति अकारोन्त्यस्य तेयतः
निपरत्वाल्लोपः अतश्च सत्यामसत्यां वा वृद्धौ नास्ति विशेषः संप्रत्यवृत्तरं त्वत्रं नास्ति अवोच
मवोचेत्यादौ तद्वृद्धिकृत्वो विधीयते इति ... वृद्ध्याचारि तार्थाद्वृद्धिः पुनर्न प्रवर्तते ना
मधातुकस्थितिः त्वलिनहृद्धिरिष्यते कविर्दिवाचारीत् अकवयीत् अवकायीत् अविश्व
भवीत् अमावीत् अगावीत् अगावीत् अतो हसादेर्लघोर्वद्विबजिर्लानभिन्नस्य सेटि सोपे २

हृद्विवेद्धतिग्रग्रादीत् अग्रादीत् अरदीत् अरादीत् हसादेकिम् साभवानदीत् लघो
किमतह्लीत् सेदिकिमनात्सीत् सेकिम् गादिता पेकिम् अभिनष्टः वदीत्यादिकिम्
अवादीत् अव्राजीत् अफालीत् अचारीत् ह्ययंतत्तणस्वसजाग्रश्वेद्विनांहृद्विमेदिसो
नेष्वति अग्रहीत् अवमीत् अहयीत् अतणीत् अश्वसीत् अजागरीत् अश्वयीत् अकटी
त् वाउहत्याइदंसर्वं ग्राहेशास्त्रातिदेशार्थेहेपिर्यातोर्नामिनः अतउपधायाइत्यनयोनि
त्यतिदेशाडकलत्वसिद्धिर्निर्वाधैवेति दिक् अनिटोनामिवतइतिअउपधायाश्चस्यातउप
धायास्तस्यनामिणश्च पूर्वेणवृद्धिर्नसिद्धेदितीदमारभ्यते अतःकार्यातिदेशएवापसम
निटः अनामिवतइतिच्छेदः हयमिदंयातो विशेषणं यद्यपियातःसर्वाण्यनिडेवतस्यावृ
यानात् तथापि इद् यस्माद्धातोःपरस्यप्रत्ययस्येतिमार्थेयएणदेवनिट्टनेग्राहेअस्यनामी
श्चानामिनोस्तोस्यहृद्धाश्चयणंवतः अनेकेसंवध्यते अवतोनामिवतइतिअयवेचात्र
काकारेणग्राह्यं उपधायेत पूर्वेणसिद्धत्वादंत्यस्यपतइति लोपविधानात् स्कोत्सी
त् अपाक्षीत् अव्रादीत् अचिकीर्षीदित्यत्रलोपः अनैदीत् अरौत्सीत् अवैदीत् अतो
मीदित्यादिषुतपूर्वेणापिसिद्धयतिनवपरत्वादनेनविधेयस्येकेनविरोधाभावात्पारेसो

सू॰ टी॰ २१

त्यस्याद्गुद्दे नत्ववतु ग्रहणं मास्तु अनाम्निन इत्येवोच्यतां विधानबलात् पूर्वस्याविधेः स्यात्
हतिरविधास्यतिनुवतन्तमासप्रसः स्यैत् अनिरोगान्तो सिर्णिदिस्सु कोनाभवता अप्रसक्ता
इति निषेधः स्यादिति वाच्यं अनिदोन इतिवक्तो शाकवान्केवम् अचिकीर्षादिस्यादेः
लोपं वाधित्वा वोहह्वि असंज्ञा कारांतस्य यातो विति संभवति सामानाधिकरण्येनैव यथि
करणस्यान्याय्यत्वात् अनेनस्य तु नाम्निनः पूर्वेणापि सिद्धत्वात् नद्धतो ग्रहणं संभवतीति
त्ववत्ववर्तनेप्राप्नोतिसंयोगयात द्वियानादिति चेन्नक्वचिदमांतोपधादपिवतिनो स्त्वत्य
नेनत्वापत्तावात् तेनवतस्त्विवानित्यादि सिद्धम् सुहागवसोपधत्वेभावितत्ववतुर्भवतीत्यने।
नत्वाप्यतेतेनसमोऽस्मत्स्त्रीजि शसीघास्यस्यास्तीति शमिवान् इत्यादि सिद्धं त्वामिवानि।
त्यादेशवसमवस्यासिद्धत्वेनभावितोपिसोपधत्वस्यासत्वान्नवतुः वतोरेववरादेशोत्वइतिप
दोतुनामिवत् इकारवयुक्तएवमतुः नलोपेकृते सोपधात्वस्यसत्वात् नमुज्वलनवद्धाति
त्यादेशमनर्थीयात्मनर्थीयोनास्तीत्युक्तत्वात् किंनत्वा वक्तव्यं वन्नविति चेन्न अनाम्निवतइतिस
मुदायस्यैवसंज्ञात्वावात् यद्वामनर्थीयादिरूपाभवतीत्यनेनत्वाप्यते तेनदंडिमती शाला २१
कुंजरवान् ग्रामइत्यादि सिद्धं येइत्येवनेह अवंकोअग्ने संवेयसनितु भाव्यपदेश ग्रहणं भवति।

अतातीदित्यादि अकारप्रश्लेषाभावेनिर्देनसिद्धेत् नामिवत एव ग्रहणात् नचैनिर्दिसे
वास्तुमास्वनामिवतइतिस्वरादिरित्यनः स्यादित्यत्र वत्पेनत्वचमतवर्थेलक्षणाग्राह्यता
तस्य स्वरवतोऽनिदोषात्तेत्तास्मिणिकार्यमेहादित्यर्थे इति चेन्नामिवत इतिस्पष्टार्थत्वात्
एवं तर्हि अनिट इत्यस्याणुनार्थत्वसत्वात्स्योगविभागोस्मास्त्वअनिटोनामिवतोहृशाखा
न्नात्मगित्येकयववयोगोस्तृणिते इत्येइत्ययंत सामान्योनोपथात्तुपथाकारस्यात्याने
त्वनामिवतत्स्वणिकार्यातिदेशार्थो व्याख्यानामितिचेन्न अतोल्लोप् अनेनैतीदित्या
देवअगोधीत् असेधीत् इत्यत्रापिनामिनोहृद्धिप्रसंगात् नह्यनिदोधातोहृद्धिर्नसेट
इतिनियमकारस्त्वित्रतु हियैत्राः सचनियमार्थो व्याख्येयः नामिवतश्चेदनिट एवेतिसे
टोन स्यादितिचेन्न अनैषीत् अतोषीदित्यादिर्नसिध्येत विपरीतनियमस्यापिसत्येअनिटस्य
तस्यनामिवतइत्येवास्तीदित्यादौनस्यात् विधिनियमसंभवेविधिकल्पनंलघुत्वात् अतो
[illegible]इनियोगाउकार्थएवअनिट इत्यत्र स्वराद्यक्षेनामिवत इत्युत्तरार्थमेव अकारप्रश्ले
षेनकार्यः प्रयोजनाभावात् स्वराद्यक्षेनोनामिवत इत्यस्मात्रापिसंबंधः कार्यः अकार
प्रश्लेषेन [illegible] इतिदिक् हशाखांतात्स [illegible] स्यषास्य [illegible] ते यस्यतस्मात् [illegible] विसे

सू॰ टी॰ २२

हशाम्प्रत्येतिपासंनेनतथानोर्विशेषस्याद्देन्यलाभः हांताक्रोंनाखोतादन्तिसेलिमि [illegible] यातो
पदःस्पकृत्ययःस्यात्भूतमात्रेर्थेदिवादौपदसंयुत्तवाङ्ःअमितत्त् अपुत्रत्तं नुलुकिं हिंसा
यांप्रत्त्तत् वेटोपिइभावेषुतिटुनाग्रहणं अदितत्त् अक्रुत्त् अस्त्तत् अद्विषत् हशा
यंतिकिं अरोत्सीत् अनैत्सीत् अनिदः किम् अग्रहीत् असेशीत् अमोषीत् नोसिवतः।
किम् अयासीत् अदाङ्क्षीत् दिवादौ किम् द्वेष्टि भूतमात्रेर्थे किम् अलेट् अद्विषाम् अ
नयत्तनवस्यापिसत्वात् नभूतमात्रार्थेतायेङ्गीहनसेवध्यते न्यविवत्तेतेत्याद्यसिद्धिश्व
संगात् इहदिहलिहगुहस्त्तवयोर्वा तिसक् अधुक्षत् अडुगध अडुग्धाः अधुक्षथाः अ
दुग्धं अधुक्षध्वं धुड्हवहि अधुक्षावहि पतेत्तिमुहेनाद्यो यं चेद्वितीयमत्तद्वयलक्ष्य।
स्पृशद्रपावास्यविधेयकोगुणप्रतिषेधार्थः नंनु रेत्तहेः इडभावेस्यकथाप्नोति नामिव
त्वान्याणिनीयमुतेतत्रनप्राप्नोतिप्राल्लइगुपधादितीगुपधाद्वाभावादितिचेन्नतेषाम।
पीगुपक्षत्वादलॆन्त्यादित्यत्राल्ग्रहणेजातिग्रहणात् अथकस्मात्कालग्रहणमयत्तयङ्गस्पयप।
कग्रहणेनैतत्ज्ञापितेवर्णग्रहणेजातिग्रहणंनेतियथाविद्वांसोवित्यत्रसंगतसंयो।
गासोपधादीर्घोभवतितथैदमपिशासइगुपधादित्यत्रशाल्ड्रत्ताइतिसंबध्यतेअ। २२

चितमित्यभिप्रायेणभगवतानामिचतइतिसचितं[illegible]दित्तज्ञापकमिदंनसर्वत्रेतिज्ञाति।
ग्रहणंतेष्वतेतनानामिवतइतिसामान्यग्राहस्यविशेषपरत्वेलक्षणोयंनामिवतेहिग्र
तमथ्यांतनामिनामिनाभवतीतिसामान्यग्राहः[illegible]पथत्वेतदुपयानामिनेवभवतिवि
शेषः नदाम्रस्तोहीदितिरूपमितिदिक् [illegible]लिवआलिंगनेइत्यस्यधादितादुङःप्राप्तो
तितद्बाधकसकोवियानार्थेश्लिष्यइतिवचनेकर्तव्येसचलिंगनेनालिंगनेचङःस्यवा
धकः प्राप्तः इष्यतेचयेआलिंगनेसकर्मकत्वात्[illegible]आतित्वपूर्वेणसकोवप्राप्तोनसिआलि
गनेइतिनियमार्थवचनात्तर्हिकर्तव्यंआलिंगनएवसकर्मकात्वेतिआश्लिक्षत्तरामः
सीतांअनालिंगनेत्वसमुश्लिष्यजतुकाष्ठेनचेणसम्यग्यंवाधेनेतिवाच्यंपुरस्तादना।
दाअनेत्तरादाअनेनतराव्वियानवाधंतेनोत्तराणीतिपरिभाषणात्उपश्लिष्टजलयवम्
लक्वेदेवाधकस्यनेनत्वेरोवा[illegible]व्याकाव्ह्नाद्यैर्वावहिग्रहणंननायंआश्लिषिसीता
रामेणआश्लिक्षातांआश्लिक्षतसिपक्षेआश्लिक्षाताआश्लिक्षतआश्लिष्टाःआश्लिक्ष
पुष्पादिपाठस्त्वनालिंगे[illegible]वियानर्थं[illegible]भीमृजेरितिमत्ययोगयत्राते[illegible]
यस्य[illegible]विहितस्तदादेस्तदंत[illegible]ग्रहणमितितेनतादृतोःकर्तरि[illegible]

पेरंकृ प्रत्ययो भवति सेरपवादः अर्हीकरत अ[illegible]कर्त्रे दिर्दिं प्रकारे णिजा ते [illegible]ला

लेखाभाकर्त्री मनोमेरुक ल्लुणादा[illegible]भूतमात्रार्थे किं [illegible]दौ

[illegible]काम्यविरः करोडि ल्लत्नाविति विशेषणार्थाः द्विरिति वाक्यांतरं [illegible]

मावि परिणस्यते किया[illegible]येन नार्थो हि शाह्यात्मः तेन नाम्यसाना वचनत्रयाकिया

ऽऽहि प्यते तत्र श्वादिः परेज्यंतस्यधातो द्विवचनं भवतीत्यर्थः तत्र निमित्तात् मिलो

पेक्षते प्रवर्तते इदाहरणांत भागूक्तं वाक्यद्वयबलेन अडः द्विर्वचनयोः समावेशास्

सिद्धत्वाच्चार्थः अत श्चेति वाक्यांतरं श्रि[illegible]न्ते भ्यो प्यङ कर्त्तरि भूतमात्रार्थे दि

वादौ द्विश्च अशिश्रियत् अडुद्रुवत् अशुश्रुवत् अस्मादेव चकारादनुवर्त्तनाद्वाये

इ स्त्रिम्यां वाङ् अदधुत् अशिश्वियत् लिप्युषादेर्डः लुटयत् यस्य सलिन् अ[illegible] आदिर्

स्य सपुषादिः अनुद्रुतावयवः समुदायो[illegible]एकवचनं लिच्च पुषादिस्थानयोः समा

हारः क्लीवत्वस्या नित्यत्वात्[illegible]वा पुंस्त्वे लिङ्ग[illegible]यातो पुषादेः अङ्ग प्रत्ययो भवति भूतमात्रा

र्थे दिवादौ परे अगामत् अपिषत् अपुषत् अशामत् भूतेरति किं पुनाकृत दिवादौ किं गाच्छ

तिये किं समगत प्रविहृत[illegible]ते निम्य पिव[illegible]ना दयो लिङ् एवयाम्मा: अनुदात्त २२

नार्थकस्त्विस्तु वेधः पठनीय एव सत्कार एव मानः॥ षष्ठ्याश्च ङः ३ हलन्तसंज्ञेन विधानं वेयोग
विभागार्थं न चाङि॰ सति द्विर्वचनप्रसंगाइति वाच्यं सन्नियोगशिष्टन्यायेन श्च ङि॰ सति॥
द्विर्वचनेनत्वस्मिन् यथापरो तत्र एणादियोगो द्विर्वचनं भवति न त्विदो न वाना मित्यादि
विहितैर्योगेन चाङि॰ लघोश्च स्वउपधायाइत्यस्य प्रसंगाः लित्युभादेद्दीर्घोयर्थित्व भावात्
द्वित्वाभावेन पूर्वस्येत्वाः प्रसंगाश्च अतोधातोः ३॰ इत्यनेन सूत्रेणलस्य दर्शनाद्युत्वादेजो वि
धीयते न धातुमात्रात् किंच प्रसति वक्तिरव्याप्तीनां लित्वेन विवादः अतिङः स्यप्रसंगात्
निरासात्वत्तुमप्रवोचनमव्ययत किं चिलिपिस्तिचिह्नालित्वे निपेनिर्वाहः॥ प्यातिविक
ल्यार्थे वचनारंभप्रसंगादिष्टं प्रपादिर्वाघेन तर्गणे ग्राह्यः लित्वाच्च चर्याल्लितो द्विशायेण॥
निदत्तल्वाच्च चर्यात् घोध्यनिद्रग्राह्यः सच दिवादिस्तदादिर्गणे ग्राह्यः न भ्वादिस्तदादि
र्गणे ग्राह्यः न भ्वादिर्नसेदुः स्यात् इयादिन त्रुरादिर्भिन्ने यथा नाच्च इति तेवा इरित यस्य
तस्मात् इ नितो धातोर्वा॰ प्रत्ययो भवति भूतमात्रार्थे दिवादेरपेसेरपवादः ३ स्यत्त्वरा
दीत् प्रविजत् अवैतीत भूतमात्रार्थे किं अवे वेद प्रवेविक्तादिवादेर्वि[illegible] द्विवेकि
मत्कर्णीमातसमीपभूजेत्तिवा छि विधानादस्तिभूतमात्रार्थता च किंप्र[illegible] वनस्यरित

सू॰
टी॰
२४

किंकृतेतीत नन्वदस्तुस्त्वृवृल्लवृल्लवृस्त्रियोश्च विधेयइटिनाभावात्तंस्य इट् [illegible]
स्यादित्यादेशवलाद्वेनतवचनारंभ्यद्वा द्विधेति विमनुवर्त्यनमनुनमपथव [illegible] ख्याव्या
ख्यानेऽपिग्राह्याइतिदिक् ३ णतन्यकर्तरि अवशीणि वाक्यानि विधेयस्यादेशपक्षानाम्प्रथम
मिणिनित्तवसीष्टेत्यादिस्य कृतीतिवानुवर्तिसमस्या विपरिणमनीयेउभयत्रसह चादकर्तरी
त्यपक्षाद्यभावकर्मणिग्राह्येतनवसीतास्यश्चस्विषुपरेषुभावकर्मणोश्चार्थयातोर्वेण
प्रत्ययः धातोरित्यनेनस्वरान्तानांहनग्रहदृशां चग्रहणंयोगविभागादिटश्चसिङ्विरिति
स्वीकारात् भाविषीष्टभाविताभविष्यनेकारिषीष्टकारिताकर्ताघानिषीष्टघानिता
हन्ताअघानिअवधिग्रहिषीष्टग्रहिषीष्टदर्शिषीष्टदृक्षीष्टकारिषीष्टकारयिषीष्टस्व
रितेत्यादिकिंपत्तीष्टपक्षाभावकर्मणीतिकिंकारिष्यतिअकार्षीत् स्वीष्टेत्यादिकिंच।
क्रुधेचक्रुधेशिलिपिष्टतन्नीतिद्वितीयंवाक्यंयक्षेतोरिणअत्ययोवाभवतिननिषेधे उभयत्रवा
कोषुअकर्तरीतिपर्युदासादिहकर्तरीति [illegible] त्यनेना उवनेनेयवस्थितविकल्पत्वात्प।
देशिणनित्यं दीयन्नतनुयक्षविनाशिण्यायिम्याअपादेश अदीपिष्ट अकर्तरीति तृतीयंवाक्यं
कर्तरिच्योकर्ताःतस्मित्यातोरिणअत्ययोभवतिभावकर्मणोश्चार्थेतनिषेधे अभाविष्ट। २४

पाविग्रपाविभिस्माअकाविग्रुदःतनिकिंअकृष्यतांभावेकिंअक्तातयदंक्कलाल:नकारंवि
नातेइत्युक्तेतितेन्यादेःमध्यमेऽनिप्रसंगः स्यात्लोपः तनीत्यत्रहृतेषष्ठ्याविपरिणमय्यणी
यंइणितितपंचमीइणः परस्य तनेर्लोपः उत्साहुर्गतेत्यागोवाक्तेनलृननइतिषष्ठीनिर्दे
शात्तस्यलोपः स्यात् अत्रादेरित्यत्र हृत्यादेरपिलोपविधानात् यद्वालोपोऽहृत्वा फलेइत्य
नोलोपंइत्यपक्षेधर्नहृयोर्लोपः यद्वालण्यतइतिलोपः कर्मणियक्तनीतित्रप्रथमा
परिणमय्यतेतेनतनलुप्यतइत्यर्थः षष्ठ्याभावात् सर्वस्यलोपः क्वचित्लविनिपातः तत्र
सर्वत्रतनेर्लुग्भवतिइणः किंअभविष्टतनः किंभाविषीष्टदिस्योर्हसात् हसात्परयो
र्दिस्योर्लोपः अहन्अनेनकहसात् किंअभवत् दिस्योः किंअजिदिपन्हिचरितस्यसेर्ग्रह
णात्हिग्रसितनुसंयोगांतस्यत्येनैवनाताथैसिद्दसत्यंइदमेवज्ञापयतिराज्ञस्येति
सूत्रमस्तितेनाविभर्भवानित्यादौसंयोगांतस्यलोपोनस्यात्भः सिग्रहणंतुअनर्थन
त्वेदीत् अकृतदिस्यग्रातिप्रसंगः हसात्परत्वात् अनेनदीः सतोरपिदिसिवानपाणितय
दावामास्तइहणेनस्वहेतेरतिन्यायात् सैवंक्र्षेवलाभावात् कर्ते [illegible] दिसोर्ये
हृणात् अदीदोः सतोसमुदायस्यार्थवत्त्वेनदिस्योरानर्थक्यात् यद्यद [illegible] व्याये

सा॰
टी॰
२५

गेविभक्तिर्वप्रत्ययश्चेत्स्यतेन हि दिसिर्वेरस्त्वारणार्थः इत्यसवर्णानीवत्वस्य सवर्णे भा।
वात् दिसोल्लक्षणान्यत्वाभावात् अङ्गदाले द्वन्द्वस्य आदिर्यस्य अद्वद्वल्लक्षणादि आनयोः समा
सः श्रुतेः रुदादेश्च परयोर्दिसोरडागमः आदत् आदः अरोदत् अरोदः स्वपश्वसश्चनजक्षा
सापेवं अदितिकिं अयोतू दिसोः किं अनिरोदितिमाथवस्तु दिवादावडित्यस्मात्परमेदी
दिसोरितिसूत्रमस्तीत्याह तत्रगौरवात् अत्राद्भुमात्रं कर्तव्यं रुदादेरडिति व्यापिवत्त
व्यमेवदिसोरितिवक्तुर्द्वितीलभ्यं अस्तेरीट् रुदादेरित्यनुवर्तते प्रक्षग्रहणं तन्निवृत्तं क
चिदेकदेशोप्यनुवर्ततेइतिस्वीकारात् अस्तेरीटत्वं तेनादिनासाध्यं तेन विद्यमाना
दस्तेरितिलभ्यते रुदादिश्च परयोर्दिसोरीडागमः आसीत् आसीः अरोदीत् अरोदीः॥
एवं स्वपश्वसश्चनजक्षाः विद्यमाना किं आस्तेर्भूरित्यादेशो माभूत् अभूत् दिसोः किं अ
स्ति अस्तेः अदाह्रसेः अत्रास्तेरित्यनुवर्तते तच्चसेर्विशेषणं विद्यमानास्ति प्रत्ययात्परयो
र्दिसोरीडागमः अचेतीः विद्यमाना किं अदात् अत्र प्रत्ययलक्षणेन सेः परत्वमस्ति विद्य
मानादितिविशेषणान्नेट्सेः किं अरुथत् अत्र परयोर्माभूत् दिसोः किं अचेति छांयोगवि
भागउत्तरार्थः लोपोक्तस्यफसेश्च स्वात्परस्य सेर्लोपो भवति फसे अकार्न्त अरीदेड्डस्वात् २५

किंअनैष्टां ऊसे किं अक्रुष्यानां सेः किं अशिखियत अंत्रलोप इति योगो विभज्यते स इति स्व
रेति चानुवर्त्तते सको लोपो भवति स्वरे परे अधुक्षत अधुक्षातां अधुक्षंत केचित्तु स्वरेना
नुवर्त्तयंति लोपयंति केचित्सर्वस्य सको लोपं न वर्णयंत्येव अदुक्षत अधुक्षत इत्यादि सि
ध्यतीत्याहुः इट्ईदिटः परस्य सेर्लोपः स्यादिटि अचेतीत् अलावीत् इटः किं अचैषी
त् ईटि किं अलाविष्टां ऊसात् ऊसात्परस्य सेर्लोपो ऊसे अरौत्सां अरौत्स ऊसा किं अवे
क्षत् ऊसे किं अरौत्सुः से किं अकृषत ताऽस्य माभूत् लोपो ह्रस्व ऊसात् ऊस इति पदितं युक्ते
पृथक्करणं चित्यफलं दादेः येदा आदिर्यस्य स दादिः तस्मात् सेर्लोपः ये परेः उदाहर
णं द्वे इत्येतेषां दाशाहेन ग्रहणं दाप्दैप्देङ्त्वनलस्यानुसारात् अदात् यात् अधात्
अस्थात् इणः अगात् पिवति अपात् अभूत् शाच्छासाह्राव्येट् स्वचाशेगा अशात् अशासी
त् छोः अच्छात् अच्छासीत् षोः असात् असासीत् दादेः किं गैः अग्नात् अग्लासीत् अग्लासीत् ये
किं अदित अधित सेः किं दास्यति सेः टः से इति योगो विभजनीयः सिरि स्तनुवर्त्तते नीयमा
सदेश प्रयुज्यमाने सिर्भवति सिच दिवादिपरोक्षे दिवादिपरपवाद भवति न च भूतेसि
रिति सिर्विहितएव किं तु नर्वियाने नेति चेत्सत्यं सिभूते विहितः कालांतरे विधी

सु॰
टी॰
२९

येनेतेनसर्वेषामात्मनातानांविषयेस्मिर्भवतिमाशब्दयोगेमाशब्दे॰ अयंनास्तीतिमाशब्दो
पसितेप्रयोगेनतङ॰कात्॰अवणाडि॰दडि॰हाप्राकरणांतराननुरोधोयाडि॰देववाग्राह्याः॰अट
इतिद्वितीयोयोगः॰मेइतिलोपइतिवानुवर्ततेमाशब्देप्रयुज्यमानेसतिघटोलोपः॰माभवा
नभूत्॰माभवान्भवत्॰मेकिंनाभवत्॰अटः किमाप्रभूत्॰प्रसल्लोपोनङोर्वाहे॰उवर्णान्त
स्यहेर्लोपःवेतिनविकल्पार्थं॰किंतप्रत्ययसंबंधिनः॰संयोगात्पूर्वादित्यास्यार्थस्यप्रति
पादनार्थं॰उकारस्यप्रत्ययावयवः प्रत्ययरूपस्यदर्शितेस्तु तनुप्रत्ययसंबंधिनि किं।
युक्ति सुहि॰असंयोगात्पूर्वात्॰किं॰शक्नुहि॰ङ॰ किं॰क्रीणीहि॰हे॰ किंतत्रथ॰ अतः हेर्लोपः॰भ
वअतः॰किं॰युक्ति सुहितसवः॰याहि॰हेः किंभवतः॰नातङोपिस्थानिवद्भावेनहित्वात्प्राप्ते
वेत्यनुवृत्त्याव्यवस्थितविकल्पाश्रयणात्॰नयद्वा॰तङ्भावोन्यायसिद्धो वोभयथा॰नातङि॰
हित्वंनायातियद्वासकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधितमेवेतिन॰नातङोलोपः॰नात
ङ॰उवकाशस्तत्रतोंत्र हितोलोपस्याऽवकाशः॰पुरस्तादेतानातङ॰भावयन्तेआशिषोऽर्थेता
तङ॰पदेतत्॰भयग्रसंगे परत्वात्पूर्वप्रतिषेधाद्वा॰नातातङ॰ अदेश्चत्वराचेतिपृथक्कादेः
तुकार्याः॰तुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्ता उत्पत्तिः॰अतइतीहाउहतंषष्ठ्यापरिणम्य २९

तेऽतोलोपो ऽतिप्तिप्पचंतिपतेऽतः किंञ्चुवंतिञ्चवेतपवः किंयातिर्मेयवेते एवेइत्य
व्युत्पन्नैतेपइति च स्थितेलोपान्तरंनाप्रयि गुणः प्राप्तस्तथापि नित्यत्वाद्लोपेऽन्तरङ्गा
तेऽिःत्यवत्वात्गुणोनस्यात्‌ मैवंप्रत्ययलेनलोनगुणः संभवात्तयुतइत्यादौतल्लकिनता
न्निमित्तमितिनगुणः यद्वाप्रकृतिप्रत्ययोत्रयत्वेनपूर्वस्यमिदंयत्रंगमितिचान्तरंगत्वे
नपूर्वपूर्वमितंयत्रंगमितिचान्तरंगत्वेनगुणः अदे किंभवतिआत्मात्मकरणात्पूर्वोन्तर
पूर्वोन्तरत्रास्यात्तस्यादेशविधानात्वादादिरंदाआत्मानप्रत्ययएवगासोनेहदेवात्र
देवेषायनमाथवेनोक्तंयात्तप्रत्ययेषुयस्यलोपइत्यस्यऽप्रवृत्तिरनेननज्ञाप्यतेइतितम
न्ततद्धितप्रकरणेदेवतस्याऽप्रवृत्तेसिद्धत्वात्‌ कयोरावचमवयोर्वयोः परयोरतआ
भवतिभवामिभवावः भवामः अतः किंचित्तुवः चित्तुमः कोकिंभवथः भवथउकारीया
नेहरामवायुः अदाथः आवंआवआदायुतस्यआतेआताआथेइत्येतेषांदिं विहायत
करणेऽन्तः परस्यआ ततः आथआइर्भवति रायेतेरायेयपयेयाथयेतांआदाथः किंभवाव
भवाम आः किंअन्तस्यसाभूत्किंभवातेअथार्थेनपरः किंगातेइअतेरावादयः सवा
र्णदीर्घत्वेतेपुमः सवर्णेदीर्घः याअतकार्याऽतकरतयोरभेदविवक्षयाः विभक्तिकोनिर्दे

णाः अतः परोयाः भवति भवेत् भवेतां षष्ठ्याभावानां त्यादेशाः तरां तिवत् अतः किंयुयात् नप।
सू॰ ः क्रियायात् यया किं भवतां यामियं अतः परोयामि यं भवति भवेयं अतः किंयुयां तं परः किं
टी॰ यायां यां भवति ७ सइ इद अतः परस्य ७ सइ डाम मं भवेयं ः दित्वादियमावासोऽन्यथा इति त्रि
२७ वाऽवर्तयेत् इद ग्रहणं च नाकरिष्यत् ओर्वा लोपः उकार प्रत्ययस्य उकारांत प्रत्ययस्य
वा संयोगात् पूर्वस्य वा लोपः वमोः परतः ओर्वा इति नित्यं नो वेत्यनुवर्तनेन तस्य चासंयोगात् पूर्व।
स्य प्रत्ययस्य तयोः स्त्वः स्त्मः स्वनुमः तनुमः तन्वः तनोमीत्यत्र वपरत्वाद्गुणस्य वर्जितत्वा
यस्य किं युवः युमः असंयोगात् पूर्वस्य शक्नुवः शक्नुमः वमोः किं सुनुतः ओः किं प्रकृत्यन्तस्य कि
नोपेक्ष्मः यस्य प्रत्ययस्य लोपो यथा कोऽस्य कुर्यात् कुर्वः कुर्मः अत्र कोरित्यनुवृत्तिसाम
र्थ्यान्नित्यं लोपः मा यव स्तः कुर्मो ये इत्यत्र कुर्म इति योगविभागः कर्तव्यः तत्रैव ओर्वेत्यनु
वर्तनेन विकल्पो योगविभागसामर्थ्यादित्याहुः ये किं कुरुतः कुर्मः किं सार्वधातुके किं
अकुर्वहि डि. त्वड ः क्लेनोऽथ न उत्पात् रिः तिः धियि रेगुणे कृते नक्लेनो ऽन्यते कुरुतः कुर्व
ति अत्र येयोविहस्य इति दीर्घो न संज्ञापूर्वकत्वात् कुर्मः किं भवतः रिः ति किं अक करवं अत
किंकृतः गुणे कृते रेफस्य वा मा भूत् नपरः किं अ कार्षं अकुरुत इत्यादौ यथाभ्यां व्यवधा २७

ग. त्वादिनापि तासु द्वयोर्भेदाभावात् उपगुवत्सौपगवेनास्त्वेति भवत्वपत्यप्रत्ययः शैशिरिः का
२ शिः पाणिनिः आर्जुनिरिति नाकुलिरित्यदन्तोष्यैवोदाहार्यापत्यन्तेषेरिति प्रसक्तप्रतिषेधोपि
त्रीणिः यस्येरिति इनिरित्यत्र वर्णाविधिःस्त्रीकार्यः नत्वेववमानत्वेविति प्रतिषेधोऽनेनतरस्येतिस्या
धीन् एतेनासध्येनगार्गिरित्यादयःसिद्धाः एषापत्यतेयपणीयागगेनउविवसीयिनष्ठाद्देःए
षप्रायनणवयपणोवृतीयस्वने प्रविशुस्त्रीवाविधिर्योपिनःस्वसापिनष्ठसागर्गाष्ठन उश्चप्राव
निर्योच्चापिनष्ठमावयवोसमाहारस्यादिर्यस्यतस्माद नुद्भूतावयवभेदसमुदायस्याभ्य
पदार्थत्वादेकवचनं हंडोतेसूयमाणाप्रादिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यतेसच प्रकारवाची
नव्यवस्थार्थः पनदादिगणस्याप्रादशेनात् स्त्रीशब्देन समसंबध्यते च स्त्रीशब्देनस्त्रीप्रत्य
यस्येष्टत्वात् स्वरूपग्रहणे नैवस्त्रु आदिषु तस्य ग्रहणात् नापि स्त्रीविशेषग्रहः तेनाम
पिस्त्र्यादिषु सत्त्ववचनत्वात् प्रागागार्गादिहं हगर्भीहेहस्तत्वदौषपणाविनिर्दिवचनत्तिरंशोन
कार्यः पराञ्चेवपदस्तदाकार्यः एवंयुवाकमेणागार्गादिभ्योऽपत्येऽणः कण्ठादिशब्दाल्लद
पनोलात्तनिकाः साता दृपत्येगार्गिरित्युक्ते गर्गस्यकोर्थः गार्गेरपत्येगार्ग्यः वात्स्यः कात्यांश्चा
नेऽत्रः आवत्स्यः एभ्यः स्त्रियोनदादित्वाद्गीप् अपत्यप्रत्ययोतस्य जातित्वाभ्युपगमेपियोपधात्
त् जातेरितिनेष्टकत्वादित्वाचल्लोपः गार्गी वात्सी काली वौ नेडी प्रजादित्वादाऽऽ वपायानिमा

विवक्षिते लक्षणे वृद्धिरितितत्रापकान्‌ तेनोपगोरपत्येऽपत्ये लौकापत्यानि औपगवो औ
पगवाः बहुत्वे नालुकि उपगुरपत्यमपुपगन्तावयमन्तिमपत्ये उपगोजन्यापत्यमिति यौवन
भेलयुत्वयेकिं वत्सस्यापत्यं वत्सस्यापत्यमेतानि वचनानि यानि लोके वौभावृत
हरणयास्कपदेत्यादौ यत प्रत्युदाहरणं यस्कादिभ्यो गोत्रे अतः इञ्‌ अत इञ्‌ इति योगविभाग अतः
प्रकारेणानामपुंबहुत्वाद्गणस्य योऽभवत्यपत्ये यथेः न्ययेऽस्ति औपगवस्याऽपत्यं औपगवः
शैवः यास्कः वैदः पौत्रः औवेः वाशिष्ठः वासुदेवः श्वाफल्कः दाशरथः याधिष्ठिरः भैमसेनः
एवमन्येऽपि यथा ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यो वा गाः कालिगः सौरसेनः अत्रयेकिं वत्समौ
पगवस्याऽपत्यं चेत्य इञ्‌ इति द्वितीयो योगः एवं बहुविः गार्गिः नाडिः कौनिः वैरिः
वाहविः सौमित्रिः सावर्णिः काश्यपिः औडुलोमिः अस्य बहुत्वे एवेत्यणःएणिता वसुलोम
तु उडुलोमान अत इञ्‌ इति तृतीयो योगः अलौकिकेत्तिपद्धुरामात्‌ ऋषिसदृशानामनुयोग
इत्यते अदंतान्नाम इञः यस्य औपगवस्यापत्यमौपगविः दाशरथिः दात्तिः नौललिः अत
इति किं मगसस्य हरिणस्यार्विरेंगस्यवाः यत्ययेहिः पाकशासनिः माहतिः वाहणिः
सवर्णिः पाह्लादिरित्यादयोऽत्र ग्राम्यामध्यमयोगे वा अंककिः मायूरिरिति केचनेब्ब
ति यत्राप्यमध्यमयोगयोर्वा दाहीयो मस्सादिभ्यस्य यत्ताथे प्रत्ययोन भवति मग

ओ.
२

सापित्रधेसा अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः अग्नीषोमौ ज्योतिष्टोमः आयुष्टोमः भीरुष्ठानं कपिष्ठलः
अंगुलिषंगः अंबष्ठः आंबष्ठः गोष्ठम् भूमिष्ठः गविष्ठिरः युधिष्ठिरः सव्येष्ठः अंगुष्ठः परमेष्ठी ब
र्हिष्ठ इत्यादि अथ नणयोरसेतत्वादौ पुनर्वानर्थकाद्रस्य ग्रहणे अतनष्टकारणाठसा
मर्थ्योः परिभाषायां वाचनात् अयथास्मणीयवत्तणायनणेयाविसेवव्रूयात् अतयवर
णत्वगणेरवुवेपयप्सासः यदि णत्वस्यानेपणं पठेत् तदाकारीषग्ध्यावाराह्याद्युस्वादावी
पृषसेगः यदि णत्वस्यानेण पठेत हि मैत्री सामग्री स्वादावी पृषत्सात यद्वाऽर्थवत्परिभा
षाऽनित्या टनेत्वादौ टकारग्रहणात् टत्वापकात् अत एवातिटिटकारे आतरनतोविधीयमा
नोविधीयमानो आमोण्णातः प्रसज्ज्येयातो मत्वात् परिभाषायां किटकारेणतेनत्वायने
परिभाषाऽनित्येति लक्षणकेकविव लाग्निरियोगेविभज्यते वज्रत्वेककविलाग्निवत्
केपूर्वविधेयतिदेशसामर्थ्यात् अत एवत्वार्थमिदं वक्तव्यमेतस्तुन्नरस्य वारभात्रकेवो
नः चोलाः शाकः केरलाः पश्चाः इत्यणालग अवतेरयतस्य प्रमानावेनः स्त्रीश्चवती कु
न्तेरयत्सेकोनेवः स्त्रीकुन्ती तथादेरितीय इतोमनुष्यजातेरिति वार्त्तिकेनवाकुन्तेरपत्येको
रव्यः स्त्रीकुरुः उतऊरित्यूः सूरसेनस्यापत्ये शौरसेनः स्त्री सूरसेनीमद्रस्यापत्यं माद्रः स्त्री
मद्रीमाद्री सत्ताविपत्नमद्रस्येयमाद्री दरमेधैःअणेदेवकीति दिब्रूपकोपास्यत्यतेऽणीलक

ष्यायनयोर्नडादित्वे नास्तीति सर्ववर्णे नडादेरपत्ये आयनण् नडस्यापत्यं नाडायनः नाडिः नड
स्यकोर्थो नाडेरपत्यं नाडायनः एवं ता नामि[illegible]तानां चनडादित्वाभ्युपगमात् गार्ग्यायणः हा
तायनः इत्यादिवारेः चारायणः आश्वः आश्वायनः आश्वलायनः कौञ्जेरपत्ये आयनण्णता
न्वयणः कौञ्जायन्यः ब्राध्नायन्यः बहुत्वे लुक् कौञ्जायनाः ग्लचुकस्यापत्ये आयनिण्णतात्वा
थे रञ्जणितो वेत्यणित्वात् वृद्धिः ग्लाचुकायनिः आम्रगुप्तायनिः इति सूत्रं गतासिः स्त्र्यादेरप
त्येथेयण् स्त्र्यादेरपत्ये आत्रेयः नैधेयः कापेयः वालेयः माण्डूकेयः हालेयः शौभ्रेयः म
कैरेयः वैमात्रेयः काशीतिकेयः वैकर्णेयः प्रावाहणेयः गाङ्गेयः वास्तेयः पौडवेयः मृ
कंडुः मार्कंडेयः भ्रुभ्रावेयः पितृष्वसेयः मातृष्वसेयः कल्याण्यादयः स्त्रीप्रत्ययान्तादः पत्येयण्
[illegible]सेवनतेयः गैं.गेयः माहेयः रौहिणेयः राधेयः गाधेयः नाणटेयः कौलटेयः दा
सेयः काणेयः काल्याणिनेयः बांधकिनेयः कौलटिनेयः दासेरः नाटेरः काणेरः
कौलटेरः गौधेरः चाटकैरः जडस्यापत्यं जाडारः पंडस्यापत्यं पांडारः काल्याणिने
यादेयः कल्याणादिषु बोध्याः पितृष्वसादेरपत्येणीयः पितृष्वसुरपत्ये पैतृष्वस्रीयः
मातृष्वस्रीयः भ्रात्रीयः स्वस्रीयः त्यप्रत्ययान्तानां जातित्वेपि पित्रीयपत्यात्रेषु पितृष्व
सृनिष्वन्निर्देशः पूर्वपदान्नेरयं दस्य सकारस्य समासे क्वचित्षत्वसाधनार्थः मातृष्व

लोपेन रहिते विकरणव्यवधाने ऽ इ.त्यैरस्त्वं भावात् नमो विकरणस्य इ.तो ऽसंभवात् य
थाति वादे रि.तः करणेन तथा ऽस्य धातोरप्येतादृशोऽसंभवेत नन्वस्तेरपि कथं लुग्विकरणा
लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्येव स्वीकारादिति चेन्न एवं वचनस्य न्यायस्य वा मन्माभावा
त् अस्येव मूलत्वात् इ.त्यरत्वसंभवाच्च यद्वा अस्तेरीडित्यत्र अस्तेरित्यत्र अस्तेरिति यः स्तुवन्तो ऽत्र
स्तेरिति रूपस्य प्रकृतिभूतो धातोः ऽस्तीति व्याख्यानात् साधवस्तु नन्तु किमर्थेन स्मिति नेत्यर्थो
यात्र रहिते विकरणे वा युक्तं तत्रास्ति यात्वसाहचर्याद्धातोर्ग्रहणमिति तत्र असयातोर्ग्रह
णमिति निर्णयाभावात् अस प्रत्ययग्रहणस्याऽपि संभवात् तदपि सत्यं अस्तेस्तु न पिबा
देशेन प्रयोगाभावाद द्विषयो विभक्तिचतुष्टयमस्य स्त्रस्येति मितमनुमीयते इत्युक्तेन
दपि न भविता भविष्यति इत्यादौ स्यातिव्रह्माकेनास्तित्वादः कारस्य च श्रूयमाणत्वात् शा
स्त्रप्रवृत्तिसंभवात् इ.तिरत्वाभावादिति वक्तुं युक्तत्वात् णत्वादिपादयोः किंत्व नहि.त्वसि
स्मा ऽस्तनादिपर्युदासात् नहि.त्वेक्तिर्यस्तु पित्वात् यदपि नचायं इ.त्यनतरो नमति सं
वर्ति अपाव्यवधानात् नमतीत्यादौ व्यवलोपस्य तद्भावानदवसमेव व्यवधानमिन्न
कं पवमेवास्तेरपि वक्तुमुचितं यदपि नाधियेन नाव्यवधानमिति न्यायस्यापि यं विषयः व

सू॰ टी॰ २९

चनस्य विकरणग्रहणेनापि च वितार्थत्वादित्युक्तं तदपि न यातग्रहणे हेतुत्वेनोक्तस्य साहच
र्यस्याऽदूषितत्वात् प्रत्ययग्रहणे हेतोरश्रुतिपादनाच्च तदपि यातुस्वरेणव्यावायइत्याशं
कांक्षायिकालेएवमस्यैतत्त्वात्तः प्रागऽलोपात् पञ्चाश्चमित्येमांत्यस्वरात्परत्वमित्युक्तं तद
पि न विधिकाले इत्यस्य सूत्रेऽपवेत्यर्थश्रोगोवानाद्यः सूत्रे डि. त्परत्वासंभवात् सस्येत्संतानः
प्रागंलोपविधाने मकारव्यवस्थानस्याऽपविहरणीयत्वाच्च नान्यः मस्येत्संताभावेनात्पर
त्वाऽसंभवात् यातोः परत्वप्रसंगात् प्रत्तरेणात्यऽयसंगतं हस्तसहितस्य स्वरस्याऽन्तर्भागी
करणात् द्वाविंशदत्तराऽत्रष्टविनिव्यवहारात् यात्ववर्णेनेनिवक्तं युक्तत्वाच्च तदपि सूत्रे
यो वं नमसस्त इति मकारनिर्देशाउपपद्यते अन्यथा नामस इत्येव वाच्यं स्यादित्युक्तं तदपि न ना
सयातोर्ग्रहणप्रसंगात् किंच धीनायै इत्यादौ नाश्रयाऽकारस्यापि लोपप्रसंगात् तल्लब्धा
स इति छेदे नेत्रासः परस्येनस्य नस्यासीनामित्यादौ अलोपः सः संभवात् कथं यः कथं तिस्रः स
ति नमसः किं भवतः अयोनलोपः डि. ति किंतु णाद्यि अस्तिः शस्य किं प्रसक्ते रंज्यस्यसाभून्न अ
त्रास्येति चिंत्यं नानइत्यत्र नासैव पठितं युक्तं अस्येति स्थानेऽत्र चात्युक्ति संभवात् एवं च था
त्ववंघनेन यानात्वक्रमनेकत्वंन मे डिं. स्यात्तं भेवं नमः डि. त्परत्वाऽविवत्तणान्नमः प्रहेति २९

दित्वायनीयः सौमीन्द्रक अग्निर्देवतास्याग्नेयः । इत्येवं सः आग्नेयी स्रक् कोवृता देवतास्य
कार्ये [illegible]यस्लोयवाधितापरत्वात् हि: श्रीर्देवताः स्याः अणहृद्यायः पित्र्यं कृत्स्नस्व
रवयहनि स्वणिनो वेति न हृदिवाय वंशतयं वायस्वरेइति यवउपसे अपोनपादपोनप्त्र
देवताः सणीयः नीणत्वं अपोनप्त्रीयं अपोनप्त्रीयं कंसादीअन्नार्थेवसमाणाः प्रत्ययाः
अपितेषामन्नायकर्षात् अस्पतन्नानुवर्तते ताड्याअपोनप्त्रियं अपोनप्त्रियं शतरुद्रादेवताः स्यश
तरुद्रीयं शतरुद्रियं महेन्द्रीयं माहेन्द्र महेन्द्रीयं द्यावापृथिवीयं द्यावापृथिव्यं शुनासीरीयं
मासोदेवताः समासिकं प्राहवेण्णं कस्मादित्वादेण्णः मरुत्वतीयं मरुत्वत्से अग्नीषोमीयं वा
स्तोष्पतीयं वास्तोष्पत्यं गृहमेधीयं गृहमेध्यं उगोरवंडोयगवः पृथ्यायाअयेपार्थः त
नवायंत्वदीयः युवयोर्युष्माकं वायं यौष्माकः यौष्माकीणः आवयोरस्माकं वायं आस्माकः
आस्माकीनः नवायं तावकः तावकीनः ममायं मामकः मामकीनः कस्मादयः छोगहादी
यः गार्गीयः कातीयः कात्यायनीयः णितोवा अणादयः कादयश्च णितो वा भवेति अ
णदीनां णित्त्वे सिद्धे पत्ते निषेधार्थं वचनेकादीनां मणीत्वे पत्ते विधानार्थं सच कविन्मृ त्वनिषे
यः कविद्विकल्पकः कचिद् निषेधपर्व प्रत्ययविधिरथैवे णितो वेति णत्वविरुद्धार्थं णिद्गृ
हणं यथा आलणग्रामः इत्रोपि नित्यविकल्पो भवत्येव ग्लवं कायानर्थयथा यद्दासोपि णिदे

ॐ. वक्तव्यः॥ अर्थान्तरे विहितानां प्रत्ययानां गणवशात् मनेन व्यवस्थाप्यते नन्वर्थान्तरे ऽनेन यथा
५ विधीयन्ते विधेयभेदे ऽप्याकार्यभेदप्रसंगात् तन्न्यायगतो न स्यात् न्यायवत्त्वात् किं च येः ऽनेकमाश्रयक मित्यादौ
कारीणो विधाने ऽनेकस्यानेके नैयैका इति वेद्भिदितं तदेव विनायकमल्लकारीणामर्थश्रयके णणिनव
मात्रे ऽव्यवस्थाप्यते विधिस्तत्तेनैव कारककाक्रियायोक्ता कारकादणादयः कादयश्च कर्त्रादिकर्मणि चतुः
कारकशब्दः कर्त्रादिमात्रेऽष्टत्वातिकः कारको ऽमेगीप्यत्र कर्त्रादिकमेव करणे संप्रदाने तथैवत्र
प्रयोगे दानानाधिकरणे इत्याह । कारकाणि षट्ये त्वत्र क्रियासाधनेषु सर्वेष्वपि दृष्टः तत्र कस्मा
त्र ग्रहणं उच्यते ग्राम्यस्य न ग्रहः विशिष्टेन दृष्टं वा विशिष्टसाम वहत्यविना कृताः वाहरूपो ग्रंथ
हृत्यादौ विधिसंभवे ऽपि कुंकुमेन रक्तं वस्त्रं कौंकुममित्यादावप्रसंगात् इत्यर्थे हि ष्णुत्यर्थे कर्तरि
न्येवावेत्स्यत् कर्तृकार्ययोरिति यथाकारककादि तिकर्तरि विधीयमानः प्रत्ययः कर्त्रर्थेन संभव्ये
ताऽनः कार्ये द्रव्येवावत्स्यत् न क्रियायुक्तः इति ग्रन्थतः परिशेषादेतद्यवगच्छते प्रवृत्ते दीव्यत्यादि
कः प्ररेवहति ष्ठयेः संज्ञा इयंवकं तानदी येः मनुना प्रोक्तो मानवः धर्मः चर्मणा परिवृतः चर्म
णः रथः पृष्ठेण युक्तो पौषी कस्मादेवायलोयः मथुराया आगतो माथुरः ग्रामे भवो ग्राम्यो
ग्रामीणः कारकाणि किं फलानां सहितः नास्तित्वस्य ति काष्ठानां क्रियायुक्ते किं काष्ठेः एकाः
रथेन गमनेनानीर्थे दाने ऽत्राव यथाकारकादिः क्रियायुक्तः किं न क्रियेव क्रियाग्रहणे ऽकिं कारकायुक्ते

पुन
११

भकाविति भिक्ष्यतीति नहि तत्र मम थाप्येवं तेन नहि वचनप्रमाणेन न पायात् यद्वा अकार्थेप
वाऽस्मनवीरेषु पाठे त्वं सामर्थ्यादुभयोरिति निश्चयति अन्यथा पाठवैयर्थ्यापत्तेः अव्यय
मर्त्यादीनां टेः प्रागसंज्ञकस्य समर्थत्वं तेनोभयप्राप्तं समवीरेषु पाठ एव लिङ्गं उभयप्राप्तस्य
अव्ययत्वाद्वा अव्ययविनिवर्तनेनोभयोर्मार्गाविति यथा प्राप्तमलोहितादिभ्यः स्वयमव्ययभा
स्व्यादन्यत्वे इति रोहिताः स्वयमेव मतादेकवचनेनोभयमेव वटति मनीषिणामन्यादौ सम्बन्धाय
वृद्धिः समम्बन्धयोः स्थैः इति रोहिता स्वयमेव मतेनैवमेव यद्वा नवगोहृत्यादयो महा. स्वर
दृष्टिः स्वयमेव मतेनैव स्वरूपमेव यद्वा नवगोहृत्या स्वयमेव मतेन नव हुववनान्तप्रव
प्रवर्तितेनतरावर्गीभिन्नेवर्गाद्येन सहाऽभेदविवक्षयाऽद्वन्द्वावयवमेदता न वक्तुं वचनातप्रव
उभयेदेवमनुष्याः तस्मिन्मित्राणां मित्रावरुणौ भूयन्नृपाऽऽतिथ्या यद्वा नवप्राप्तकर्मीता
उभयोर्मार्गाविति स्युन्यायतारूप्रामेवमतिद्वयमहविवक्षानेतदाविवक्षवनप्राप्नोति अननि
धानान्नभवतीत्येके अननिधीने प्रमाणाभावाद्दुर्वचत्वेवन्या अत्रकश्चित् उभयेनन्वर्थप्र
योगेदृष्टाः तेनहयोयाषामंशे पिमेरिनीश्ले मिति यप्रयोगः समर्थितो भवतीत्याह नत्वर्थप्र
तायाः प्रमाणाभावात् महाकविप्रयोगेण एवमूलमिति तत्र तेरेवतद्विपरीतस्य वक्रुमाः प्रया
गात् तथा च माघः गुरुद्वयाय गुरुणोरिति कालिदासोऽपि अस्मिन्द्वयरूपविधौ नयन्नअति
श्रीहर्षश्च अयममारामितमेवतिद्वयाद्युपितस्मिन्ननतिप्रयोजन इतिनस्मात् द्वयेद्वैधमिर

लापस्तत्रमःपि नाऽऽरंभणीयं त्वतिसर्वादिनिर्देशाद्गौणवारकत्वे नैव गतार्थत्वात् बहुव्री
हिसमासे लौकिकवाक्ये निषेधार्थमपि नोपयुज्यते प्रकृतस्य परिभाषया निमित्ताऽपाय
न्यायेन गतार्थत्वात् उक्तन्यायेपारिभिन्नत्वे न वःकृतेपि नृकअन्यादि रूपसंस्थे हवे गमनार्थं
वत् नीयासमासे हवेउत्तभयमारंभणीयमेव सर्वापर्थस्य प्राधान्यात् विभक्त्यादिकसमासे
बहुव्रीहावित्यत्र बहुव्रीहिग्रहणं वाक्यप्रतिपदोक्तस्यादिकनामान्तरालइतिविहितस्य ग्रह
णार्थं हवसतिवारणात् सर्वनाम्नः स्मैइत्यस्य स्थाने सर्वनाम्नः स्मैइति सूत्रणीयं सर्वेषां ना
मसर्वनामेति योगात् ऽऽ तत्रणात्रसंज्ञोपसर्जनेन पार्श्वतः प्रसंगः गुणपाठस्य समस्याविनिःप्राप्त
सकलकृन्यादिष्वपि एवं च स्मैसर्वेन नइति कालापस्तत्र स्थाने स्मृइत्येनापुइतिसत्रं पा
हसर्वादेयद्वयं चप्रिणात् नत्र सर्वविशुप्रणाहाकृतन्यपर्यायो उभयशब्दो हि तुविधिशब्दस्थाव
कः शक्तयवतिन्योहि वत्तनेतात् तर्हि किमर्थं समासवर्वादिषु पठ्यते न नस्तेऽउस्मानस्य शुद्धयःसम
वेति उच्यते उभकाविति रूपासद्धयोगातोऽऽस्मिन पठ्यते तथाहि उभशब्दस्त्वावद्विवचन
मात्रविषयःतिन्मरितेनउभइतिलिंगात् समासतहितादौनद्विवचनलोपाज्ञाःसोऽप्य
प्यतेऽप्वभिधानात् किंतु उभशब्दः उभाभ्यां पतन्माविनीतनिद्राइतिविग्रहेउभयपदेना
दिप्रयोगादर्शनात् एवं स्थितेउभयतऽउभयत्रेत्यादौ विकल्पस्य प्रयोगेषु भयपदस्य प्राप्तःस्त्रकेऽउ

६

लघु॰
३२

त्रइत्यादिकमार्थिकार्थविवरणं न तु पाणेःऽयमर्थः अतएवबौत्सर्गिकीनन्तु हृषयोनर
पदार्थप्रधानत्वाऽभिनिर्विहितमवयवानामिति निर्देशोप्यनुकूलः यद्वा सर्वादीति तिनाऽऽ
वर्तते नाऽयमाः इति भाष्योऽव्ययवत्वावी किं न प्रकारत्वावीनत्याद्यत्वाऽयमर्थः सर्वाभिधानुप
मर्थानकारांतत्वाच्च यस्मात् स्मादिति नन्वेवं सदाहेऽऽत्याद्यन्तर्गणकार्यसिध्यनु सर्वादे
स्मादित्यादिकं कृत्स्नसकलादिपाठेऽस्तितु वा प्रसक्तिनिवेत्रगणपाठसामर्थ्यात् त्रयपरि
नानामेव ग्रहणात् न एवं हि संज्ञोपसर्जनीभूतेष्ठुनाऽतिवाप्तिः सर्वाः सर्वयोमुख्यो
कार्यसंप्रत्ययोनामस्त्वाऽऽतिन्नोयतनवाम्रव्योऽहिलोकप्रसिद्धेः यो विपरीते स्वयोःऽभिध
क्रूपदार्थयोऽर्गतिनयान नचाःऽमोन्यायः परकार्ये हेवनामकार्येऽस्तितिवाच्य विशिष्ट
रूपोपादाने सर्वत्र तन्त्र त्रृतःऽभ्युपगमात् यद्वा त्रयेपदार्थके विभक्तिविशेषणमाःऽत्रय
णीयं सर्वादीनि तेपं वमी किं न षष्ठी सर्वाऽभिधान समर्थ्यं सर्वाद्यःऽर्थसमवेतसंख्याकार
काद्यःऽभिधायितेत्रोऽऽत्रप्रसज्तीनां स्मठाऽटयः यद्वा विहितविशेषणमास्त्रयिष्यामहे सर्वाभि
स्थानसमर्थ्यसर्वादेर्विहितानावेऽऽप्रसज्तीनां स्मठाऽटयः एवं हि संज्ञोपसर्जनीभूतेष्ठुनाः
निवाभिः नत्रविशेषःऽवासितिने सर्वाद्याभिधीमसामर्थ्यो ऽथेवं सर्वादीनि सर्वनामानीति
सर्वेन्करतेव्यो ऽकारान्तानि वहिः न वहुव्रीहावितिपाणिनीयसूत्रे बहुव्रीहावितिका

वैसम्बन्धात्विक्रमेणनुमितोदितिति उच्यते सर्वादिविन्याः वर्णमेनतत्राद्विणुः प्रकारेषप्रका
शमानदर्पणेनच सर्वार्थाभिधानसामर्थ्यात्तथाच सर्वाभिधानसामर्थ्याविशिष्टानामे
कगणोपकरणाः वच्च नतथाप्रकारान्तरमेषांचपाठे प्रमाणाः भावादेवविशेषः प्र
माणाभावादेवविशेषः वाम्भिनानोमहतानामुपसर्जनानांवहुवर्वादिमेवनास्ति ते
नैतेषांसर्वादिकार्यमः तगणकार्यंचनभवति यदिहस्वरूपमात्राश्रयंनतुगणपाठम
पेक्षते यथात्वष्टदस्मदोत्समहमित्यादितदुपसर्जनेनैवोपभवत्येव नेवंचतुष्कादिव
त्रत्वमन्यदादिप्रसंगः लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेवतनतन्त्रहेतुः श्रीभवाक्षिपदार्थाय
लोकेवेदेचविशिष्टताः शास्त्रार्थसेतुकृतेच्चः प्राहेमननतत्वक्रिलिष्टितिनयात् यदाश्रनका
र्याः वकरणायोमेदानकार्यमवेकालिकाः तिष्टणाभ्युपगमादः प्रवृत्तिः स्यादेतत स्र
श्रुतः श्रुतिस्मृत्यवच्चत्वानेषच्च नयादावः पर्वसर्वसिद्धाद्धादीनिनमः श्रुतिसर्वत्वत्वत्रैवोपस
र्जनत्वंन तथाचश्रुत्वाल्मणश्मादेवालम्बामित्रहन्यादिक्रमेणस्वर्वपदार्थप्राधान्येन
विवरणंकुर्वन्ति मैवं वैयाकरणमतेनतत्समासज्ञानरूपपदार्थप्राधान्यमेव तथाहि आ
रोपितवेनजन्यः तथाचमायान्नामायामनुष्यमायामगच्छाजलिशाकुनकपटत्वाल
णादिशब्दभ्याद्वाः आरोपितोमिथ्याम तोः यंत्राह्मणाःश्वेवंशाहवोधपर्यवसानेत्राणाभि

स्व

श्री॰ २५ कालभवे स्त्रियास्तत्रपुंयोगेसतिस्त्रियांङीषभवान्तस्तत्पुंवत्स्त्रियावर्त्तमानात् गणकीगोपास्तदा
कथंतत्रैषांस्त्रियाङीषितिस्तेस्त्रियमितिस्तस्त्रैयमितिसंबंधात्त्वेत् तर्हितद्धितोभवेत् प्रथमाप्राप्त
तद्धिते ईकारभ्यमानस्तस्यवाधकः इत्युच्यतेकदाचिदपितद्धितान्तस्माडुभयमपिविष्यतेगा
णकी गणकीति तस्माडुक्तयवायेपतत्पवे तर्हि यथामेवाक्ता शंतिगोवाहीकोगंगायांघोषः
यष्टीः प्रवेशयेत्यादौतात्स्यात्ताद्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तत्साहचर्याच्चतस्मिन्नपितत्वाध्यारोपेण
बहुप्रहत्रिस्तद्दत्रापिगणकादिसाहचर्यात्तद्बहुप्रहात्रिर्भविष्यतितत्राभेदेनभेदसंवपस्य
तिहततद्धितप्रसंगोविवत्तते नवभेदतात्तद्धितोत्त्यागाणकीत्यादिभविष्यति
भट्टिकाव्यतद्दहत्तयेपिट्टष्टईपू केकेयीतोभरतोऽभूदितिदेवकीचेतितत् यात्तिक
दहाभावेनापिसिध्यति अतएवगणप्रत्यये नकन्यादित्वात्केकेयीतिस्यात् पुंयोगेकिं
देवदत्तास्त्रियाखवकस्यास्त्विदेषासंज्ञाअतः किंभवतो जीभानुः माधवमतेनपुंशब्दादि
तिस्तत्पुंवाचकः शब्दः पुंशब्दइतिशाकपार्थिवादिः पुंशब्दोस्त्रियांवर्त्तमानादित्यादिष्ट
वेवत् चानकसमचयार्थः तेनपाणिगृहीतीभार्यायामत्ताख्यायामप्रमलिमीना
त्रस्बहतेनतिसिध्यतेः प्राकासमासेस्वरापीनीत्यादिस्यात् वसन्कीती यवात
समासेस्वरापीतावसन्कीती चादेवपालिकोतात्रअस्यपालिकागोपालिका माधव

णि निरङ्गे चेत्तदपि स्वांगं भवत्येवेत्यर्थः एवमपि प्रतिमेत्यत्र न सिध्यतीत्यत उक्तं ते
न चेदिति सूत्रस्यास्मिन्नर्थे संगः अप्राणिस्थमपि मुखादि स्वांगं तेन चेन्मुखादिना तदप्रा
णि द्रव्यं तद्यायुक्तं भवति यथा प्राणिद्रव्यमित्यर्थः क्वचित्पाठस्तस्यैवं तत्र यायुक्त
मिति तत्रार्थः अप्राणिस्थमपि मुखादि स्वादिंगं तस्य चेदप्राणि तत्तन्मुखादि तद्या
युक्तं भवति नाट्यशास्त्रे स्थानं भवति यादृशं संस्थानं प्राणिन इत्यर्थः वाग्रहणात्स्त्रियो
गोपधक्रोडादिबह्वजस्वरान्नुपसर्जनात् सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च न नासिकोदरोष्ठजं
घा दन्तकर्णशृङ्गा अङ्गगात्रकंठेभ्यस्तु भवति आद्ये लक्षणे सुमुखी समुखा द्वितीये केन
शोभना नासिका सुनासिका केशा अतिकेशा रथ्यात् तृतीये कुशलनी कुशलना प्रतीः मा संयोगोप
धात् सुगुल्फा क्रोडादि सुक्रोडा बह्वजस्वरात् सजघना सवदना अनुपसर्जनात् सशिखा
सनासिका अनासिका विद्यमानोदरा सनासिकी सनासिका मदोदरी मदोदरा वि
म्बोष्ठी बिंबोष्ठा सजंघा सजंघा वा न दंती तन्दंता दीर्घकर्णी दीर्घकर्णा सशृंगी स
गात्री सुगात्रा सुकंठी सुकंठा स्वांगात्किं बहुयवा भूमिः पर्वतः पुंयोगेच पुंसो
पुंसो वा योगः संबंधः तस्मिन्नुपयोगे भावे क्तिन्निमित्ते वा सप्तमी पुंयोगे सति पुंयोग
निमित्तं वा यत्रा मासीयांवर्त्तते तस्माददंतास्त्रियामीप् अर्थात्तत्रा मंपुंसमाख्यायाप्

श्री
२२

पिऽहृदमर्थेऽणोवाप्यकामिदमित्यादिपदे न मेऽयं हाणोनिर्दिक स्वांगाद्वापयत्र स्वमंग
स्वांगं गरत्येन स्मृतात्मवताशाला ब्रह्मपिप्राप्नोति मुखस्पर्शालोमत्कगत्वादीर्घके र
शरीरयोस्तत्र नस्मात्कशानो रथ्यांगत्वांभावात्तद्यासिद्धः तिथ्यासिद्धिरिहार्थे स्वांग
परिमाणकृते मूर्तिमत्स्वांगं प्राणिस्थमविकारजं तत्र तत्स्थं तत्र दृष्टं चेत्तन्नचे
त्तथापि तत्र प्राणिस्थं स्वांगमित्यनेन स्मृतात्मरखाशालेत्यत्र प्राप्नोति एवमपि
बहुकफात्रापि प्राप्नोति तद्रथ्यं द्रवतीति दवनतो न द्रवं एवमपि बहुज्ञाना तत्र
प्राप्नोति तत उक्तं मूर्तिमदिति सर्वगतद्रव्यपरिमाणस्त्रणस्वं मूर्तिसर्वगतानि
यानि द्रव्याणि तेषां परिमाणेन्द्र सत्वादिसामूर्तिः स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणमूर
र्तिरित्यमेसायस्यास्ति तन्मूर्तिमत् एवमपि बहुशोफात्र प्राप्नोति तत उक्तम
विकारजोमि ति विकारो वा नादिर्वेद्य ततो यजायते तत्र भवतीत्यविकारज
शोफस्तु पयगुस्तको विकारजः यदि प्राणिस्थं स्वांगं तर्हि रथ्यादिपरिगतानां
केशादीनां केशादीनां स्वांगहेन स्मान्नतस्मदीर्घकेशी रथ्येति न सिध्यति तत
उक्तमतत्स्थमिति संप्रत्यप्राणिस्थमपि कदाचित्प्राणिनि दृष्टं चेत्तदपि स्वांगं भ
वतीत्येवमर्थः एवमपि प्रतिमावयवानां मुखादीनां स्वांगहेन प्राप्नोति अप्रा

रपरिज्ञाणार्थत्वात्तस्य न किं कृते प्रकृते रत्नोलोपः स्यादन्नकिंतु तस्यैवानोलोपो न प्रा
कृते। किं च शर्वशब्दात् ड्ःकारस्यैवेरितार्थो न तु कि सृति प्रकृतेरेलोपो नास्तिवान संयोगान्स्य रवा
त्वचानु किं कृते सत्व णे दीर्घे ऽकारस्यैवेरितार्थो ऽनेनशक्यते नुक नैन्धान कनु सर्वचोमात्रा
त्वाच्चवात् आचार्यादणत्वमाचार्याणी मातुलोपाध्यायाभ्यां वा ऽऽ नोपदेश पुंयोगे चेती
पि मातुलानी मातुली उपाध्यायी नी आर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे आर्याणी आर्या स्वामि
नी वैश्यण वैस्यर्थः कश्चित्तु आर्यक्षत्रियाभ्यां वा इति पठंति तन्मते आर्याणी आर्या क्षत्रि
याणी क्षत्रिया क्षत्रियजातीयास्त्रीत्यर्थः यदि तु पुंयोगे ऽर्यविवक्षितः स्यात् तदा च क्षत्रिय
स्य स्त्री क्षत्रियाणी स्यात्तन्मते पुंयोगवीपोआर्याक्षत्रियी इति स्यात् हिमारण्याभ्यां लक्ष
ण्या मृहत्वे च त्वे मानाभ्यां मानी महन्ते च हियामहद्धिमा हिमानी महदरण्यानी यदि
तु तद्देतत्हियामित्ति नोध्येत तर्हि हिमयइति स्याद्दोह स्तः स्त्रियायोरित्यादिन स्यात्स्त्रि
यां ब्रूह्म भावाल्महत्त्वे किं हिम मरण्य एवादोष वन्ने मा नानन्दन्त वाहियाय व नजात्व
भौवे तदाकाराह्कृतिर्दोषः एवानीदोषे किं यवः यवनानां लिप्यां केचिज्जनपदेनो
यवनास्तेषां लिपिनामलिखनात्तत् स्विना सामासा च स्त्रीति गे वयवनानी लिपिः य
वनानीलिप्यां किं यवनस्य यवनजातीया वास्त्री यवनी यवनानीं किं नागरीलिपि

ॐ:
३२

ब्रह्मस्य ह्यदानीपि कृते नो वेति टिलोपे ब्रह्माणीति यत्राईद्दराकासे देशो नीपवश्वत्य
यस्त रपि न ब्रह्माण्याः प्रकारांतरेण सिद्धत्वाद्ब्रह्माणमात्रयति जीवयतीस्य नस्याणत्वे
अतः कार्येण इती पिकृ विदेकपद्य मिति णत्वसिद्धं ब्राह्मणीति न नमेवं वेन्मुत्रे अ
ईडूंदाण्णारीनामनक्ारीत्यासिद्धत्वान्नैवं दृस्य स्त्रीपुंयोगे चेतीपी ङीत्यादि प्रसंगात्त्र
स्मादितेह प्रसंगवारणार्थं सूत्रस्यावश्यकत्वात् उच्यते अतद्धितेपि प्रत्यये कृ विग्र
स्य लोपो भवतीत्यानार्थंदोषग्रहणेन नकारसामर्थ्याल्लोपो नस्यादिति चेन्न यथा
दन्न तथ मैत्यादावपि यस्य लोपाभाव प्रसंगाद्दकारोच्चारणसामर्थ्यं स्पष्टत्वात्
ननु हस्य पदस्यत्रानीयोगग्रहणेन नस्यादवयवत्वेनाप्रत्ययत्वाच्चमैवं पितृकरणसा
मर्थ्यान्तमात्मग्रहणार्थमेवपितृकरणं ननु श्रवणार्थपवपः किंतस्मात् उच्यते
श्रवणार्थे वेतिकार्यायेदिति विधिर्वाध्येत मान्यग्रहणेन तु प्रत्यया प्रत्यययोरिति
परिभाषा वाध्यते प्रधानवैयाप्येत्ताया ऽगवाधे लाच्छ्रव मर्थं परिभाषा त्वऽविवेत्ये
त मेवमन्नइंद्राद् रानचेतिसूत्र तामीसूत्रेणऽपुंपोगइनिवासिद्धपवमेवमा
गमलिंगाभावेन सर्वादेशप्रसंगात्तन्नईआदेरनुगिति सूत्रे तोच मस्त्रमेवमर
लोः स्वरहस्येलोपप्रसंगात्त्रञाकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपो नेति वाच्यं प्रकृतस्यका

वोनप्रोमीतीमुक्तेः तत्रपुंवद्भावस्त्रीवेषुंसिवाप्युक्तादिनस्यपश्चाज्ज्ञापाशब्देनसमंवं
पेक्षीते उपजायमानेपुंस्त्वेतरंगस्य संस्कारस्यानिवर्तनात् छभक्ति रितिवद्रूपसिद्धेःवि
परीतन्त्वेपुंसेनवभावोलस्यानुमागात् हद्दास्यादिणमत्तिकाकुलीनाकरटेत्यादयः
...विस्त्वत्रयोगानिभा गेवोध्याः प्रयोगयपाक्विंतत्रियावेशपाजाते: किंमुएज्ञायावि
कासुप्रनइत्येवतिन्निरिः गोः नोक्रमानित्यामितिप्रयोगयपात्रिषेधस्यानित्यत्वाज्ञेवपीर
पीमनुष्यीमनुषीमत्स्यीगार्गीत्यादिसिद्धं इंद्रादिषुनोष इंद्रआदिर्यसमर्दु द्रादिस्तस्मा
त्संयोगेवेत्यत्रापुंक्षु(?)प्यत्ते इंद्रादेः स्त्रियामानीप्रत्ययोभवतिपुंयोगे इंद्रस्यस्त्रीइंद्राणीव
रुणानीभवानीशर्वाणीरुद्राणीम्रादे तदिंद्रादिभ्योऽदंतेभ्योऽनीप्यपिसवर्णदी
र्घेणैंद्राणीत्यादिस्यादेवेति किमाकारेणनवप्रस्यलोपप्रसंगः प्रकरणान्नदितेत
हि पानादत्रमा पवपवेनहिं इंद्रंकरोतीदपतितततः क्विपटेइंद्रस्येदःस्त्रीइंद्राणीत्यत्र
...तीव्रवर्णार्थमाकारोपदेशइति तन्नक्विवंतस्यक्रियाशब्दत्वेनपुंशब्दत्वाभावा
त् क्रियावाचकस्यपुंयोगाभावइतिसिद्धांतात् इंद्रमिवआचरतीत्यपितिततः क्विपीद्री
रित्यत्राप्तिवात्मेरिरिदियःस्त्रीइंद्राणीत्यपिस्यादेवेतन्नाज्ञेनणत्वादातेत्तियदिइष्टस्तेतर्हि
समःसमाधिरत्राप्यतोः नहद्रेःसंवादमेवाडः ...लाणीतिसिद्धयेदोषग्रहणे

उं॰
३१

शब्दस्याध्ययनक्रियासंबंधेन प्रवृत्तत्वात् क्रियाशब्दा एव जातिशब्दा इति चरणग्र
हणं कुक्कुटीसूकरीत्याकृतिग्रहणायाज्यतेन्हदाहरणं ब्राह्मणी वृषलीत्यसर्व
लिङ्गाया गार्गी येत्र स्वस्त्रीपीति गोत्रलक्षणायाः कठेन प्रोक्तमधीते कारकादित्यणो
लुग्वक्तव्य इति विहितितपोलुकि कठी चरकी कथं पुनः स्त्रीनामाधीतेमानामाधिनी
छ्रतेवेशपत्वात्तु नवच्छः सभविष्यति यथाः तृतीयानेमाणवके यथा कठशाखा
नोवालः कठशाखमधीयानोपि कठउच्यते पुंके सुपरंजातिलक्षणे प्रादुर्भाव
विताभासत्वस्य पुनर्यत्नः असर्वलिंगा बह्वर्थो तोजातिक वयो विदुरिति सत्वस्य
द्रव्यस्य प्रादुर्भाव विनाशाभ्यामाविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोतीत्यावत् द्रव्यभावि
नीत्यर्थः गुणे सुवर्णपदं द्रव्येणसंबंधते यथा न गुणे द्रव्ये न भवति तथा जाति
हितमर्थात्यर्थः बह्वर्थामिति मुख्य शब्दो विषयवाची इत्वविषयो बहुव्यक्तिव्यापिनी
मित्यर्थः असर्वलिंगामिति पूर्वं वलक्षणान्तरं प्रथम लक्षणे कुमारीति भवि
तव्यं कथं कौमारमपि यावद्द्रव्यभावापि आकृतिग्रहणे त्वाद्भवति जातिः द्विती
ये तु वयस्य चरमे इति वक्तव्यं भवति कौमारादेरजातित्वात् अजातेव दद्रव्यभा
वित्वात्तृतीय लक्षणमेवमाधीयो लाघवात् यत्तु पुंवज्जातिरित्यत्र वक्तार

ग्रहो यत्तल्लक्षणं सर्वलिंगानां च न सर्वभाक्‌ समुदाय्या न निग्रहस्थानं सर्वो निलिंग इति न
भजतीति स्वयमर्थो विवक्षितः तत्र सर्वशब्दस्य लिंगापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्‌ भजो
विण्‌ प्रत्ययः समासश्च लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी प्रयासप्रयोगार्थे चेद् वचनेन
आकृतिग्रहणेऽसमसंकोचकं जेनतदादेः सर्वलिंगत्वेप्याकृतिग्रहणत्वा
जातित्वं भवत्येव इह च स्यान्न भवति देवदत्तो देवदत्तेति उपदेशापेक्षमिदं लक्षणं
कोऽर्थः असर्वलिंगेषु पशुजातिवाचित्वं प्राप्तायोऽपदेशेन तिष्ठेव भवतीत्यर्थः
आकृतिग्रहणया जातेरेकत्वनियमः प्रत्येकपरिसमाप्तत्वलक्षणं न पर्मोना
ह सकृदितियकस्मिंश्चित्‌ उपदिष्टोऽयं गोरिति पिंडान्तरेषु निग्रहस्यानिश्चते
शक्यमर्थः पदिचैकानस्यान्वेषु ग्रहणतत्तथानितमाभावोपि पिंडेष सद्व्याशा
त्रिलिंगन्तरे न गृह्येत न यत्राख्याता किंतु नः पिंडांतरे कथं पुनरेकमेव वस्तु वृत्ति
युगपदनेकेषु वर्तते नहि देवदत्तः तदानीमेव स्रुघ्ने च भवति मथुरायां च स
दृष्टत्वेऽपि चेत्‌ को दोषः न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम गोत्रं च चरणैः सह गोत्रमिति प्र
यत्नमित्यर्थः चरणशब्दे नशाखाध्यायिनां गृह्यते गोत्रस्याकृतिग्रहणत्वा
त्सर्वलिंगत्वाच्च पृथग्यादानंनाद्यं यत्नमिति न पुंसकटैशं न तत्‌ चरणं

ऊ.
रं.

रेव मास्तमेवं न दीसिद्धतिकरोतिवायोनाजसंलाद्यक्तो न सोस्तीति प्रत्येयंतथा प्रमेयकदे
शविहन्म्यायेन नरशब्दस्य नश्चैवं योगयोरथ्य तइत्यत्रहेतेर्ष्णापत्तेर्न कारकाकारयो
रस्ते भवात्रनरनयोऽलोपे शत्नुग्रणयोऽकारइति तदनयो भवत्येव तत्फलेत्नकारास्मा
सत्रेणस्यपलत्तणेनाणमाशिमंइत्येसकाराश्चयणाहल्लोप्रत्ये प्रत्ययलक्षणा भा
वात् गवेहितेगोहितमित्यत्र यथा ना पूर्ववमन्त्ररत्हेंपि वराके कुरुचरे वेवाति
करोतिवायोनाज्ञेनाचवक्तिष्येलोपे वराककुरुचरयेिनाटनसत्वेपि नेवितिटिक
जातेरयोगपात् स्त्रियामीप् इहलौकिकजातिग्रहणेब्राह्मणत्वादीनां गोत्वस्य च ना
ग्रयनादेजातित्ववादिनो विप्रतिपत्तेश्चरणशब्दानां च कठादीनां मध्यपत्तक्रियासं
वंधनिवंधनत्वेतयाचकादेवक्रियाशब्दत्वादव्याप्तिरेवाभिमताजातिर्लक्षणतेश्चा
कृतिग्रहणा जातिः परस्यतेऽनेनेति ग्रहणमिति करणसामान्येपदं संक्रियतेप
न्नादाकृति शब्दस्समवपानेस्यात्ते प्रतीयमानेवहिरंगत्वात्स्त्रीप्रत्ययतिमिन्त
भवति आकृतिः संस्थानं सा ग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा अवयवसंनिवे
शविशेषव्यंग्येत्यर्थः अनेनगोत्वादिजातिर्लक्षिता ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु न सं
ग्रहीता भवति ब्राह्मणक्षत्रियादीनाम् अवयवसंस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्से

रित्यादिभिः प्रामसम्बन्धिभिर्योवा रित्वा धानोप्सु दित्वार्थे तर्ह्येव नेरेवेतिनियमेन प्रत्ययस्यैवा
स्वार्थत्वे च तावद्यादिभिः प्रामासेऽहचकारान्नूस्त्यावारित्तायरे यामिव वृद्धत्र्यमेकेन से
गृहीतेष्वणा ढाञ् ढकञ् छञ् जीकक्ककञ् नञ्स्नञः संगृहीताः ढयम्पचद्र्यत्र
मात्रचनपथ्यपृकञ् क्रूरपृथ्व्वनिष्टितास्संगृहीताः नञणतलनौवयसांसंगृहीतो
नचतेनलतशालेस्वत्राख्याभिः मत्वर्थेषु त्वादितसगोवीहीकशतेवद्धोणत्वसे
भवादिकनडादेः नडादिर्यस्य सगणेन नडादिः नस्मान्नडादेः प्रादिशब्दः प्रका
रेप्रकारः सारुश्यपत्नेत्ये पूर्ववत्नकत्वेनग्रासेनदघ्रादिर्यस्य सक्रोशब्दकर्तीतीनि
रोयचायः परमनदान्यादौ दूवेतेनैवसमासः गोणत्वेननदभितिक्षोताऽतनदा
नन्तरवृद्धेवृचरट् इत्यादि बाष्टिनातितास्ति किं नदग्रहणेनेति चेन्नैवेतेदितः
पास्यागोरादिराहतिश्चाभुपेयहतिगोरस्वान्माञालावव्यार्थे च गोरादिपदेविहा
पन्नहशब्दस्य पादानेनन्स्वार्थे दिवेदापित्वाद्नदातः ऊयत्वप्रत्ययस्वरे णेदा
वहतिचेन्नत्ये जन्तानामेतोदात्तान्तोऽस्त्यापियस्येतिलोपः नुदात्तस्य च यत्रोदात्तलो
पइतिडायोपुदात्तत्वस्य भवात् कित्त्राननदत्यातु हस्त्वमपि न सर्वैषां नदादीनां विग
शेबणेमदसीसरवीस्त्र शिष्वीत्यादीनामनदंतानामस्त्रीयोदपूर्णेनात्रचात्मनुषत्र

ओ.
२४

तेनत्ताम्रादिधातजमितिदिकष्टिनः षचट्‌ चउ स्वय्यावतेष्टुः स्निःहतोधस्यप्रत्ययस्य तष्टिन्त
तस्मात्‌ष्टिनः मापवत्तनामाम्नयदार्थमाह तत्रधातुप्रमयषित्वादिकंविनाम्त्रः षित्वायसं
भवात्‌ यपत्सुत्वक्त्वस्यनाम्त्रः षितादिकंभवेन्नदाभवेनतत्षिदेतात्विदेताताष्टिदेतारिदे
तेभ्यात्‌ विदेता हिंदेताताद्रिं देताद्रिकेताता स्वनाम्नः स्त्रियः मीपृथिदादि शाक्षेनप्र
त्ययग्रहणात्प्रत्ययग्रहणेयस्मात्स इतिनदाघेंतेलभ्यतेनेतनाम्नो विशेषणात्सिदाघेंता
नमपिलभ्यतेजल्पाकी प्रियजल्पाकी भित्ताकी सुभित्ताकी कुट्टाकी रत्तकुट्टाकी वरा
की षाकी ाकएरइतिषाकः पचतेः ष्णायवनी स्नायनेइतिपुट्ट्यायेंकरणी कुस्तवरीक
पुटाविनिटः गोणत्वेनतेपुवद्भ जल्पाकावद्गकुरुचराविडषीइति विडषी धीमती
प्रियधीमती पचेती प्रियपचेती प्रत्रतु गोणत्वेयी पृगोणास्तु खनायस्यानित्यत्वात्‌
मेवाः कोसीतितियष्टीः प्रवेशयस्निहपाठयस्पृग्निमाह येत्यादिषु गोणार्थप्रि
गरुदर्शनादेवमायाः स्फालिकः कोकुटिकः नसेपीतिसूत्राच्चमः नतुत्यातुकसम
स्वयार्थत्वेनमूमाखेयः तेनप्राची प्रतीची प्रतेची उदीची उदेची तिरश्चीतिर्यंची स्तनेय
यीत्यत्रयेटः टिखादवयवेः चरितार्थत्वात्‌ समुदायात्‌ पयीतादी पुनरुशंताताहये
पत्रेत्माह्नः पानीरथ्यन्नयदार्थतेहोचतेरेभेतु नाश्रयतोह्य नधनचकाहुमादाव

णानन्तरणप्रत्ययस्य ग्रहणे गृहीतोऽयं चप्रत्ययावयवे प्रत्ययोः नर्थकस्य कथं तत्राप्यग्रहणमि
तिचेत्तृणप्रत्ययस्य यथाः युतोऽयमणोऽस्य णम्ब्यासेन ननु त्रासस्य ग्रहणस्य हानाय कूलात् अर्थवत्परिभाषा
यात्रानित्यत्वाद्विशिनोविस्मनेनमनर्थकेन लक्षणया कारिष्ठिन्नजको रोऽनेनैवं ध्वन इतिचेत्तुवी
गोस्तु प्रत्येदेहहविमात्रस्य सबपेन भयाभावः काशीषु भवाकाकाशिकी वैदिकी वैदिका।
ग्रेतेद्रोऽस्म्यादि कीसायुतनी हासुनीन्यादि यदि स्यात्तो विस्मनेनणि त्वार्थे णिवासस्यवाऽतिरि
श्यतेनतरानदादित्वादौ पुर्वोऽथः प्रत्ययग्रहणेयस्मादिति परिभाषान्यायसिद्धा प्रत्ययो गृहा
माणः स्वप्रकृतिमात्रे प्रति केवलस्य प्रयोगाभावादित्या यतनियमोऽलभ्यः ज्ञापकं वा
सस्मार्कयोर्यो रत्कारो कृतौ तत्र कृत प्रत्ययो गृहीतः सचकारैकवाचीत तत्रैककर्तृकार्ये
न स्तःक्रियायां तयोरन्वयादत्र्यातस्तत्र षष्ठीविधानमनुपपन्नमतः कृता स्वप्रकृति
रात्तिष्वतेनदर्थस्य क्रियानत्वतयोरन्वयात्षष्ठीविधानं संभवति प्रकृत्यर्थद्वारा तयोः
कर्तृत्वेयात् गौणमुख्ययोरित्यपि त्यायसिद्धाद्वाल्लणेनमस्करणीयः इत्युक्तेर्थोऽत्रा
स्त्रणलत्तणोपेतः सयववगस्यते नद्धालिकः नयःश्तेनचयोनिष्ठसतद्वलत्तणकार
केनयःक्रतोभयोर्योहीनो ज्ञातिद्रोहत्तणयवस इतिनलदाणगोदेहीत्युक्ते मुख्यपव
गोर्गृह्यतेनवाहीकः सवर्णदानस्येव यथोः पुणषायेउत्ते तत्रसत्यमेवाकर्जेगृहा

ॐ
१८

से प्रत्ययः इति स्याद स्मादष्यलोव प्रयोपगावह इतिनातीत्रियन्नपुंसि दोमानो सीम्न सीमे
नियामभे सीमासीमानौ त्रयंतां हरुन्नीहे नेवङ्क्षयज्ञावङ्क्षयत्वान्नो मृयवीरोणे मृदामानौ
वङ्कराजानौ उद्धामानौ राजतुध्वानौ गजकृत्वानौ मद्युध्वानौ पारदृश्वानौ नोतस्मे
स्मृताः सलिंगत्वपत्तेपंचमम्भेस्मादि अरदंतात्रेपु स्वसाः तिस्वसातिस्वः चतस्त्रः
ननोदायानाः इति मानास्वसृः पितृष्वसादेरिति लिङ्गात्स्वसृत्वाविंपानाच्छस्त्रिव
तरोविभक्तौतिस्रश्चतिस्रविंयाना त्रियानयतिभाषयानेवित्यपिस्माथान्त्रस
रोनत्रेयमाभिकाप्रज्ञामृद्दाम्रवोहत्रिवीः स्वस्माः आशाश्रान्हाम्राचोवानां येष्यानेतिमे
गव्हनियाथाथोनृदिमत्रनेत्रादिनाःएपिनृहस्राचिशिलिनाकाशहान्स्लेनप्रोक्ता
मीमांसाकारकादित्यणष्ठपिथिलीकाशहान्त्लीनामथीनेयाकारकादित्यणल
गवहूत्वेकविदित्यणोलगत्यार्थ ह्रस्वत्रोक्तौ त्येयालककाशहुत्वा प्राधिशिलेन
ब्रगोस्त्वाद्रधिनेपु ७ब्रकामयते ७ब्रकामायवेथमेशीलाकल्याणावारामृव
प्रतीत्वावद्धव्रीहिरित्स्याष्यालिसमाथानेपुत्रे पुत्रोककामोस्याः धर्मेशीलमस्याः
मोसेभत्तमस्यानीति कल्याणप्राचारोस्याः लवप्रतीत्वाऽस्यावङ्कत्तमास्याः इतिसुध
तीरे संस्कृतातैरपीयवागूः केलिनाटक्ष्यकालेयान्यत्रकेनेपुष्पुणेनमादितिरस्त्रा

तेन भवति च विशिष्टत प्रतिषिद्धतयो विकल्पः फलितः सबलस्यात् तु मागाःऽथवा स्थितो
वोध्यः नोतादीपुत्रमेवोनो राज्ञी मुख्ये यः स्वरस्त्य नवादी योरि स्यतेई विस्मा नु वर्हे नादि
लेण्युं अदंताटीपु कर्त्री मोक्षोप्रसंतादी पूतयोः स्पृस्याः नायमीई द्रुस्येयसुं दी
सुपर्णेन्तानाद्री पुनगकारीशारलावी नत्वर्णनादेवात्रे वास्ति चेत्तत्रैव तानाह्नि पीयमाने
पयर्णकेऽरीशाल्हादेवस्याह हि रपि तस्येव स्यान्नहि तत्प्रकृत भूनस्य स्वराणा माहि
त्वस्य हि विधानात् नागदेकारयः कुंभकारे यद्दस्य त्रकुंभशाहस्य कारशब्दे
न प्राक् समासे समुदायस्य जातिवाचत्वे नज्ञाते रिति शुंयोगइतिवेपितनयय
णि चादि हि हि भे वस्येव परमावामीन गरकारी चेति तस्याऽपत्यमित्यत्र कस्य हि
डुव्यते समुदायादेव प्रत्यय ग्रहणेऽप्यादेरेतस्य चातियमोऽस्ति यत्र वियोसी प्रय
योगस्यादने प्रादि नियमो नास्ति सौप्रत्ययेः नृयसर्जने नदादि नियमो नेति वच
नाद् पारमनगरकारे यद्द नि भवति मुनयसर्जने किं नगरकारी मनित्रां तेऽ
ति नगरकारिः तस्यापत्यमित्यत्रादि नियमाभावे यघणस्यात्स मा भूत् किं तोस
यौ कोऽऐभवाऽऽति नगरकारइति प्रियतेऽपगवो यस्याः सा प्रियोपगवा नत्वत्रा
णि नत्वादी प्रकृतो नेति चेन्न स्वेन संयोगणत्वात्

ओ.
१२

ऽपि तत्सामर्थ्यात्तयोर्ग्रहणसंभवात् पित्वप्रयोजनं तु तराभावात्तडाद्यंतः इत्वम
नुदात्तार्थमिति न सामर्थ्यमिति न च वाच्यं उ विनिपठित्वापित्वस्य सार्थकत्वात्
वचयवयो लोपो व्योरिति वलोपः पोह्नौयस्य मपित्त्वस्य च पित्त्वाभ्यां तेनेन विको
प्यं नुदात्तत्वसंभवादिति सिद्धे यत्पित्त्वं तत्सामान्यग्रहणार्थमेव यथा विदेशात
वेरुदित्यादि तेन वसोरणमित्यत्र सन्ते सोः सामान्यग्रहणार्थं स्वयाडीमृमोः स्या
निवत्वेन सिद्धत्वात् किं तेनेति दिक् [illegible] न च म्राचम्र एरवयवो समाहारो त्रण
तस्मात्त्वणः स्वत्र मध्ये रत्वभूतो अकारो निर्दिश्यते न तु रोभ्यां व्योनात्तरेफ निर्देशे
पि तस्याद्यंतयोः पाठेपि गौरवात् अकारस्य मध्यपाठे लाघवमाद्यंतपाठे तु गौरवं
नकाररकारयोरपि कृतनाम्नो विशेषणत्वात्तदंतविधिः माधवस्तु केवलं त्वणः
प्र[illegible]वात्सामर्थ्यान्न तदंतविधिरित्याह सुणिति प्रत्ययो गृह्यते सुनिति कि
वं त[illegible]प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययग्रहणे सैव माप्यत्वात्सा पाप्यस्य त्वप्रथामादयु
हः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य च ग्रहणमिति परिभाष
या ग्रं[illegible]ति लभ्यं तेन नाम्नो विशेषणत्वात्तदंतमपि लभ्यते ऽऽ उन संपीत्य नोनेत्यने
हत्यते ड्वादिनं वाक्यभेदेन योजयन्ते ना[illegible] अदंतादणंताता स्त्रियामोप्भव

कृन्मर्थ्यविशेषणैर्हिक्रियांवर्तमानांन्नामक्ष्योणादि: स्त्रीत्वादिकंचसौत्र:। पुंस्त्वमेवेवोक्तं
माषवत्लाहस्तंत्वादिसमासस्त्वेनतेषुस्तंभलोमादिमतीयक्ति:पुंलिंगः चेनतेषु
सर्वेत्रोपदेशाद्वाभिव्यक्ति:केषुचित्त्वेनतेषामपि नयाकंसत्रात्रयस्मात्मीद्रियत्वात्
नस्त्रीत्वादिकंकविवत् उपदेशवंशमेवादिगात्मागगात् यद्येतिस्तत:। आयस्त्रियामि
तिवक्तव्येअस्ययस्यप्रथमोच्चारणेयोगविभागार्थमनेनकश्चिदिहयर्थ्यंकश्चिद्वाय
नार्थंवावाचाकनिशानिहृद्दिशादिकसीमादामावत्वेइयज्ञावइयर्वास्यमोऽहा
मेत्यादिषुपिडितिटेरित्तियोगविभागात्रावेतिवाग्रहणंहादिलोपः प्राविति दीर्घो
च्चारणमपिअवन्तेत्तानविधानेलिंगंग्रहेतात् प्रक्षिहनेपिरूपेसिध्यति मृदावत्स
विलातानाहोऽकन्मेत्यादिषुवयत्तिप्रथमेहलीपुमामः त्रिफलाग्रनीकेत्यादौसमा
हारे:स्तईविनोषुप्रामः जेष्टाकनिष्ठामध्यमाकोविलेमादौपुंयोगइतीप्रामः अ
जाद्युकीयुस्त्राबूटकामूषकास्त्रद्वाकौंचाकोकिलाम्रमूलासन्तुष्याप्राकषु
ष्यामस्कषुष्यामांतषुष्याशातयुष्यावलाकेत्यादौजातेरितीषामसप्राप्तावाध्यते
दृष्टाविदित्तावीयप्रामः प्राप्तावाध्यते मृज्ञायतनष्टायहत्यद्वंद्व:सत्यजन्यविनिस
त्रचेतचोड आयहमादाचेकेहहणेग्रनेकेनोडापवासोनगृहेपातामित्तिवा

ॐ

नचैवं मेरादेशस्याच्छूत्वस्य तस्यासिद्धेऽहृत्वाभावात् तस्मात्कृतलत्वाच्छूयोरिति निर्देशादपरिशे
षाद तोऽभ्यसिवत्कारस्य न परस्यैदग्रहणेनेतापि तस्य नाभ्यासविशेषणत्वेन देत विधिः सू
दृताद्वा इति स्त्रियामिति तोयप्रसङ्गार्थमिति देशः स्तोशाद्या वर्ज्ञेते स्त्री त्वेवाच्येशाय नचकालेत
राद्यत्वत्र कालशब्दादिहिते नैपास्त्री तस्योक्तत्वादाय तस्यादितिवाच्यग्रहणविशिष्टद्यति
ष्टस्त्री ता भूयो नेपिप्रकर्षविशिष्टद्युतिष्टस्त्रीत्वभियानार्थमायः सेभवान् एवं
स्यायते स्त्रीत्वे डटइति द्रष्टास्त्रीत्वे ङ्केः पिद्रूष्टत्वसामर्थ्यात् स्त्री भुवोरिति लिंगाद्धु
पः प्रवृत्तेः दोषाल्लक्षणविस्याराद्धकार्थस्यापि प्रयोगदर्शनाच्च यठास्त्रियामितिवी
लिंगेयकार्यव्यपदेशवादिः नचात्रयत्तेभूतमियं ब्राह्मणीरूपमियंकारणमापेस्यादा
वतिप्रसंगः पदसंस्कारपक्षे पदान्तरनिरपेक्षस्य लिंगसामान्येन प्रसंज्ञार्थ्ये प्रतिपदना
न्तर्बहिरंगेणपदान्तरयोगेण तस्या निवर्तनात् वाक्यसंस्कारपक्षेन भूताद्रूपात्लक्ष
णोत्तिभवस्येवकारयतिकार्य तेवा नयाविति पुंस्त्वेनाकारणीमाश्रितीतिभवस्येव नचवत
त्रशालायामयं वृक्षाग्रमेणहस्यादाविति प्रसंगोऽलिंगत्वात् नचैवंचादेरव्ययत्वे
स्यादसंख्यत्वाभावादलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्यभ्युपगमात् वादिषु पाठानैगोका
राद्वमर्वाब्राह्मणीगमागर्वात्याद्युपदेशाः तमातिसंवायहास्त्रियामिति प्र

मित्रगामित्रगामेत्तामेगामेगामेत्र्यतात् जोतेर्नित्वजात्येकवग्रहणं दत्तं उभयापायाद्
निवृद्धौ कृतायां मित्रस्मिनोवृद्धिस्त्वः स्वत्रेत्र प्रयोगाद्भवन्ति दीर्घौ च व्यवस्थितो इस्ममोवी
हस्तं इत्तेनवनकेजेंथे इत्युत्तरस्यान्तहिउयानि इस्ममो वृद्धिस्त्वः स्वत्रेत्र प्रयोगाः हेत्र
द्विरि इति इहरसाभावे सह्याद्विवादे तर्ह्येते सह्या द्विहि उहीउ इमितिसिध्यति तं जे
स्तामित्स्तठस्ता मद्ध्यादत्तपधायामपि वृद्धौ सत्या मित्रस्मिनोवृद्धिस्त्वः स्वत्रेत्रन
हितिः यदाप्रतरेणोपिनमहवैदु स्त्वि च कृतेप्रवर्तते मित्रस्याव सामर्थ्यात् शे
षोनियामाःकत्वादयः उक्ताद्व्येशेषाः निपाताः सूत्रविनैव प्रत्ययाः कार्योत
राणि च विधेयानि इत्यर्थः उदाहरणं कामस्यायेषां ते कानि किम् शब्दान्तउतिः
डियतस्त्वकियंतः स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ स्त्रैणं पौंस्नं तत्वादीपुंस्त्वे ताण्डेपास्त्री
मत्वाः स्तस्रईश्वमः मत्वामसेइत्युणाभवनुते त्रं इश्वशाकिने इत्युशाटकेप्र
वीर्ते विस्ताऽऽविधटः प्रासीनाघटने अष्टवृवउष्टं योर्हितेउष्टगायुगंतेलानां
स्वेहः तिलतैल मित्यादि इतितद्धितपादः हाटकेशपुराख्यायीतीत्याप्रवतः स्त्रिया
प्रतइतिनस्वरूपग्रहणं अयतइतिनस्वरूपग्रहणं प्रयतइत्यनः किंचिचिपस्त्रोये
नकस्मात्नाप्यवलोनसा गगन्धरीनोदितिम तदर्थोपाणिनिनिर्देशात्

ॐ. २५

लिटि कणने ष्टो युक् ग्राव ग्राह्नानयोः समाहारः सन्नन्तस्य तत: अर्त्ति ह्री ब्ली री क्नूयी क्ष्मा
य्यातामिति पाणिनीयः सूत्रे यदि नाणेन इति प्रत्याहारेण गृहीताः अः इति भौवादिकोऽ
ह्रोत्यादिकृ च गृह्यते ऋच्छते इस्मंते ति ह्रियंते ब्लीनेन रीणेन क्नूयमानेन क्ष्मायमानेन वा प्रेरय
ति अर्पयति ह्रेपयति ब्लेपयति रेपयति क्नोपयति क्ष्मापयति यत स्तेन यत्ते लोपः उपधायाल्वोः
स्वर उपधाया इति योगो विभजनीयः पातेरुपधाया आमिनो गुणो वृणिनस्य तु ह्रस्व
वाकभेदे नेमास्विथया शोच्छोलोह्वाव्यावेञो युक् शपनेच्छानेसानेह्व यंते व्ययंते व्य
यंते वयंते पि वं ने वा प्रेरयति शापयति छाययति साययति ह्वाययति व्यापयति
वाययति पाययति यच्छेने दयमाने दद्दने दाने दायने दाति वा प्रेरयति दाययति
पयंने दपने वा प्रेरयति प्रातेरस्मादेन स्यापातेरपि पुगर्थं मनुवृत्तेनोयन्ते नपि
यक्षिरं वृहदेवा च वृहे प्रापयति स्थापयति स्नापयति ज्ञापयति इति दिक् मि
तो ह्रस्वः मत्तनुपेक्षोते ह्रिमनः तेक्षेष्वपिक विकल्पद्वमेपदं पठितो नया न्नुगुणोन
रेगोरवान्त तथापि चलदादयो मित इति वचने नतेषां मित्वे मुखे समासपूर्वकत्वाद्ध
स्वविधिरस्यः तेस्नुह्रस्वा ह्रस्वानेति व्यास्या नाद्यते नज्ञेनादिस्म मोर्विकल्पय
शामस्त्र प्रयोगम्र हस्व वस्मागमयति तस्य पति विश्रामयति संज्ञां मयति खग

रित्स्वरे सति सत्यागमे इत्यत्र हल्ग्रहणं पंचम्यापि पनेणास्याते ग्रादेः पूर्वोत्तरस्य हल्ले हस्वो
भवति तेषु च निषेधे जे वृष्य जे च न जे च न्यने जे च नो त्विज चोते ततो नेह लापशे यागः नव
ग्रहणं नणेः समाहारो नेतस्मिन्नेव परत्वे च हलः सवर्णे भवतिन हनोऽ वयव्यनरभूतस्या
वयस्या वयि पिवि नः परत्वासंभवात् ग्रहण प्रत्ययोग स्तेनेन वर्णमात्रं प्रत्यया प्रत्ययोः
प्रत्यये स्ये वग्रहणमिति न्यायात्तत्तानुरोधाच्च हल्मोऽव्यवहितेन नकार यरस्य हल्स्य च
ने ग्र प्रत्ययपरस्य हल्नो हस्य वयत्वमित्यर्थः प्रलेहृद्युः पितृत्वाः विद्युः उपद्युः जुवत्तः
जम्बुरे त्यादि जहूर्वेण पोषि सिध्यति नाम्भु यथाकर हति योगविभागेनकः पतिवीत्य
वेन नदादित्वादीपूर्णमास्य रहत्यपपालोयः लोभवनः ऊुचणः युनचेणः स्त्रियः
सेच ःसे उदुः पाणिनः ताद्वाः नाम्रिवे तिउऽयवहत्य समसहादित्वात्तद्धिते दीर्व
नेत्तु तुला नावैव वनाचन हत्यापि ग्र मात्र सप्रत्यया भावाहन नमिमत्त्रनु च न वयोग वि
भागस्य प्रसिद्ध यर्थत्वाह न हत्यपि वस्या नुहलो समा मापि वग्रहणमर्थान्त रस्यापि
सू च नार्थ हे हति तं ज्ञादि नावाकां वंत ज्ञानः इति नेति चानुवर्त्त नेन हस्या देशापे त
नाव ष्टी ग्रशहेन संदेशो नेत्यर्थ आदेशास्त्र णः प्रामः प्रवृत्ति प्रच्च नशा त्रुग्राः ह
वेचः वत्सवत्र हत्यादौ नसमापि क चि देकयणत्वे हे नरित्स्वे नापि सिद्ध सि ·

ऊ.
२५

परस्याजितोयुडागमइत्यर्थः स्यान्मेवदद्विन्याद्देशोहिप्रसंगात् विशेषविहि
तत्वात्प्रसंगेऽभावेकृतेटिलोपोन्वस्त्वायुडागमतेतस्य डित्वग्रहणेन ग्रहणाट्टिलोपे
दद्यादितिस्यात् टिलोपाभावेपि ददायादिति तन्निप्रसंगः प्रानोडोणल इतिस
वचनादिक हवोचनदस्य नस्यानयोः समाहारः हनतस्यहनः यस्तस्यानयोः स
माहारेऽवत् तत्रवाक्यद्वयं प्रापे त्रिणतीनिमिवध्यते द्वितीयेनत्वनेतिचहस्यवोऽ
त्रिणतिहनोनस्यतोभवतित्रिणतिनचभवतित्रिणतिप्रानहूवोद्विशेषबलाउ
त्तरसूत्रस्याप्रकर्षाद्वाहनहतिलभ्यतेघातयतिघातःघातकःघातः नवजया
नपुंसकनिजिघांसति प्रहन्यतेइतिप्रघाणः प्रघातः संज्ञापूर्वकत्वा वृद्ध्यभावःप
त्तेहनः किंपावयतिप्निणाति किंहता नवहनोचदादेशोत्रिणतीतिवाक्यार्थःकि
मितित्वकः उच्यते चादित्यत्रचकारोच्चारणमर्थहनत्वहनस्यैव घुत्वेला घवानचकार
स्यउत्तरसूत्रेणसंयतस्यतेवसाप्यायिचदादेशप्रसंगश्च नवप्रक्रियालाघवार्थंच
द्विपानेमाघालाघवेसतितनस्यात्किंविकल्परत्वात् चादितिवक्तेप्रकृत्वाहसूत्राप्रव
र्तते नपुंसके पादमघवस्यसत्वात उक्रेरस्यूताव नोनुहाद्विसंभवेनइ नग्रहणं वैयर्थ्यं
यात्ताद्धेतिदिवक हनोच्छ्रेप्रव हनोचि द्वियोगोविभज्यतेइति सम्बत्तंनमनवदंतेम्रा

स्वरायपति । प्रियमर्थं वाचष्टे प्रापयति प्रणेपयति प्र नउपधायाश्च नरस्य नियोगो वि
भजनीयः अदंतस्य धातोर्हेतौ णिः त्रिणाति प्रेङ्खोपयति प्रध्यापयते गणयतीत्यादाव
ति प्रसंगात्तद्वाध्यो योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् ननु वोपधायाः स्य परो योगः
नास्त्व उपधाया हेतौ ण्यादयतीति तत्र णो भो मिलित्वा परोऽर्थः धातोरुपधायाश्च मा
हृहि णिनि याचयति चत्वरम्भिणति किं यक्लोउपधायाः किं वक्ष्य ननु हेः धातोः
किं भरातेः एव नश्च्यायं जागतेः पार्श्वतोः आदिहेतौ परत्वाउपधाहेतौः स्यात् श्री
हृहेरवकाशः गार्ग्यः ताडायणः उपधाहेतौ जगाद हृहो भयप्रसंगे परत्वाद्यव स्याश्रा
तोपुक आदेतस्य धातोर्युगागमो भिणति दायः धायः प्रदायि दायकः ददाणविति
स्थितेपुक प्राप्नोतो च कैप्राप्नौ नवनकेकोडिमन्यायेन विशेषविहितत्वाडो यह्नक
नेपुकं चरतिनिणति किं दाता श्रानः किं रत्नधातोः किं पाथः गोगेयः यस्य लोप
स्यावकाशः गार्ग्य आत्रेयः पुकोवकाशो दायी हो भयप्रसंगे परत्वात्पुकस्यात्तत्र
हृत्यर्थं धातोरित्यन्वर्त्ते तेन न्निणतीतिमास्त्र दानेन्य शास्त्रयुकयनदृति लोपाभ
विष्यति सत्यपाधात्ग्लायतेहृत्यादो श्रवणप्रसंगः भविष्यति नवयुक्तस्य हृणे
मास्त्वधुटिमन्ववर्त्तते शवाधिकाराश्र यणाद्यकारपरो भविष्यति आदेल्लाहातेः

ऊं. योनस्याणत्वमत्रप्राप्नो मैवं धातोरिति वेशब्देन विहितेन णिजेन वृद्धिविधानात् प्रत्यव णा
२२ नामशब्देन विधानात् ननु नामिन इति व्यर्थं प्रादिस्वरस्योत्पन्नः स्वरस्योत्पन्नवृत्पत्रणत
स धातोरिति व्याख्येयं मैवम् सहचरितेन स्यादेरप्यनुवृत्तिसंभवात् यथा च दरिद्रो विण
यति जिणयति निरायति प्रज्ञीयते प्रेरयति प्रज्ञीयपतीत्यादौ धातोरादिस्वरस्य वृद्धिः
स्यादेकदेशानुवृत्तौ न कथयति गणयतीत्यादावदंतस्य वृद्धिः स्यात्त्र चयन इति
लोपो वा यकोऽन्यपि स्यामान्येविहितस्य लोपस्य नयि विशेषत्रिणतिविहितायावृ
द्धेर्लदयवादत्वात् ननु नामिन इत्यत्र प्राप्तेऽडो ह्रस्वन्व वस्म वृद्धिशब्देन यत्रारेऽडो विधी
यते तत्र नामिन इति वक्तुं न पदमयति प्रष्टेनेति व्याख्येयं तेनात्र नामिन इति लभ्येन
इति चेवत्र न उपधाया इत्यत्रापि नामिन इत्यस्योपस्यानप्रसंगात्तन्नस्थोपधाया
लो नामि नस्तुत्रिणति वृद्धिरित्यर्थः स्यात् पयवर्गोः शेषाः विस्पष्टमेवस्यादिति दे
शात्रापि न इति नायति र्हि इति हृषे न से स्याद् एवस्यापवादात् नामिनः इत्यस्यात्र यु
द् णेमणनुकूले प्रत्यव स्वरस्य सन्नवृत्तवा वा कभेदेन व्याख्येयं तेन स्वरान्तस्य धातो
र्वृद्धिः स्यान्तितेन स्यानविहातम् तिर्यग्व संभ्रमचवाचष्टेशाव्ययति विदावयति
निरापयति समाययति दैवश्चंचवचष्टे इत्येते दैवडायपयति निस्खडेचंचचष्टेवि

परत्वादिष्टा ननु नटस्य वपुरेवृत्कृतो न विधीयते न व्याख्यानतो विशेषलाभात् यत्तूक्तं
सोयवेतूनौ वपुडागमात्पूर्वं वृद्धिः स्यादिति वाशब्द पुटः परत्वात् कृताकृतप्रसंगित्वे
न नित्वात्वं न च वृद्धिरपि नित्या शब्दान्तरप्राप्तेः कृते पुटि न स्यैव प्राप्तेर्नित्यत्वं कृतेऽकृते
प्रसंगि शब्दान्तरस्य च प्राप्तौ व्यवस्थितिरनित्यो भवतीति तत्र उभयोः सावकाशयोः
परस्याश्रयणात् पुटस्यावकाशाभावे नित्यत्वमपि सावकाशयोरेव इष्टमकृतव्यूह
परिभाषया वृद्धेः प्रसंगे च तथाभ्यां यदा ताभ्यां पूर्वान्तत्वाभावे इत्यस्य स्थानेऽपि दा
नयोरेजुद्देतिसूत्र इति नमुचितेऽम्डागमवदेजड्योगमो भविष्यति परत्वादेज
इव वृद्धेर्बाधको भविष्यतीति दिक् धातोर्नामितः नाम्यन्तस्य धातोर्वृद्धिः ञ्णिति का
रयति नाययति यावयति चकार जजार ञ्णितीति किं लावयतिना मितः किरतेयप
व धातोः किं आत्रेयः आदिवृद्धिय स्ययोरपरत्वादेस्य वृद्धिः स्यात् यस्य लोपस्या
वकाशयनीयेस्य वृद्धेः विवाय ह्रेम्य यप्रसंगे परत्वादेस्य वृद्धिः स्यात् नन्विकार
स्य धातोरित्युक्तेन त्वेवमपि अण्ण्यन्तोऽग्निमुवत्स्याय त्यग्रणाः अग्निम वरत्यत्रो वृ
द्धिः प्राप्नोतीति नीमुवोर्धातुत्वाभावे धातोर्विहितेञ्णिति वृद्धिविधानादत्र च नाम्नो
विहितोऽण्यतव मण्यत्रण मत्स्य भवेच्चेदिति नाम्नोयद्वाचा यस्तुते किंवृद्धि

ॐ: वृयुटयवधूदितिविस्पेपाद्यौनत्रसलमव्यामाभावात् एवमिष्टेसत्यकृष्टापितन्यायेन हृदेवोयमात् न
२२ नेरि होतेपि नज्ञय्यः संधियोः सेवधिनः ग्रादिस्वस्सहृदेो प्रासायांघ्योर्विधीयमानोवृयुटम
वति नचभवतीतिवृद्धेवेतिचकारः संधि यौरिमस्यात्र संवध्यते संधियोर्वृटचादसंधि
योर्वृटयेन संवध्यते तात्ट श्पस्यद्वितीयस्याकर्वणास्वाभावाच्चकारस्य संधियोर्वृयुटवास
कस्याएवंस्वैयासकिः व्यासेनकृताःसंहितावैयासकीकारकादित्वणवैयावरणः सौव
श्वःवैयधिकरण्यंवैयग्रंनैयग्रोधंवेयंवकं नवयुटवाव क्रोशीयामृतीसृष्ट प्रांगतेर
स्वागतेनतहाहस्वागतिकः मग्रोधमूलेभूवःन्याग्रोधमूलः अत्र संधियोर्वृटदारेति पु
वृक्तौदौवारिकः स्वरस्येदंसौवरं स्वस्येदंसौवं शुनइदंशौवनंस्वग्रामेभवःशौवग्राम
केः स्फोःस्वादिरःस्वछ्नेकरोतीतिस्फ्यकृतस्यापत्यंस्फैयकृतः स्वाडवन्मृडव
तस्येदंसौवाडमृदवं स्वभस्वस्यापत्यंस्वाभसिः स्वाभस्याचरतिस्वाभसिकः द्वा
रान्याक्रीनःश्वाशीनिकः संधियोर्विन्यादिकिंयतीतियवनस्यापत्यंयातंयाष्टीकः
वाशभारकः ग्रादिहहेरपवादोवृयुटयत्रसाप्रसक्तातत्रैवभवति उत्सर्गसमानदेशाग्र
पवादाभवंतिनित्यायात् तेनेहनदपिप्रिभोः स्त्रोदपिसंहितोवाःस्वःदथस्वांतस्या
येदायवःमाथस्वांलावगावानसोरितिवक्रुमविनेग्रनेनरस्याद्वावंतशाहस्यपरोन

णो यावन्नु कपार्थ्यवादिः यद्यपि संधिपि शोहेस संधिपादस्य सूत्रविहितं वलत्सते संधे.
वेतो येयावति माधवस्त संधेर्ध्यो संधिपि ष्यावितिष्ठी तनत् पुरुषमाह इस्य उ स्वाऽ
नयोः समाहारः पुरुषत पुचेति त्वयोरभेदे वाधितेटो नतेन स्रस्यते यद्यटे तेहृत
पुच शाकपार्थिवादिः रुसादिः शेषहतिवमनति पातः पत्तद्ये यद्या पुविध्य
ष्टाः टपुटु देहो ते स्व यमानत्वान्म ते कं सेवं परदउद चेति समाहारः कार्योयेदिती
टष्ट स्वलोपः उ टत्वनतत्वाह वर्या दृष्टित्वा वगमात् माधवस्त रस्य उस्य उ सूत
योष्ट पुडि निर्देशो हात योष्ट पुडि निर्देहात हकारः प्रत्येकं सेव ध्याते इत्याह तन्त्रयद्य
पि प्राधान्यात् दय व विधाने प्रामीति तथापि उच्चारणसामर्थ्यात् दयो रपि विधाने भव
त्व त्व पयाग्रहणं व्यर्थं स्यात् उडिमेव सवर्णत्वात् संधिप्यो निमित्तस्याने तरस्यथा
दि स्वरस्य नहोढः तयो पुटुच भवति ननु संधिजयो रोहतो रेव संधिनिषेधोऽस्तु सा
माप्य विहिताया हदे विशेषवा पसंभवात सोस्यिनि वैस्वमाणिरिति नयुहविधा
नवै पर्यप्रसंगात् सवर्णदीर्घप्रसंगात् नन विधान सामर्थ्या त्सवर्णदीर्घो
वाध्यतामिति न तत्र ग्रहणवैयर्थ्यप्रसंगादिति प्रामायां हद्दावार स्यमाण
पुटविशेषविहितत्वान्नर्देस्या स्यत्र तस्मादि स्वरत्वा मावेण ह हेतु प्रसंगो न

ओं तेष्वथैस्मात् हयोर्न्निर्मितोर्हिहिरिसेव हूयान् प्रथम हयोरिति षष्ठ्येन मादिस्वरस्यावि
२१ वेषणंत्रिगानि पदे हयो रादिस्वरयोर्हिहिरिति: मेवमेकस्मिन्पदे हयो:स्वरयो
र्हिहिरिति मेवमेकस्मिन्पदे हयो:स्वरयोगात् नचपदविशेषणं हयो:पदयोरादि
स्वरस्येति नात्र हल्येकत्वस्य विवक्षितत्वे ननामसमुदायान्त्यस्यो विधीयते यदह
यान्त्यस्य विधानाभावादात्तिप्रसङ्गेऽप्येकस्यैवातियोलाघवात् उच्यते यदा सम
मासान्त्यस्योत्पत्तिस्तदा नवेतिन्याय दहयस्संभवति नवैदोनदस्तुजन्दलसप
दत्वाभावोनापिन इति वाच्यं तायकस्मिहसाऽस्यार्वेचिकत्वात् सुहृदो भाव:सौहा
र्द्दं स्वभवगस्य भाव:सौभाग्यं सुभगायाश्च भावः सौभाग्यं नेयः सक्तु प्रधाना:सि
न्धव:सक्तु सिन्धवस्तेषु भव:सांक्तसैन्धवः शतेनक्रीत:शतिक: तमन्नगतो:नु
शतिक तस्येदमानुशतिकं इहलोकेभवमैहलौकिकं वर्षाभाग:पूर्ववर्षा
स्तासुभव पौर्ववार्षिकं श्वापरहैमेत त्रिगानि किंस्य दूतर: तद्धितेनुकिं कुम्भका
र:कार्त्तिकेयपुंगव: हयोरादे: किं प्राहिब्रवत्रे भव:प्राहिब्रव: नसेयिपाद्युद्व
तेपान्तेषु तेयरयोस्वरवथा नैतोद्वार णसूत्रेणानेन वाप्रस्मिन्प्रकरणे इति वासंयिनेड
कोनिकि: स्यिनामसयो वाजातौ मयित्रो क्विति एडा इति जनेड: यचवचयो संधि

प्रद्धि इत्यस्य प्रग्रहणे स्याद्यदि न द्वारणं ऐकदेशिककारो न वध्यते नेहीडिः कावभुय सर्गंतो
न वृद्धिमिद्गुणे न इत्यत्रास्यापि ग्रहणं स्यात् पचेन हीघृ गनाविनियाकथा तपाठे वक्त्रा
नेवेधाणेः न वेधाः पाठ्याः यद्यपि शकाते वक्तुमनवंधव्यस्यासत्वभूयात् भवति
प्रयत्निते वैस्येवयाठ्ये यणनवुद्धन्यब इति पाठोः ऊर्जिति एधुज्य इतिरित्तो ऽन्नित
इति सिध्यमेवं सूत्रं सनवंधपव्यत्यासस्तु भवति यत्तु माधवेनोक्तमिदमेव मेवञ्ज
कारग्रहणेज्ञापयति सास्येत्यायकेन याः नवंधकार्यानाम नित्यमेज्ञापयति ते न मा
भवान्हीदित्तत्रणेतं वद्धरेतयथा हडितै ति नवपरिग्रहितिपाठे न हहि वारणस्यो
न्तोत्या हढेः संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वादेतिरिकक्षेचित् हुयोः पूर्वसूत्रे सर्वमनव
नेते नात्र इत्यधिकारालब्धं न तत्रा त्रुंदु सिभक्ता नेमेवग्राह्य नाविभक्तिक सन्नाद्यम
योरिति विभक्तेर्लोपि यानात् त्रिणतो व्रहितेनाति प्रतइति मते पि विभक्त्या नमेवाः
ते प्यविभक्तेनान्तहितविधानात् हयोरिति येदित्समामीतु हृहयोत्रिणेताः पचग्रहादि
स्वरस्त्र हृहेतिरूपर्थः स्यात् नवैकस्या मदात् दोऽन्तणतो सभवतः नचक्तं ज्ञापयम हर
मादेरा संभवोस्ती तिवाच्यमेकस्येवहगदेहेतुत्वात् हिनी परस्यापुत्तडयोगात् य
दि न सर्वेणया मायाहृदे नियमोः यत्र पोरे वर्जितोहि हिति नरुग्रो दिस्वरस्ये

ग०
२१

एवं पुत्रत्वस्य तस्मिन्नेव सर्वोऽपि व्यवहारो योऽनेकवारं काशीमागतस्तत्र तस्मिंस्तत्रागमने प्रथ
मादिव्यवहारो यस्तु सर्वदैकवारमेव गतोऽग्रे च तदागमने काशीमागत्य रेमे प्रथमसमागमनं तत्र व्यव
हारो जायते न चायं गौणो लोकप्रसिद्धत्वात् त्रिणीति समुदायः परो न संभवत्यतः
बहूः प्रत्येकमभिसंबध्यते द्वंद्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकमभिसंबध्यत इति न्यायाच्च न चग
न्ते त्रिणीति समुदायोऽस्तीति मैवं तस्याग्रहणे मुख्ये त्रिणि वृद्धिरित्येव ब्रूयात् ज्ञाप
पितं विधेयः ज्ञेहत्यस्मात् प्रत्यये जातं शद्वस्य सिद्धत्वाद्वा स्यादेतत् त्रिणा त्वेवात्र वक्त
व्यं सर्वत्र त्रिणा कार्यं वा संज्ञानीयो चन्त्रिणत्र णकर्त्रे ऽपि न चात्र णेर्विरुत्वस्य प्रसंगः
एकानुबंधकग्रहणे न द्व्यनुबंधकस्य इति न्यायात् णच् इत्यनुबन्धवत्वात् साश्रयणाद्वा
यत्र माधवेनोक्तं बहुवचनं स्त्रियां बहूनि नोत्तीति तत्र कर्मणि यत्र नस्त्रियामपि हन्ति से
मर्वाच्ये सति लिंगत्वात् पच्यन्त इति का पाककर्माजां संबध्यत इति संबंधे पाकस्य क्रियते
इति कोऽत्यादिव्यवस्थापनेनत्यागोग्राह्य मादावपि णच इति जितकारणे ह त्यत्रापि णपा
ठे नैव वैजितकारिते तन इति श्रात्रस्यात्त्राणि तत्त्वन्तु कारितेनत इति पाठात् नैव णिजा
नावितत्वात्तिप्रसंगः णकारस्यागात् नवृदादेः यैरत्यादि भूइति पठतीति तथा च
कैश्चित् ... हस्यापि ग्रहणस्यापि द्विरर्थं मेनेति पाठस्तत्र हि योऽयं

त्वादिशब्देष्वादिलेसनेशेषशब्देनुलोपः न नञ्पूर्वस्यानादेर्हलोपो भवतीत्यर्थः मा
नेवाघ्नात्वाएँएवंवाधित्वन्नञः नुड्हरणं न हितञः काराडःदेशस्य स्याकारो विधीयते आदिवोषक
शब्दाभावोत् नाप्यकारे नस्य दरोषधाचेत्यादावतिप्रसंगात् ह स्वविधे स्थानिनायलला वे
त्यादेवाँरनार्थत्वात् नोऽकारलूपसम्पूर्वस्याऽकारो विधीयते न चात्र हलोपे विनाऽऽ
देत्यादेश्च मात्रेपूर्वोलभ्यते न चारत्नीदित्यादो किं विताद्दृशमानमत्तिग्र्यशगिमेइतिसू
त्रपेतात्वितिणास्यतंत्रेणाणिदितिवे येश्रावीदित्यादोणित्वमरुत्नीदित्यादावणित्वलस्या
त्रसारादि तिचेन हि त्वं पदति कुजयति भुभूषयति वोभूयपतिकुंडयपुनिदरिद्रयतीत्या
दो दोषतादवस्थ्यात् अत्र्याऽऽदित्वं नाम किं सत्यत्वात्मिन्न्यस्यास्तपूर्वो नास्ति सञ्च्यादिः स त
त्वात्मिन्न्यस्यात्परं नास्ति सोऽन्त्य एव तर्हि श्रीदेवताऽस्पेति आद्ये न सिध्येत् दे कारस्यान्य स
रस्याभावेनाऽऽदित्वाभावात् एवं च स्वस्वादेवस्याद्यन्तमिरित्यपि न सिध्येत् कारस्यान
न्ताभावादिन्न न स्यात् मैवं यस्मात्पूर्वं नास्ति सञ्चादिर्यस्मात्परं नास्ति सोऽन्त इत्यादेस्त
लनत्वाभ्युपगमात् एवं च तत्वेऽपि न दोषः व्यपदेशिवद्भावाभ्युपगमात् व्यपदेश
व्यवहारो मुख्यो यत्रास्ती निव्यपदेशो न हेदेकस्मिन्नपि व्यवहारो दृश्यते यस्य हि व
हवः पुत्राः तस्य तस्मिन्नस्मिन्नेकस्मिन्नेष्टमध्यमकत्वनिष्ट व्यवहारो दृश्यते यस्य वेक

ऊं.
४९

द्वाविंसवतन्ददाडौश्ंति स्थिने वृद्धेःयरन्वायुकनस्य चडिनि टेरित्तिलोपः नवत्रनित्यत्वाद्वि
लोयीयुक्तो नशङ्क्यां तरशेस्यानस्या निस्यत्वात् हूभेयुकि स्रामशङ्क्यस्य लोपीउक्तं तेना शङ्क्
स्य भयो रनित्ययोः यरन्वात्तव स्यादि तकरणसामर्थ्याद्वृक्तेतयुक्ति टिलोपो त्यथा
डित्करणमनर्थकं स्याद्दोडौडोःइत्यनेनैव सिद्धत्वात् वुक्युको हृद्धिमिव दिर्चे च तेनवा
पेते श्राम्योर्ण्णद्वाविति नापकाव मनेनहि भवतेः सर्वस्याःश्रेवधीयते छिन्नाभावे
कस्यस्यात् ननजगो पेत्याद्वावादि हृद्धिः प्राप्नोति तद्धापकस्य कस्याप्यप्रसंगात् न
चगणोत्रवाधकःस्निग्ति प्रोम्प्याम क्षिगत्यप्राप्ताया वादि हृद्धोगणस्यारंभ्यमानत्वा
त् परत्वमप्येकाश्रेय यकनिमित्ते च सति वाधकभावस्य प्रयोजकेहृद्धिगुणयो
रापुपधाश्रियते न ह्याश्रयते णित्वापित्वभेदाच्चनिमित्तभेदोपि सत्यंप्रत्ययः प्रथा
नमिति मित्तमेतिन दोषः नचाम्यात्रिाम्रस्य वीयत्र हृद्धिः प्राप्नोति तस्मात्स्यारिशेषात्त
हि तन्यवनिमित्तमिनिमत्त्रस्रस्त्तीनस्रुनवीदि त्याद्दावति श्याम्येःणित्यहतिसिर्णित्वात्
वाधकसंज्ञाप्रामेः नतसी कविज्ञाना स्यहाहिरुपयाहृद्धिस्त्रु सर्वत्रादिहृद्धेर्वाधकाम.
विष्यति यथाहृर्वस्यहसादिशेषः यथा चेत्याद्दोज्ञाना स्रारम्रातेन्याद्दावनाडेह स्य
स्यानिवेत्वको भवति मेवेदिष्टानदाष्टीतिकथोर्वे सम्यात् सर्वस्य हसादिः शेषदम

लभ्यते यद्वा स्वरस इति द्वौ रणो मम मीजानातो वेकवचनं प्रास्त्वादिस्ता दिस्त्वा सेतस्वस्वेति कर्म
धारयः स्वरेषु मध्ये आदिस्वरस्य वृद्धिः अवर्णत्वेनादिनाथातर मपिवोध्य आस्वादिस्वरस्येति
विवास्वराणां मध्ये आदिस्वरस्य कृद्विदाकारादि पूर्वः येन देविका या भवो विकोमनस्मः
शिशिया याविकारः शंशिपस्वमसः दिसेहोऽयत्नदान्सहः दीवेश वृसेदर्दावेशू वृसे
दर्दावेशार्त्रं येयतोऽ यस्यास्त्रायतः इति सिध्यति न वर्णचन्नोगोत्तावितो यस्यसतालन
प्रकरणन्नादितप्रत्ययेतेन जलेमिश्रेण वटक रोति सलिलेनेत्यादे थातो न जिव
न माधवत्वात् परिशेषानदितत्र तिलभ्यते थातो नो मित न्नतड पथायाहत्वतो
पथा हहीआदिरुहेरयवादेतस्य आमाया विधानात् वमूवेत्याद्यादि हादिवापि
त्वाऽत्र हादिः आमातो वाचिता वुकृदेवदत्तहत तरिस्याये नपुन श्रनन्ये प्रवन्न तेनवस्म
ति सं भवेत्वापकं भवति अस्ति च सम्भवो याड भपेस्याद मेवसत्यापि संभवे वाप
कं भवति इति आसन्नेभ्यो दीयतो तकेकोडित्याये निसत्यापि संभवे तत्कृपाने
पिदारत्त्वस्वापकं भवति यथाभिनंत्रीत्यादौ अग्नौ त्यात्स्वरात्परो जायमानो नम् अ
वोवापकः अदादीत्यादौ युकहदेवापकः न वेत्तरगायो हहोवहिरंगस्याऽदोः
स्मिहत्वान्तहादिः आतो विशेषाभावात् मेवम् दरिद्रायकहत्यादौ विशेषस्यन्नावार

ओं
स्व

रिप्यास्त्रेधे अत्र वेति व्यवस्थार्थे । कविट् हिलोपः कुविट् पपालोपः कविट्त्रो भये उडुलो
मोः यत्वेऽड्डलोमिः वड्डत्वे त्वणीति तो वेत्यणित्वे उडुलोमाः राज्ञः क्रमेराज्ये त्र निश्चयेन
ब्रह्मा ब्रह्मनिष्ठः कविराजः कविराजो एकेदशाद्दोन् परत्वादनेन दिलोपः उपधा तत्ता
पर यत्वे तात्तत्वः योत्स्यः पार्नेराष्ट्राः हरेब्रोः यत्वे वार्त्रब्रः ब्राह्मणि हेतमाह्निकब्राह्मः स्थु
वेः सुवाहः तोभये ब्रह्मणोः यत्वे ब्राह्मणराजन्याः तावियंः राजन्योऽन्याः वक्रिणः ब्राह्मण
इत्यादिः त्वतत्वो हृदे सूत्रकार काकादित्वस्याग्रे पठितं युक्तं प्रत्ययविधानुरोधात् क्रियाग्र
ने इति प्रत्ययार्थलाभाच्च प्रमासहत्सयी येवाभवः प्रमान्यः इहत्याः कत्र मकृतन्त्याः
तत्रत्याः नित्यः दक्षिणेति तत्रादित्वादाकारान्तमव्ययं दक्षिणा भवो दाक्षिणात्यः
पाश्चात्यः पौरस्त्यः एणितो वेति एणिता हृद्धिः पूर्वमोभवय पूर्वमस्त्य पूर्वमस्तने सत्ते
स्तनं सत्ये स्वस्त्य स्वस्तनं सायंतनं चिरंतनं चिरंतनं प्राह्णेतनं प्रागेतनं ग्रादिस्वर
संख्यिणति हृद्धिः स्वराणां स्वरेषु वा आदिस्वरादि स्वरः निर्धारणार्थे या षष्ठ्या समस
स्या वा समासः क्वचिदमायेनयरस्य स्पेदमे पितायकति दोरणेव सजातीया पेक्षं त
न यथा स्वरणेषु इष्टहस्तु के ब्राह्मणयवलभतेन नगोः तथाज्ञाप्यादिः स्वर यवनतुल्यः
यहाय स्वहत्पतः स्वरहस्तु नवर्णे ते नच प्रथमयाविपरिणम्य तेने नाद्स्वर इति

ति तस्य यलोपः इति वक्तव्यं यस्येति च इत्यनेन इत्यादिना यकारस्य लोपः इत्यर्थः तरलाभार्थं
गार्गी भेदेपाठे गार्गी भवति गार्ग्यस्येदं गार्ग्ये यं गार्गीय इति कामीनइत्यादि सिध्यति नव
हवर्णैस्ये कारस्य वालोयः स्यादितिवाच्यं सूत्रं त्यादिति ज्ञापकात् नवहि हौ तेषिरेऽत्र सू
त्र इति किं न स्यादिति वाच्यं सूत्रे त्यादिति निर्देशेन ह्रस्वो वर्णो गृहीतः इति निर्णीते त
स्मा ह वर्णादिव र्णो गृह्यते यवग्रहो वाचने जातिनिर्देशात् स्त्रियां तस्य तरसंग्रह इति दिक्
ङितिटेः सूत्रं वाक्यार्थे त्रयनाम्नो पो भवति ङितिपरे विंशतेः इति णः विंशः यकाविंशः
यस्य लोपे कृते अलोपः यकारे स्वरे चेति न संबध्यते ङितीति सप्तमीनिर्देशात् न्नदेः ना
त्र ष्टेर्लोपो भवति यकारे स्वरे बुल विष्ट लखीयान् यविष्टः पटीयान् बदिर्भवो भो
द्वःपोनः उमेपोनः प्रस्थिकः साप्यप्रातिकः कुतः कतः आगतः कोन लुप्ताकारस्य
दित्वणत्वा हीकः केने ये कास्य दृष्टे कोपि निर्दिष्टः तेन तत्तीयप्रवत्ता ह्नीयीकः शार
ङ्गीकः याष्टीक इत्यादि सिध्यति नाम्न ष्टेर्लोपो भवति ङिति सूत्रपुक रणपामं न
हिते यस्वरे इति न संबध्यते विश्लेषा वयावित्यादिनिर्देशात् सूत्रे टेरो ङिदिति न त
हितः ने वा सूत्रं अपि कार लभ्ये ग्राह्ये यल भ्ये वा नाम तस्य इति विशेषणे नातस्य न
त्र ष्टेर्लोपस्तद्धिते ये स्वरे च सूत्रे टेरित्याह इत्यस्य समस्याविपरिणम्य टग्रस्ययोयरतो

डो॰ नन्वीतिकिं स्मिमीतेयस्तस्मायस्वं मामात्रः मात्रिति किं माताच पिताच द्वयोः पित्रोरयत्सं
१० हेपित्रः मात्रवाचकः पितृशब्दः ऋकारस्य किं ग्रनेकान्तरत्वात्सवदेशो माभूत् श्रुयस्योकि
द्वयोर्मात्रोरिदं हैमात्रं माथवत्ताहवद्भवतामातरश्चेति कर्मधारयइति नत्रादिक हेमवे
संज्ञाख्यामिति नियमः नहितो नस्य संज्ञात्वेऽपिस मासाख्या संज्ञात्वात् इदंहि चेमवनाकि
तुवानिकेनदपि सहादितास्ति हमिति वाह यस्लोपः इश्च ग्रयेन स्लोपः येस्तरे
इपि च गार्ग्यकाव्यवा सिष्टे सो ननदोमखी स्यादियस्येतिकिं वैयात्रः कत्रीनवत्र यसे
वलोपोस्त सरीमन्त्लीस्यादौ विति चेत्रग्रुस्यादेति ज्ञापकात् ग्रुत्रहिग्र स्लोपोनन यका
रस्य ग्रनयवर्ई स्वग्रा चेतियमिन्यपि नग्रुत्सेह त्यस्यास्ति हि प्रसंगात् यस्त रोतहितसे
वग्राह्या प्र करणा ज्ज्ञापका च उभये स्वराः हसेच यात्रव इत्यादिनि र्देशात् ज्ञापकात्रा
स्यादिः स्वरान्तस्येते इति सूदे ग्रातोन पोत्यादिनिर्देशाम्यादि स्वरोपि न च नयोर्नियमा
र्थनाविधिर्नियमसंभवे विधेरेवो विधानात् ग्रातोऽदः इति ज्ञापकात् कृत्वरोपित ग्रव
याऽऽतो इनेस् त्र यित्वाग्रातः ग्रद् इतिवेन्नवे यदाग्रा तर इति पठित्वाग्रग्रा न इतिवेन्नवे
इत्येसिग्र पतिगोदः केवल इतिकिं डिवेन तवो त्रराथेन दितिवाच्ये ऽत्रर चैव ना स्विड्
इति सयत्वात् ग्रग्रइश्चेति समाहारद्वंदे हस्ते व कृतेरइति इस्ता भावे इतिभव

१०

हणेनैव गतार्थत्वात् यदपि अकारविधानमपि पकारस्य स्वरत्वमिष्टविषयेऽस्त्यादि नि वा
यैत्यमित्यादौ स्वरहस्वैवो कारस्याविनाशिद्धे यकारग्रहणं स्वरेक्वचिदथो प्रहितेनि गमयतोऽन
न्यायेन वदन्ति वृत्तिप्यनेनोक्तं तदपि न अवोपिसंज्ञा पूर्वकत्वेनानित्यत्वात् ननु अवोः
प्रहणाबापि उवकर्षस्मात् स्यादौ स्वरे तद्विधानात् मेवं द्व्यर्थानो रि ए वेऽमस्वरे हस्वत्वे स्वरे
प्रतिषिद्धत्वात् कारे पि तद्विधानात् अकारस्य स्वरानभीवेपि पृथग्ग्रहणादस्यादिरेवा
कारो गम्यते ननु प्रकरणप्राप्तस्यादिग्रहणमेवस्य ज्ञातानस्यार्थे ऽस्त्यर्थमित्यत्रैवोर
ति प्रसङ्गात् ऊर्णुणः वा उत्पन्नये पातौ स्त्रिमिन्नसे वेति त्रिसूत्री म्या म्या च त्यज यौ
पाकार्थेक त्यक्तदर्थे अर्धपरिमाणे चेत्पिवी अय्यस्त्रिरे क्वचित्त्सरवघह स्त्रीता भोग
तत्वात् चोकि विधानरयनवेयात्रः यस्त्वरे कि पट्टतरः गोनमः गोपृष्ठः वडवाणि सामा
म्य शाहृस्यापि लिङ्गस्यानुमाराद्धिशेषपरत्वं बोध्यं संख्यासंभद्दपूर्वस्यजननी वाचकस्य
अकारस्मोरः पत्नीरोगपरेहमीत्रोरयत्व वाक्संमानेन मयज्ज संख्या पूर्वह तितद्धि
तार्थे हि गुरुहिंगनो क्रत्वा तस्य प्रायो रितित्रनादण्डकार्य स्यापि प्रयोगाद
र्शनाद्धा द्वैमातुरः वावसानत्वृतिज व चपोजवय द्वैषाण्मातुरः चणयहेज मेजमाव
तिषाण्मातुरः भाद्रमातुरः सामातुरः वाद्रमातुरः संख्यादिपूर्वस्याकेसोमात्रः ज

उ॰ द्विषष्ठप्रतिपत्तेः ननु वमावादेशः स्यादस्यास्मते प्रमाणाभावात् न च वाच्यमुकारस्य उ
१९ वमित्ति वसिद्धे वकारेऽनन्तविधानवैयर्थ्यमेव प्रमाणमिति वायवमित्यादावयकारार्थ
त्वात् नापि क्वचित्स्वरे वयकारस्तिसिद्धिः नस्यडोऽवरस्यत्रागमूर्तिरित्यवादेशविष
यत्वप्रतिपादनादिति तत्रापि प्रसित्यादेरसिद्धिप्रसंगात् एदेशविषयत्वस्यापिव
केयुक्तत्वात् उकारस्य वकारविधानवैयर्थ्यमेवाकारप्रश्लेषप्रमाणं यदपि प्रश्ले
षे ह्यार्थे न हि वकारद्वयेन वोयस्वर इति तिद्देशाभावप्रमाणमित्यावादेश इति त
दपि न वकारद्वयपाठेऽपि संदेहानपायात् कथं जेतुकेवादेः उरस्यैसोकरादेशस
म्भवात् न चोत्त्वस्योकारेऽवं वमित्यादि सिध्यति जसीति वत्वस्थावावेतात्यादेशाभा
वात् यदपि वोयस्वर इति सूत्रकृता वर्णे ओकारएव विधीयते नावादेशस्तेन व
हुत्वे वसिद्धौ करोतस्यार्थे वेदिके इति शाहूपरे प्रकृतिभावोऽपि विसिध्यतीत्याह तद
पि न स्वरसंज्ञा पूर्वं कृते नोत्रवित्यादेरनिष्टत्वात् नामीत्यत्रेति योगविभागेना
पि सिद्धत्वात् ज्ञापनफलाभावात् यदपि एवमप्योकारग्रहणं कर्थे प्रागवत्
स्थावादेशासिद्धेः सत्यं यस्मात्यस्य तस्वरे वत्वस्य सार्वत्रिकमितिज्ञापनार्थत्वाद
दोषः तेन ऋक्क्रूयेते ओयतिस्मवाद्व नेत्युक्तं तदपि न क्वचित्स्वर वय इति क्वचित् १९

सेभवात् सुत्रवाद्विषयत्वात्तस्मात्सुध्युपास्यस्तमेवरमणीयं नचययान्यासेपिढ्क्रोः
स्तिग्संज्ञाः तद्धितप्रकरणान्नंदितमेवैधिनोर्युस्वरयोर्ग्रहणात् नतुकथंनौधानायेनार
वः पित्तगतेषिद्ध्यं सुकारककादिनिषेधः णितौवेत्य णित्वे ओकार अकारयोरावृरत्व
विधायकाभावात् उच्यते कश्चित्स्वरस्वयर इति वचनमारभ्यत्वेनग्रहणमस्तिः तत्पञ्च
प्यमिन्यायथैककर्तव्यमेवनेननाद्यादेरपिसिद्धिः उपगोरपत्यं औपगवः बभोरपत्यंबा
भव्याकार्याद्वेयाः अन्तोरपत्यमान्तवः सयोरपत्यंसौयवः गौरिदंगव्य नहिकश्चित्स्व
रस्वर इति वचनेकर्तव्यंनकर्तव्यं ओदौतोप्यः स्वरवदितिसूत्रमित्यव्याख्येयं यास्व
रवद्भवति ओदौतोमितैयायः सोपिस्वरवद्भवतिअनेनप्रथमवाक्यार्थस्पष्टोविन
वेगम्यते इत्यंकश्चिद्यः स्वरवदिति सिद्धंस्वरेणतुल्यंस्वरवत् कश्चित् ओदौतोर्ये
स्वरवदितिव्याख्येयसूत्रार्थदिः कर्थः सूत्रस्त्रे ओग्रहणमव्यर्थं उरव्यस्वरेओरव्यस्वरेइति
वाप्रपठेत्तत्रसत्रे ओदौतोः स्थानेकश्चित्ग्रहणंस्वर्वेलाघवात् अलंकश्चित्कविद्ध्या
दितिवहुत्स्यानुसारेणप्रवृत्तिरभ्युपेयात्तेनओयतेर्ईस्वत्र नातिप्रसंगः गव्यंनाव्यंच
सिद्धंस्वरइतिसंज्ञाहस्वोकविधेरनित्यत्वात्तायंभुवमित्यादिसिद्धिरिति मायवस्तु
उऊस्तवयस्वरइतिवेदः तत्रदीर्घस्यकारौकारयोर्ग्रहणं नवकारौकारयोर्व्याख्याना

नकारणत्रोतत्वविवर्तिते नैवैकमपिपकदेशविकृतमायसडवीरत्वे नोतत्वविवर्त्तासामर्थ्या
तद्वापनात् यतेनवेपघ्यारस्त्वत्रापिनिमित्तत्वादिशेषविकृतमायसडवीरत्वे नोतत्वविवर्त्तासाम
र्थ्यात्तद्वायनात् यतेनवेपघ्यारस्त्वत्रापिनिमित्तत्वादिशेषविदितत्वाद्धपूर्वमाचेकृतेनोतत्वेनयघ्या
देशाः प्रसंगाद्वेति प्रत्युक्तं नोतत्वविवर्त्तासामर्थ्यात् प्रथमेनुटकृतत्वात्प्रवर्तनादित्याहुः
पेवसितिनिर्देशेनतमस्यलोपश्चिन्तसिद्धकार्यमितिज्ञापितं तेनराजभ्यां राजभिः राजभ्यः इत्या
त्राऽऽत्वानिनभवंति पथिभिरित्यादोषत्वेननसिद्धकार्यं किंतुवर्णमात्रकार्यं नहिकिलादि
त्वत्रस्यापथआत्वाहरणेनरूपंकिंचिदुपात्तमस्तिवास्ति तन्नत्वेविषइत्यत्रपत्वेतस्मात् इतोऽन्य
त्रैतामस्याने इत्यात्वविधिविधायितमर्थितेशामर्वनामस्थानमिमित्तनकतेषु सडनपुंसक
स्यत्वत्रतमसडनपुंसकस्याशिशिरितिवाशिवदितिवास्तुवायितव्य सडनपुंसकस्यत्वत्रतमसड
नपुंसकस्याशिशिरितिवाशिवदितु योनुड्पथ्यादेः यसनुड्पवेस्युपिशेषाय पंथ्याः पथ्या
नौ मेथ्याः मेथ्यानौ पथ्यादेः शुभिमथ्यो मुथ्याः किंअभुक्ताः पंचस्वकिं पथिभ्यां पुंसिकिं स
पथी नवश्चसनुडपेवसितिस्यपतो पसेतितिर्देशसामर्थ्यादेवेतोऽकारायिमविष्यतिमु
कानुमेनरविवल्लनेननत्वारणार्थः मैवंअभवत्वाइत्यारावितोऽकारस्यालोभात् प्रतपवथे
लोहर्निर्हस्वमस्तं अकारोऽपिविवर्तितोमत्थितोमस्थिशद्वतयप्रादेशः पवेस्यकवाऽतोदि

ल॰ वृ॰ त्तिनिकत्तृतेवमितिपरात्वे योत्सुरित्यस्यादेषोनद्रितिसूत्रंमचितं आद्रोपथ्यादीनां
३ मेतेस्योत्सीयथाःऽहिपथ्याःपथ्यादीनांकिं यजादेःसोकिं पथिभ्यां पथिभ्यां अंतस्यतिषष्ठीनि
र्दिष्टस्येतिपरिभाषयालभ्यते नन्वःऽनुनासिकस्यतस्याऽननुनासिकआस्यात्साद्दश्यात् जा
५० तिनिर्देशेनसर्वस्यआदेशःस्यात् व्यक्तिपक्षेगुणानामभेदकत्वात् मेवं आत्वाद्इतिमत्र्येव
णोऽनुनासिकस्यैवविधानात् ननु आत्वंकिमर्थंविधीयते इत्तादित्यनेनैवनतोपथ्यायाइति
दीर्घेमोरमेपरेनलोपशिष्टकृतेसर्गेवपथा इत्यादिसिद्धमेवं हेपथ्याःइत्यस्याःसिद्धिप्रसं
गात् प्रथाविन्दुकृत्वेननलोपशदीर्घविरहात् किंवपदैरानाद्इत्यत्राःपिविसर्गश्रवणंस्या
त् दिवऔत् दिवशब्दस्यऔस्यात्सौपरे सौः द्यौः किं दिवौ ननुपातोऽपि आप्नोतिसुहृदीव्यतीस
त्तस्यारीति परत्वाद्उकारस्याकारेकृतेऽपि एकदेशविकृतत्वेनदिवशब्दत्वात्पमिनिवेत्र स
मानाद्येलिंगइत्यतोमंडूकप्लुत्याप्राप्तानीत्यनुवर्तनात् पदान्तिरनुवंधग्रहणेनसानुबंध
कस्येतिदिवुपानोऽनुहितौःग्रहणात् अत्रेदिवउकारःस्याऽव्यभिचारित्वात् पदान्तरस्य
श्रीयतेसुपिकृतत्वात्दिवुशब्देनविशेषणात् नदेनस्याऽपिदिवइतिनिरनुबंधकस्यग्रहणेर
त्तत्रदृष्टानि अनिरनुबंधकस्यहीयतेतेरमेपदांतेइतिकिं दिवौदिवःदिवःकिंत्रानिविद्योरम
वः इतिवक्तव्येऊद्इतिऊरेविदप्रश्नंनिर्देशोद्याागविभागात्ऊइतिदीर्घप्रश्लेषणात्स्यविधा

३

नार्थः तेत्रकारस्यानुवर्त्तते तेनक्वचित्‌ बहुकारो भवतिरसेप्यरोते चत्वारा अनड्वाहः तत्रउ
दिवउत्तियोगउकारोर्थः दिवउद्यजनेरतिकालापस्त्रेत्तत्रविमलघाः यथाकृसोनद्युभद्रमारा
वः द्योभिरीवःवाभ्याइतिसूत्रेत्तयथमेव घाशद्याद्धःमिथाभिति रूपसिद्धत्वात्‌ गोरिधुरी
त्यत्रगोरीघुरीतिपाद्य स्वस्यघाभिति रूपसाधते ऽर्थे बलत्तल्पनास्ति चतुरामशौचचत्वा
हस्य मागमोभवति शौपचस्त्र चत्वारः मान्वचतुरविशेषणात्तरे तविधिः प्रियचत्वाः प्रि
यचत्वारोप्रियचत्वारः प्रियचत्वारप्रियचत्वारि शौपचस्त्रेचतिकिं चतुरः प्रियचत्वरः चका
रेणापंचसितिसंबध्यते चतुरित्यविभक्तिकोनिर्देशः लमशष्ठीके परमितिमायवः अस्येत
लोपस्तिमम्‌ऽत्र संधिः कुविहोपविशास्यपिसंधिनापद्यानि तेनहेसरवेतिसिद्धमित्याहुः के
चित्तुरस्याम्‌शौचेतिपठन्तिचत्वारोवाशद्वस्यात्वमित्यस्यस्थाने चतुरोवाउमितिपठन्तितेषुमते
अनडुहस्वशौपचस्त्रचासागमोभवति अनड्वान्‌ अनड्वाहौ बहुनड्वाहिगोष्ठानि अत्रशौ
पचस्तिस्यानडुहस्त्वलभ्यते तच्चकारोवर्थः संयोगविभागार्थो भवति चोतेयोगेसोनुमि
तिवाऽनुवर्त्तते अनडुहः स्यपरेनुमागमोभवति अनड्वानहेनडुन अनडुहरत्यत्रवाऽनुव
र्त्तते सोऽनुक्रमसंहरायार्थः तेनईकारेनाऽऽ मईपिवाक्क अनडुही अनडुही अनड्वाही न
पुंसिस्वर्दुत्रेश चतुरनडुहोरामशौचेत्येकयोगे कार्ये पृथग्योगकरणंयोगविभागालिंग

ला. वृ.
४
३०

भ्यः पञ्चमीति च समर्थमद्रस्य नेत्रं भावनडुहं इति सूत्रेण समर्थमः स्मियते तु समर्थमस्य ततो नु
मः तवर्तते तस्मात् अनडुहः श्चुत्वाम् माङ्न्विधायायकमित्याह व्यापिनः दंतविधिरिष्यते
प्रियाः नडुहान् नतुंपच स विहितस्याऽऽ मःसो विहितेन तु माबाधः स्यात् तथा धावयोसो
विहितस्य नुमो यो विहितेनाऽऽमाबाधः स्यादिति चेन्न सुम्ययोरादित्यतो मतुकल्पनाया शारि
त्वानडुहतेर्वर्णात्परतो नुम्विधानात् कुर्वंश्चत्वरादिप्रसङ्गः नडुहतो मत्वाऽऽमयोऽऽममो
हतयोर्नम भवति न पुनर्वाः ननु आहिति नेसमनिरिति नोऽकारः ततः एव पूर्वः स्यात् उच्य
ते एवं सति मिदंत्यादिति परिभाषाबाध्येत न बाधाबाधेनापयतीमस्तोबाध्ये व्याख्यः तत्र
यथा परिभाषन बाध्येत स्वादित्यनडुहतिश्च सार्थिका भवति तथा कर्तव्यं यदि वाऽऽमुमो
रकृतयोर्नम स्यात् नेदम भयमनुगृह्दीते स्यादिति कृतयोरेव तयोरेव तयोर्नेम भवि
ष्यति प्रमेत भवतु सामान्यविशेषयोर्वा व्यवायकभावोऽनेन भवेदहरवाकिमभवायतुम
येस्यादित्याऽऽमः मो नेमत्र समावेशः यथा विवीषतो त्यादोनाम मेदिवेव नेदीवे [illegible]
रभ्यमाणः संभवात्मा माविशति कालापेक्ष [illegible] नडाह शोडूा परिकल्प्यः एव स्ववाश
तुमस्य उत्वे विहिते तन्न ते कल्पना गौरवे दोषः पावम् चत्वरनडुह्योश्च नडुहे श्चनडुहन् च
न रोपे रसंभवा [illegible] भवति [illegible] चत्वारः चत्वरनडुहोः [illegible]

५

वृ श्रेयणानदंतस्यापि शोभनासंत्वा सुसत्वायै परमासंत्वायस्य परमसत्वापरमस
५ त्वायै सूत्रवृत्तौ हि कार्येण: कोयेण भवन् नत्वमिति सत्खुरे इति निर्देशविपरीतः इति
देशो सदर्पिकं विद्धि परीते भवन्तः इति हृवनार्थः तेन नदंतस्याःपि परमसत्वा
सत्वायाविभादिसिध्यति माध्व वमित्युक्तेः सावर्णिग्राम्नाति मेवं परेणाजादेशेन
वायितवाति विषमः उपन्यासः प्रत्ययस्य ज्ञापकत्वेनेत्वासिति एवं तर्हि टिलोपे कृते विशे
षाभावात्तु भविष्यति अथवा सेर्ग्गी देशो भविष्यति सावर्णाक्किष्ट एव कार्यित्वपि न एवं वचनान्न भा
वः नमित सनिमित्तत्वस्य ब्राह्मणाभोज्येनो माठर कौण्डिन्यो परिविवेष्टामिव्यत्र परिवे
षणेन भुक्तिक्रियायाः उपबाधा न भवति यत्र तर्हि इडादेशः प्रतिषिध्यते ऐरिति तत्र
प्राप्नोति हि सर्वे इति कर्तव्याः तत्र त्वमतः ऐरिति विभज्यते तत्त्वाभ्यां यो गायाः शेषः
पेसंख्यः सर्वेरिति तत्राप्ययमर्थः अथिप्रत्ययान्तस्य सब्धे रे भवति अथेः सङ्गी भ
वतीति यद्येवमोष्ठभूतानि पिपवचनानि ग्रहीष्यामः मेवं पवश हं शाक्यादिश्वव
हुडतिनादृगविषय एवानुवर्तते इत्याह अन्ये तत्समासहृत इत्यतो मंडूकप्लुत्याऽयो विस
नवत्यादिषु एवं सुपे शनिव्याचक्षते परेत्वह तरसज्ञादयो गिरेनप हेव्याविभ[illegible]कि विप
[illegible]नामं[illegible]बोकार्येवर्णयंति यन्नाप्ययमस्त्वौ इत्यत्र [illegible]पेसंख्येरिति सर्वे इति सहृस्य पे

हेतुनैव प्रथम संबुद्धावित्यत्राऽस्य पाविस्युचितं संबुद्धावुभयोर्हे स्वरहत्यत्र योर्हस्वविं
ते चलतोऽनडुहश्चेत्यनुवर्त्तनपव ओतो ओकारस्यौकारो भवति ओकारांतात्परे इति
धुपं वस गोः गावौ गावः यो यावौ पं वस्तिकिं गवा विहितविशेषणं किं हे भानो भा
नवः योपडोजसीत्यौकारे कृते औतं ग्रामे विहितविशेषणाद्याये नन डोरावित्यत्र
उवर्णस्य ग्रहणमस्तु तथाच भानवित्यादावेवाऽस्य प्रवृत्तिः स्यात्र गोरित्यादा
विति चेन्न बिगुः स्यादेरित्यादिनिर्देशात् योजस्विवपडोजसीतिडोविधौ नातः के
कवलं इत्यादिनिर्देशाच्च ननु नतापकान ह्रस्वसमासदीर्घे स्वह्रहरित्यादेर्सा
दितिचेन्न उकारित्यादिलिंगादौ वेत्यादेः ग्रहणं गोतोणिदित्यत्र डोणिदिति वा
स्वत्रणियं तेनयोः यावौ स्वतउः शंभयोन स्वतौ स्वगावौ गोरोतुटी स्वत्रओरोतुटो
तिकतेव ग्रामशास्ति ओकारस्याऽऽवमामिशासिव गंगाः विहितविशेषणाश्रयणा
त् शस्याहवयोद्दानेहस्वविनवे प्रकरवे प्रत्राप्यवर्णस्यनग्रहणे वस्तो वेउमित्यादि
निर्देशाच्च स्ववेणां वस्य ग्रामस्याऽपवादोय प्रमवशब्राऽन्योः समाहावोऽस्यस्य
तस्मित् प्रमे शास्ति किं गावि गवा ओतः किंग्लावं ग्लावः रातस्तु रितिसविशद्व
स्य स्यैकारादेशो भवति यं व स्वस्य खायो सखायः तस्मादितिनहतसमासविशाद्दे नैव

मेकेन तत्प्राप्नोति पथोटः पन्थानमिच्छन्ननुमतौ लोपः शसादौ स्वरे इकारे च प
थः मथः अनुमतः शोभनः पन्थाः यस्य स सुपन्थाः अनुमतो नगरी सुपथी समथी अनुम
तो वनं स्वः वं इवं वनमायथ्यें अनुकार्यानुकरणयोर्भेदः पिथ्रक्ष निवदनेकत्राणमित्यति
देश ग्रहणमिनेनज्ञाप्यते पथामिति किं दण्डिनः स्वरे किं पथिभ्यो शसादौ किं पथोनो
पथानः न च त्वेतोत्तं पंच सिन्त्वविधानस्य मथो लोपो नं भविष्यति लोपस्त्वविधानमर्थकं
स्यादि चेत्तर्हि पथ्ग्रासनेन पथामनमित्यसूत्त नत्वविम ज्ञापिकारादत्त्वे न भविष्यति एवं
तर्हि पथानेग गृह्यति पथिकर्हस्य ज्ञापितस्यात् मेव नोत्वस्यनेन भविष्यति एवं नर्हि विभा
ज्ञापिकारान्त सिद्धे सहार्थं शसादि ग्रहणं अघटीति किमर्थं नवटि ग्रहणं विनाव ष्टी
निर्दिष्टत्वादत्त्वस्य लोपः स्यादिति वाच्यं पथामिति निर्देशेनोन्तरस्यात्वादपकृष्टे स्येतो दत्व
त्वारात्वविमम त्वय भाना भुयगामेवाध्यकाऽभावात् एवं तर्हि प्रकरणमिवाटि रिति याग
विभागेनाऽविभक्तौ टिलो पविधानार्थं तेन हलादेशो शादौ टेर्लोपइति सिद्धं इतोऽत्सर्वनाम
पथोरेति कारस्याऽत्कारः धि सि स्यादि भोपंथः शोव पथ्या पथानो सपथ्यानि पथः स किं प
थिभ्यां पथ्यादेः किं अग्निचित् अग्निचितो भूमि किं सपथी पथी परत्वादत्वे कृते तत्त्वाम थ्या

ल॰ वृ॰
२
८

लोपो ऽस्मात् न च हृद्वचनेमात्र आमावितिवेत्तामाप्यनेआकार इहैव पठनीयः इत्तं आपेचसिद्ध
ति न च हृल्समस्त्रवर्णार्थवचने सौतावत्स्ववर्णो दीर्घो भवति अन्यत्रापि नोप्यधायाः इति दीर्घः
स्यात् तथात्वनकृतमित्येव तपरत्वेन दीर्घव्यावृत्त्यर्थे तथाहि पेथान मात्मनः इवतिपथी
यति तनः किप् ष नः इति अकारयकारलोपः एकदेशविकृतनकृतस्थानन्यत्वात् स्वत्वात् आसवि
स्यात् नटपथाः इतोऽत्सर्वनामस्थानेन भवति इत इति तपरत्वात् पेथोवेतिवादित्वात् अन्यत्वा
दस्मान्नित्यात्वात् पथो नड् नेयमा पूर्वकत्वात्र वकारः पथोयो पथियः पथियं पथियो प
थोदेः पथः पथा पथीभ्यां पथीभिरित्यादि एवं मथाः मथियः ऋभुक्षः ऋभुक्षिणौ
भुक्षियः केचित् पथीः पथ्यौ पथ्यः मथीः मथ्यः ऋभुक्षी ऋभुक्षियावित्युदाजहुः नत्वा
तादृशस्यात् गौणत्वात् न चैकदेशविकृतन्यायः तस्यापि सम्बन्धिशब्दार्थत्वेन गौणत्वप्र
हत्सयोगात् अन्यथा सर्वमिच्छतीति सर्वी इत्यत्र सकं बृस्यात् सखिसमर्थवतिम स्वस्ति.त्या
दावप्रादेशप्रसंगात् तपरत्वे मुख्य स्वार्थमिसाहुः अन्ये त्वाहुः पदकार्थे गौणमुख्यन्या
येन नमकार्थे अन्यथा गोवाहीकेय शेत्याद्वावीत्यादिनस्यात् सर्वी इत्यादौ तु नाऽकारा
न्तरि गौणत्व पश्चदासः पदित्वाद् स्त्रीकरणमिति स्वाकारात् इत्यादि नितपरत्वस्या
पेदर्थार्थकात्वे अन्यथा पदादिष्वाऽऽवस्यत्त परेत्व पथामितिनिर्देशेन तौ न सम्प्रकृत्याः
साथकाराद्

ल॰
बु॰ १
व॰

ॐ श्रीगणेशाय नमः आतो धातोर्लोपः धातोराकारस्य लोपो भवति शसादौ परे सोमपः सो
मपा आत इति किं नियो निये धातोः किं रत्नदाः पश्य हाहाहाव न त्वत्रास्य धातो विति पठितेश
को अत्रास्याभित्यत्र तपरत्वस्य सार्थत्वादग्रहणमः न वर्णविभक्तिविपरिणामेनाऽऽदेत्रातत्वा
स्थेयं मूर्द्धन्यात् क्विप्यनदृतिलोपेन भाव्यं अप इत्यादेस्त्वधातु किंत्वत्र मेवं योगविभाग
नाऽधातोरय्यलोपावृत्त्यते अस्येति निर्देशात् देवेड्यादो अस्य लोपः स्यात् किंच श्रीपेणकुले
ने त्यादो परत्वादिनादेन वाधित्वात् स्य लोपः स्यात् इत्यादि विधित्व धातोर्वा रितार्थः न परत्वे
न व्यर्थे अधातोर्लोप इति सर्वं मायवत्व आकारमात्रस्य धातोः शसादौ न विद्यः भावा
दातोरिति षष्ठ्याधिकरणे वैश्वानराः इति स्थानि षष्ठी धातोरित्यवयवषष्ठीति नायमर्थः धातो
रवयवस्यातो लोप इति अनयवार्थत्वद्गुणपरिभाषापि तत्र न प्रवर्त्तते धातोः समुदाय एवावयवीय
स धातोरवयवमतस्य धातुनाम समुदाय एवावयवतोऽवयवस्यात्याह तत्र ईकार सापितामह
इत्यभिधानात् अधीश्वावरति अतीत्याकारमात्रस्य धातोः शसादौ संभवात् वस्तुतस्त्वदादती
नित्रापकाद्यवार्थे निर्वाहः कार्यः अत्र कार्यानुकरणयोर्भेदाव प्रकृतिवदनुकरणमिति वैं
कल्पिकातिदेशेन धातुत्वाभावादातो धातोरित्या लोपः अतिदेशाप्रवृत्ति पक्षेत अतो लोप इति
योगविभागाद धातोरप्याकारलोपः क्वचिदिनिगमयितव्यं धातुधातुनाम समुदाय एवावयवदः

विषविपाद ८

M-119(a)

119 (৮)

ऊ १

गतृषष्ठेः तनामाः षष्ठ्यन्ता दृणवासादवगेमति प्रयत्ने नयोगस्त्वनामार्थंसेवसंभवति तथा त्वा
ख्यातौ तयोः क्रियार्थत्वात् नाधिप्रि वत्पेष्टि भवार्थस्य प्राधान्यात् प्रथमातस्य तत्स्याद् इति षष्ठ्या
दोनाः परिशेषान्त्राम्नि लक्षणेनाताना हृत्तनावष्ठीन तस्यानुवृत्तिः षष्ठी विवक्षणार्था गामपुप
तः उपगः तान्न श्रुतिसमासः गोरितिहृत्तः याद्वविशेषः उद्दवस्यषष्ठेजेष्टुकाश्चित् उद्दव
प्रहृतौ योपगविनेगामेति भागवतेतत्नीयसंकेयेउक्तत्वात् उपगोरपत्यमपूरणः प्रयोगे चक्का
र्थे नाम प्रयोगः अनेन्यायादयमशब्दस्य प्रयोगः वाटाङ्गोरित्यतः वैत्यनवर्त्तते पतेषष्ठीस
मासः उपगवपत्यमित्यतस्यैकैकल्यिकत्वाद्वाक्यमपि यहानान्तइतिवैतिवनानुवर्त्तते परि
शेषात्रामलाभः इत्युक्ते विभक्तौ ततेव समासप्रत्ययो स्त्रक त्क विरिस्यतो लक्षण उपत्यायस
वत्से वयाश्चषष्ठीलक्षणसमासः ज्ञातव्य इत्यत्र व कारेणानुदितस्यापि संग्रहाद्वय इति ल
क्षणं प्रत्ययं निपूर्वनुगर्व इत्येकीभवति यदा नित्य समर्थो प्रत्ययस्मिन् इतित्यन्वयपकार्थीभावः सूहनौ
गृह्यते प्रवयति विशेषणविशेष्यभावे न प्रत्नुगवे निपदाति द्वयोश्च यस्मिन्नित्यन्वयोः
द्वयोः तालक्षणः सेवयोवाक्यमहते इत्येहृतिवाक्ययोरन्वय भेदेनव्यवस्थापनेऽद्वीतदर्शि
समयो नाप्रथमादेतत्त्ववालाः पतेइत्यत्र वाग्रहणं सूर्थेप्रपत्येनोक्ते तयोः समेरत्याति
पातेः पत्यशब्दस्य पुत्रैकत्वात् वशिक्ति दर्शनादेशमगवीत्याद्यभवतिप्रयत्नमित्येकवम

णिड्ः कटंकराणि वारणानीत्यत्र सट्टसोः प्राग्धातोः . . . . स
३ णीति सत्वं किंकरणेमिदानीं किमर्थं स्यात् अत्र व्ययस्येहि ममव्यते सितत्करणस्य
सामर्थ्याद्व्ययस्य . . . . यदा कञ्ज्ग्रहणे गतिकारकस्यर्वस्यापि ग्रहणात् स
कारशब्दे परतः कुटशाब्दस्य भविष्यति उपसर्गसंज्ञानियमपवाद्याश्च वलीयः तेन संकं
टकराणीत्यत्र संज्ञाभावस्याकप्रयोगे न ड्स्यति ईषत्करः इत्यत्र पथ्याऽनुपसर्गे क्षयोगे
खल् नघात्वापि भविष्यति नसत्रोपसर्गसंज्ञातिमिन्नककार्यविशेषास्ति प्रयोग
नियमार्थमिति हरदत्तमाधवोक्तिश्चिन्त्या पातग्रहणमनर्थं जातेरेव वाच्यत्वं वहा
चकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च इदं हरिपदमिमत्गत प्रतीत्याहृर्युयोस्यित त्वावच्छेदेन
हरिपदत्वा नत्वेन हे तत्तावच्छेकतयावज्जातिविशेषस्यावृषणकल्पत्वात् नवनत्वा
नुपूर्व्यैव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः घटपटत्वादेरपि संयोगविशेषविशि
ष्टमरत्राकारादिति स्वानयापासिध्यापत्तेः तस्मात्सा जातिरेव वाचकतावच्छे
नतदवच्छेदिका चेति ननु सरोरसह्त्यादौ जात्यैः सत्वादर्शवोपमेदोनस्या
दित्यतः उक्तं डोपाधिको वेतिपातवर्थैर्डपाधिरानुपूर्वीसैवजातिविशेषाऽभि
व्यञ्जकेतिभेदः कारणीभूतत्तानसेतिनातिप्रसंगइतिभावः उपाधिप्रयुक्त

३

याद्धीते स्वजायोऽपचितः पितापुत्रेण इतिमोदाहरणेपसर्गाहिताः प्राग्धातोः
नियमार्थमिदमस्तु किं संज्ञानियमो वा प्रयोगनियमो वा संज्ञानियमे तु प्रादयो धातोः
प्रागेव प्रयुज्यमाना उपसर्गसंज्ञा इत्यर्थः प्रयोगनियमे तु येऽपसर्गसंज्ञास्ते धा
तोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्यर्थः तत्राद्येऽनर्थकं वचनं पक्षे प्राक् प्रयोगएव नेष्य
ते तु पुनः प्राक् प्रयुज्यमानानां संज्ञायां किं विदनिष्टमापद्यते किं वानुकरणस्या
नीति परामित्यानितिपरद्राहरणमनर्थकं स्यात् एवमहनस्यानुकरणस्य प्रयोगे दृष्टए
व संज्ञानन्नास्ति प्रयोजनाभावात् प्रयोगनियमे तु प्रागेव धातोस्त्वकरणस्य प्रयोगः
गोगर्गावीति न त्रसाधु परिज्ञानायशास्त्रमनर्थकं वत् यत्रत्वसंकीर्णएव प्रयोगो न तत्र
शास्त्रकृत्यमस्ति नच कश्चित्पचतीति प्रयोक्तव्ये पचतिप्रतिप्रयुंक्ते नैव लोके वि
परीतप्रयोगाभावे पि वेदादौ विपरीतप्रयोगदर्शनात् लोकेपि विपरीतप्रयोग
आशंकितं तदाहरणार्थमिदं यद्यपि आविचक्षोऽभवदसौ ....
.... प्रयोगः नासावपसर्गसंज्ञः उपसर्गस्तत्स्यैव हि प्रयोगो नियमितेना
.... सेतिकर्मोपसर्गयोः समासेऽपूर्वनिपाता
यवस्थास्यात् अव्यवस्था .... यन्तेस्यकटं करा

नैभवतितथाज्ञापिस्यात् किंचतपरत्वमकारार्थमपि उकारामपि उकारेकृतेउस्मिमितोगुण
णोमाभूत् उविन्नउदृत्तौनउकरणंतपरत्वार्थमेवतपरत्वमसंदेहार्थमितिमाधवः तो
उरिः स्यउविभक्तिपाठेपिसंदेहाभावात् नातः नाम्नातइतिकेदः येत्यवनेत्यविभक्तिकं
मात्रप्रत्ययस्यातोलोपोङिः जिहृसेईविधानात् परिशेषात्त्वेलोपः क्रीणंतिक्रीणन्ते
नाकिंयातिङिः निकिंप्रक्रीणंप्रातः किंयेतिइकारएवत्सर्वस्यमाभूत् यद्दिवनेतिष
ष्ठीव्याख्यायतेतर्हिहेविन्यत्रार्थेस्विष्टार्थमिहैवहःतेप्रातइतिषष्ठीव्याख्यानक्लेशो
माभूत् ईहसेनाप्रत्ययस्यातईस्यात् ङिःतिहृसेक्रीणीतः क्रीणीहिङिःनिकिंक्रीण
सिहृसेकिंक्रीणंतएणकिंयातः हेस्तोहेरुच्चारणेस्तः प्रसेतिद्विरसादेवज्ञापकात्
न्त्ववर्णीयः इयस्यलोपः यद्वाद्विर्वचनमुस्यास्तीतिमत्वर्थीयइः अव्ययस्यनद्विनयस्वर
योष्टिलोपः इतिटिलोपंकवार्थस्वप्रत्ययोतस्यायम्यवानयनस्यववन्तस्यसतेःयेव
निर्देशालिंगंवद्विर्भवोवाच्यः सोवः इत्यादीनिचसिध्यंतियद्वाद्विरकारिनिर्दिःकारेण
[illegible]कस्यटिलोपः औणादिकेडप्रत्ययेणिलोपः यद्वाह्येकयोरित्यनेनसंख्यामात्रवचनो
द्विशब्दोस्तिसूत्रेयार्थेनेतद्वेकेपिनिस्यातनस्यचसमवर्थेलक्षणयाद्विनवान्यातं

त्रेहिकं वोच्चारणं ऽनेनानवसंभवति तदा लिप्यते त्यदाद्येत्वं न भवति यो णत्वात् ङित्त्वात् रणस्य
ल्लोनेवातः ङ्लोपो ङि.ति स्मि मीते मिमते जिहीते जिहते ङेः किंवातः ङि.ति किं न हाति र्धातोः
किं हा हैन्त एव स्तदेहे रूपे विधेयेते यस्मात्सा ङित् तस्मात् सहा देवितिङ्मत शाहस्याल्पार्थेमवेः
तस्याः नपवलिंगात्तद्विरादेशाद्व्याहयत यथा शुक्लं गुणवान् शुक्ल इति वत् शुक्लत्वत् इक्का
देशाइत्याहत न चात एवो पचारेणाउकाविति अप्रत्ययेन वा सिद्धत्वात् ताविति किमर्थमीलो॰
पयोरनुवृत्तेः सत्वात् सैवं अनेन तरत्वादीरनुवर्त्तत न्लोपः ननु तर्हि श्वेति पाठं अनेन तरत्वा
दिष्वात्लोपोऽनुवर्त्तते मैवं ङि.ति ह्रस्वो लोपः ङि.ति स्वेइति विपर्ययस्यापि संभवात् ताविः
स्तुकेतयाहशौताावेवत्रस्तइति न लोपः नसः सोऽस्वनेव अस्त्वानयोः समहारो नमस्
तस्य न मिति प्रत्ययोरस्यते प्रतिपदोक्तत्वात् न धातुलोपे लाक्षणिकत्वात् तस्य हिश्यादेः स्नः
स्तः इति ह्रतेन सितिरूपं प्रतिपदोक्तं शोध्वं बुद्ध्या रूपं भवति लाक्षणिकं त्वलक्षणानुस्म
रणद्वारेणेति विलम्बेनोपस्थितकत्वाननष्टेते प्रत्ययाप्रत्ययोर्ग्रहणे संभवति अस्ति निश्च
यग्रहणस्यान्याय्यत्वात् तस्य प्राधान्यात् ऽसितिधात्वयंडो णादिको नष्टते उणादीनां
तद्धविद्युत्पत्तिकार्याभावात् अत एवकं सेनपयइतिन भवति धातुरपि अस्दीमो अस्मा॰ २८

रणेभूषेषदर्थोनामिभिन्नेस्खके ८ नानाविप्रोगेवियुक्तः अतिशयेविकीर्णः भृशेविततदा
२८ नतः मोहेविमनस्कः ईश्वरेविभुः वाउ स्थ्येऽवदंति येसमेविगायंति यन्तिप्रसरणे
विसृतः भूषायांविभूषितः ईश्वर्येविलेपितः अनाभिमुख्येविमुखः ८ अनवस्था
नख्यशौर्यदर्शनेविरुदाहृतः अनवस्थायांविभ्रान्तः मख्येविशिष्टः शौर्येविक्रान्तः
दर्शनेविलोकयति अभिव्याभयवाक्येषुदर्थोऽभ्यारिकर्मणि ९ इच्छायामाकांक्षति
भयेऽभिविग्नः वाक्येऽभिजानाति ईषदर्थे आताम्रमुखः आश्लेषे आलिंगति आदिकर्म
णि आरभते ६ वंधनेः मिविधोशान्त्युक्तुव्यमासीच्यसंश्रये अभिमंत्रतिह्वाशीर्दा
नात्रभवविस्मये ७ प्रतिष्ठादेशमर्यादास्पर्द्धामख्योहेकर्मणि वंधनेकवचमावध्ना
ति आभिविधौ आकुमारंयशः आश्लेषे आचरितकपटेनहृच्छ्वाहन्तः सामीप्ये आस
त्रावयसंश्रये आवसथः अभिमंत्रे आमंत्रणं निह्नुतौ आयावति आशयो आ
शास्ते दाने आदत्ते अनुभवेवाशीते विस्मये आपर्वेकिलततत् ९ प्रतिष्ठायां आस्प
दे आदेशे आदिष्टः मर्यादायामा मूर्धेऽडः स्वंसहोयो आहूयंतेरपिनारपितः मुखे
आगच्छति ऊर्ध्वकर्मणि आरोहतिपर्वतं राशपथस्त्वभूशादेशति यकोशालवंधने
११ अतभीवेसमीपनिर्देशने परमाश्रये राशोनिकरोममणीनां अथः निपतति

भिमुखत्वाविमुखम् ४ संयोगे संगतः ७त्रेण ये के संप्रवदंति समस्थः प्रभवे संभवम
भिः कार्यः संयोगात् जातानि प्रसक्ते संप्रशपते मे ड्वा संसिद्धिः भू च्छायां संक्रुताक म्यार
ले षेसं पन्ने सीका रे सं गृह्णाति क्रोधे संक्रुद्धः अभिमुखे संयाति ४ वेदधिष्ठान सा
मीप्य यस्माद्भावानुवर्तने सामान्याभिमुखहीने ७ विसर्गे लक्षणे न ५ वेदे अनु
वाक मधीते अधिष्ठाने अनुष्ठाने देशे सामीप्ये अनु मेघं वर्षति पश्चात् अनुर
थं भावानुवर्तने अनुशयः सामे अनुकृतिः अभिमुखे अनुवत्सो मातरं धावति
हीने अनुवर्जे न योद्धारः विसर्गे अनुज्ञातः लक्षणे अनुवतम सतागतिः ५ ता
नावलेवमूढी वदर्थे आमि यशाभवे अवी ले या वियोगे वलोक योगानुसारतः ६
लाने अवगतोर्थः अवलेवे अवलब्धयष्टिंगछति शुद्धे अवदातं ईषदर्थे अवले
मते व्याप्तौ अवकीर्णे पराभवे अवज्ञाति वियोगे अवयातः ६ निर्वियोगात्य
यादेशातिक्रमे लाभ निश्चिते निर्वियोगे निः संदेहो ब्रवीति अत्यये निर्मेघं
आदेशे निर्दिष्टं अतिक्रमे निष्क्रान्तः लाभे निर्दिष्टः निश्चिते निश्चितं दुरीषदर्थे
कृच्छ्रार्थे कृशास्यस्त्रतिसंकटे ७ ईषदर्थे दुर्गतिः कृच्छ्रार्थे दुर्जीवः कष्टेदु
र्गतः संकटे दुर्दिनं ७ न नावि योगाग्नेशायम शमा हे शावादु. मध्ये सन्न्यास

नःसृजायामभिवेदनेगृहे म्लेशाभिषुकः१२ आयामभिलिप्सते आयोअभिसंदेशाधिक्येसा
१५ मेअभिजाताःआभिमुख्येकेऽभिमुखं १५ आनुरूप्येअभिरूपःवचनेअभिधानेआहारेअभ्यव
हरति आप्यायेअभ्यस्यति आदृश्यदानेहिंसांगीकृतेप्रतिनिधौक्वचित् १६ आयोअभिमु
ख्येयोगेमेवारणेप्रतिरुध्यते आदृश्यप्रतिदेवदत्तस्यआदानेप्रतिगृह्णातिहिंसायां
प्रतिहंतिसंगीकृतेप्रतिज्ञानेप्रतिनिधौअभिमन्युर्जनतःप्रति १९ आयोप्रतिश
पःअभिमुखेप्रतिसूर्यंगच्छतिआभासोप्रतिकीर्णयाश्रुभिःवारणेप्रतिषिद्धः परिसम
ततोभावव्याप्तिदोषकथासेव १७ भूषाक्लेशेसृजनेवर्जनेवसनेशुभेसमंततः परिभ्रमू
तिव्याप्तौपरिगतोग्निर्ग्रामंदोषकथायांपरिवादः १८ भूषायांपरिष्करोतिकन्यांक्लेशे
वेपरिषुजनेसृजनेपरिचरतिगुरुंवर्जनेपरिविगतेभ्योहृष्टोदेवः वसनेपरिधनेपा
रिधत्तेवासःशुभेपरिदेवनेउपःआसीदुपसामघ्नेव्यासाचार्यकृतेमन्त्रो १८ दोषदा
नक्रियावीप्सारंभाध्ययनसृजने हृष्टाद्यैःकृतोःश्लोकाउपसंगोर्थ्येसंगारे १९ सा
मीप्येउपक्रमेसामर्थ्येउपकरोतिमित्रेभ्योवामोउपकीर्णःपांशुभिःआचार्यकृतो
उपदिशातिशिष्येभ्यःसर्तोउपरतः १९ दोषेउपघातःदानेउपहरत्सर्वंदेवदत्ताय
क्रियायांउपचारःवीप्सायांदेवंदेवमुपचरतिआरंभेउपक्रमतेमाक्रमध्ययनेउपाध्या

अभ्रेषेति गृहीतः आदेशो निदर्शने निदेशो निदेशने कौशले निपुणः वेपने निवहः॥
अंतर्भावे निपातनम् दर्कोऽसकलतास्मिः समीपे निकषः निदर्शने निदर्शने उपरमे निहवः
पापात् अपाये निलयः अपि रथध्वने अपये शितनस्मरणाधिके १२ अपध्वने उपाख्या
याद पीते पे अपये अपि यतिः वशिते अर्थी स्मरणे माहरपवति अपिके अपिहरो॥
अपि संभवगर्हाशीर्भ्यां इति भूषासमुच्चये संभवे अपि पीयोजनमल्लिगर्हीयामपियूपि
नः आशिषि भद्रमपि स्तोमरणमपि भूषायाम् अपि नवस्थनिहारं समुच्चये नदापि वि
क्रमातिक्रमे बुद्धाभ्रशाद्धातिशयेष्वति १३ विक्रमे अतिरथः अतिक्रमे अतिक्रामति
अतिगहने अभ्रशाद्धे अतितमम् अतिशये अतिमनोतेस्वा १३ प्रशंसानमते स्वा
स्यशा करुव समेघसः प्रशंसायां स्वरूपः अनुमते सुकेतसूर्जायां सु साधुः स्यश सु
तमः कबे सुदुष्करं सुभेसुगंधः उत्वाबलवियोगोर्हे कर्मलाभप्रकाशने १४ आ
श्चर्यं मोत्तणेऽभ्युविचलप्राधान्यशक्तिषु भावस्लेषु प्राबलः वियोगे उत्स्रबति उद्दे
कर्मणि उत्कृष्टतिशयनात् लाभे उत्प्रकाशने उदेति १४ आश्चर्ये उत्काः
मोत्तणे उन्नतोऽस्वः प्रभावे उत्पथः चले उत्कः प्राधान्ये उद्दिष्टाः शक्तो उत्साहः अभि
मुजाभ्रशाद्ध्येवाभ्याधिसामीप्यमुखके १५ सारूप्यवचनाहाररत्नाप्याये षु

गेस्तेज्ञावलात्तस्माल्लमवमेयंतेनउपसर्गीदस्येयसंरयोः समस्तः निपातात्तन्निषेधितिउपस
२२ र्गोऽत्रसमर्थसंसेपतेनेषः गंगांविसंपति उपसर्गोऽहंतेरस्त्वंदेसनस्रणः प्रहणात् उपस
र्गो इमितेनस्रणः प्राणप्राणिनिषेधतीत्यादि ददृप्रादिकमेणिदीर्घेशेमस्तशसंभवत्यभिप्र
वियोगशुद्धशंकाः व्याशंतिप्रत्याग्रदर्शने १ प्रादिकमेणिप्रयातः दीर्घेप्रवृत्तामूष
काः ईशाप्रभृदेंशासप्रभशार्थेप्रवदंतिदायादः संभवेहिमवतोगंगाप्रभवति त्रमैः
प्रभक्रमत्रवियोगेप्रषितः शंकोप्रसन्नमदके शंकाप्रसक्तोविप्रायइच्छायांप्रार्थ
यतेकन्यां शौतोप्रशौतोःम्नितः प्रजायांप्रांजलिःस्थितः प्रग्येप्रवालदर्शनेप्रलोकय
ति वधेगतौदर्शनेचविक्रमाभिमुखेभृशे अधीनमोक्षणप्रातिलोम्यकेषुपराम
तः २ वधेपराहतः गतौपरागतः दर्शनेपरादृष्टः विक्रमेपराक्रांतः अभिमुखे
पराहतः भृशेपराजितः अधीनेपराधीनः मोक्षणेपराकृतः प्रातिलोम्येपराङ्मु
खः २ अपोवियोगेविकृतौविपरीतेविदर्शने आनंदवर्जनेचौर्येचारणेसमर्पणो
ऽतिः ३ वियोगअपयातिविकृतौअपकृतन्नाम् विपरीतेअपशब्दः निदर्शनेअप
देशातिग्रानेदेअपहसतिवर्जनेअपत्रिगर्तं वृष्टोदेवः चौर्येअपहरंति चारणेअ
पसरति ३ संयोगैकत्वप्रभवसत्यप्रमत्तसिद्धिभूषासेवसीकरणकोपा

कैमेणिरात् प्रत्ययस्संज्ञाबलात्क्रियायांसंबंध इति लभ्यते यद्वा यत्क्रियायुक्ताःप्रा
दयस्तंप्रत्येवोपसर्गसंज्ञा इति यस्माद्धातोर्वाच्या क्रिया यत्क्रिया तया युक्तास्तं धातुं प्र
त्येवा प्रत्युपसर्गसंज्ञा यद्वा यात्क्रिया यत्क्रिया तया युक्ता तद्धात्वर्थक्रियाविशेषरूपं प्रती
त्यर्थः उपसर्गा द्धात्वर्थविशेषस्य द्योतकाः न तु वाचकाः तदुक्तं उपसर्गेण धात्वर्थो व
लादन्यः प्रतीयते विहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् अन्यो धातुपाठे यार्थो नाद्रि
त्रः प्रतीयते धातुनैवोपसर्गेण द्योत्यते के तु हेतुना उपास्ते हरिं पवसंपदनमास्थितो
हरी नृसहागतया विशेषरूपादेसकर्मिका क्रिया प्रतीयते तदाविक उपसर्गो
विशिष्टवा धातुर्वा नाद्यः प्रासादेः क्रियावाचकत्वाभावेन धातुत्वाभावात् उपस
र्गस्यापि न धातुत्वं क्रियावाचित्वेपि गणपठितत्वाभावात् गणपाठस्य लक्षण
मिति चेत् तर्हि उपसर्गादेर्वृत्तिवादिभिर्भावेन वादेः न द्वितीयः विशिष्टस्य गणे
पाठाभावे न धातुत्वाभावेन प्रत्ययाप्रसंगात् पाठस्य लक्षणत्वे समुदायस्यैवादेः
अप्रहितत्वादिप्रसंगात् अतः परिशेषाद्धातुरेव विशिष्यते जयतीत्यादौ धातोर्जयवा
चित्वे दृष्टे तस्यैव विजयते इत्यत्र विशिष्टजयवाचित्वं वक्तुं युक्तं दृष्टसामर्थ्यादुपस
र्गस्य धात्वं विना प्रयोगपवनात्क्रियावाचित्वं तद्द्वारा पात्रं स्वीकृतं तपरैरपि उपस

सर्वं च तद्गुणसंविज्ञाने संयोगसमवाययोरप्रहतिनिमित्तत्वं संभवति प्रकृतसूत्रे यवाभा
२९ वात् नहि सर्वे शब्दस्य विस्वादिभिः संयोगः समवायो वा संभवति निरवयवत्वादाकाशस
मवेतत्वाच्च सत्वे चस्त्रायकोयत्यासवैयर्थ्यात् स्यायोयत्यासवैयर्थ्यात् किंच हस्वयोवस
देवाख्यानेदाधीये व्रजेगोपाः पुष्करायानितीर्थानि गंगाद्याः सरितस्तथा इत्यादावसंभवात्
नवात्रिशद्यायत्रिः नेदवसदेवयोः देवत्वस्य पुष्करस्यातीर्थत्वस्य गंगायास्सरित्वस्य च
संगात् न च तथ्यायाद्यादिशाद्वावयवार्थे इति स्वीकारात् कार्यसमवायानुपपत्तिः उच्यते
रथ्यावयकाष्ठस्येव वनावयवदृतस्येव विनापि समवायमवयवस्वीकारात् नहि
यत्रैरपि शब्दनाशा ह्योतरावयवत्वशङ्कानरैः स्युक्तत्वं चाभ्युपयतेकत्वात् हि सर्वोदीनां
संबंधः श्रानंतर्येण यद्विनत्वमेकबुद्धिविषयत्वं वेति गद्दाणां प्रतिज्ञाहेतूदाहरणो
पनयनिगमनानामवयवार्थस्तत्र हि प्रतिज्ञादयोः नमानवाक्यस्यावयवावयवाः न
तु समवायिकारणानि गुणेगुणसमवायस्यानभ्युपगमाच्च आकाशे शब्दसमवा
यस्याभ्युपगमाच्च संमतेय्याकाशदेशं शब्द इति भाष्यादाकाशेय च शब्दसमवाय
स्योचित्यात् पदीवलीनविधिंतेहत्वानवयवानव वाक्यात्पदानामस्यंतेप्रविवेकोन
कश्च नेति वाक्यपदीयाच्च उपसमीयेस्तूज्यतेउद्धार्यते क्रियाद्योतकस्सेस्तूपसर्गः क

ता च पिता च पितरौ मातृपितरौ श्वश्रूश्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ पुत्र मातापित्रोः पित्रोर्वा श्वश्रू
श्वशुरयोर्वा सहोक्तिः श्वश्रूश्वशुरयोः सहोक्तिः तथा देवदत्तश्च भवांश्च भवन्तौ भवानित्यत्र
च ग्राद्यावाञ्चार्हंचावा सच यश्च योभवाश्च सचैतौ गावश्च गावश्च गावः श्वश्रूश्वशुरं ह सो
ब्राह्मणी च ब्राह्मणश्च ब्राह्मणौ स्त्रीपुंसयोः पुंसयोर्वा सहोक्तिः लक्षणयायोगवि
भागमेष्टसिद्धत्वादिति प्रसंगो नाशंक्य इति दिक् प्रादिहयमगोः पश्चादिदिर्यस
स मादिः तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः प्रकरणे इति लिंगात् न सोतद्गुणसंविज्ञा
ने प्रसपानो प्राकप्रयोगः संभवति यत्तु कैयटेनोक्तं देशविशेषणीभूता यत्नामि स
त्र तत्संयोगसमवायलक्षणेन संबंधेन संबंधित्वकार्ये विज्ञायमाने उपलक्षणस्यान
न्तर्भावो भवति इति यदपि हरदत्तेनोक्तं यत्र तत्संयोगसमवायलक्षणेन संबंधेन संब
न्धित्वकार्ये विज्ञायमाने उपलक्षणस्यान्तर्भावो भवति इति यदपि हरदत्तेनोक्तं यत्र
तु संयोगसमवायाभ्यामन्यत्र संबंधाभिमिन्ने तत्र तस्याभावादेवोपसर्जनस्यापि कार्य
योगः यथा ईडिनमानयति विषाणिनमानयतीति यदपि प्रक्रियाप्रकाशे उक्तं
प्रादिशब्देनावयववाचीप्रवयवाः अवयविनोश्च समवायः यत्र च समस्यमानप
दार्थानां संयोगः समवायो वा संबंधः स तद्गुणसंविज्ञानः इति तच्चिंत्यं नहि

दिशावृत्त्याक्षिप्य मातृत्वादिमात्रत्वे चानुगतप्रत्ययहेतुः न वाचकतावच्छेदकविशेषादा
२५ वतिप्रसक्तत्वात् एवं विशेषस्याभावात् तत्सिद्धौ जननीवाचकस्य पाठस्य भाष्यवाचका
स्य च मातृशब्दस्यैकदेशोनभिधानात् किंतु द्वन्द्वाद्वा मातरौ ते इत्युक्ते परिच्छेदनप्र
त्ययः मातरौ तावित्युक्तेः जनन्याः प्रत्ययः प्रत्ययोजनयित्रीत्यत्र नैकादेशः प्रत्ययः प्रत्ययोन्नय
तीत्यत्र च सहोद्रमसंभवात् नहि कर्तृकर्मणोः गौणमुख्यकर्मणोश्चैकरूपेणैकत्रा
न्वयः संभवतीति दिक् चकारोभिन्नक्रमः द्वन्द्वे इत्यस्यानंतरं द्रष्टव्यः स च योगवि
भागेन विधानार्थः अत्र द्वन्द्वे भावि विनिमित्ते चेत्यर्थः इत्थं तत्सदृशानां लिंगभिन्नानां स
र्वेषामपि रूपाणां च क्वचिद्विध्यर्थं क्वचिद्विकल्पार्थं विध्यर्थं चेदं गार्ग्यायणश्च
गार्ग्यश्च गार्ग्यौ वृद्धयूनोरूपविधान इति तत्त्वानि स्य अथार भावयोरिति लिंगात्
गार्ग्यायणेन च गार्ग्यश्च गार्ग्याः अयमस्मान्मात्रेणेदं स्त्रीपुंस्त्वविशेषस्य प्रकरणा
दिनाबोध्यः गार्ग्यायणगार्ग्याः अयमस्य प्रयोगो सदृशं ते देशलप्रकरणादिनाबोध्यः
स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ अत्रापि भ्रातृत्वमात्रे भ्रातृहृत्वा कन्या
पुत्रयोर्वा पुत्रयोर्वा सहोक्तिः प्रकरणादिनाबोध्यः पुमान् स्त्रिया पुमांश्च स्त्रियाश्च समा
हारद्वन्द्वे पुल्लिंगं अनवशिष्टं श्लाति स्त्रीवाक्लीवानोक्लीवानावासहोक्तिस्याथामा

एवं नास्ति दंडायवादे एकदेशान्वयेन न कृत्वा विनयाऽन्नेयं केचित्तु यस्य लीय इति
लीयग्रहणमन्तु हस्मादेलीपमाद्यः तन्मते पिशिष्यमाणे लक्ष्यमानार्थाभिधायी
संकेतशब्देनानेकार्थाभिधानेन कदाचिदनुपपत्तिः नन्वेवं वक्ता वदेकार्थाभिधा
यिताशब्दाः आकाशगोत्वादयो नन्वेषु द्विवचनबहुवचनेनाप्येकादेशः यत्त्वनेका
र्थाभिन्निवेशिनो गोशब्दाः यावत्करत्वादयस्तेष्वनेकस्मिन्नेकं किंचिदर्थं गतेन यत्कं गोत्वा
दिनिमित्तं वक्तव्यं अन्यथा सर्वपदग्रहणं संभवान्न्यगवादिषु तत्कृतापत्तिर्निमित्त
तयाप्यस्माकादिष्वपि गुणमात्रनिष्ठेषु गणेषु तस्य गतया जात्यायको भूतो गुणः एवं
यावदेकादिष्वपि निसामानान्यानिसामान्यानीति सामान्येष्वपि तिःसामान्यत्वरूपसा
मान्यमस्ति अत्र भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययहेतुत्वेनावेतावित्यादौ परोक्तत्व प्रसक्तत्वादि
के प्रभावाश्रुतारहस्यत्र तन्निरूपाख्यत्वमित्यादि सर्वं च दृष्टव्यं अथ यदि नान्नामे
कादेशः तर्हि विभक्तौ तेनाविविग्रहः हन्तस्य हन्ता हन्ताविति हन्तस्य हन्तेत्येव
हन्ताहन्ति यावता पकादेशहन्तिनिमित्ततहन्तृ सामान्यार्थवाक्यं तत्लार्थं न
वाक्ये न संभवति भिन्नार्थं समपि किं विधिमात्रसाधर्म्योकाकं भवमेव इहएक
स्मृद्धौ चेत्प्रातो नासंख्येयार्यो नानेकशेषोः नभिधानात् तथाचकस्यचित्तत्र

देवत्वाद्यानन्त्यात् न व्यक्तिः गौरवात् जातौ संभवि नानित्वकार्याणि वाहदोह
२५ नादीनि जात्याक्षिप्तायां व्यक्तौ भवंति जातेरेकत्वेपि तत्समानाधिकरणद्वित्वबहु
त्वसंख्याभिधानात् द्विवचनबहुवचनोत्पत्तिः संगच्छते एवंहि अनेकशब्दप्र
योगप्रसंगाद्यर्थमेकादेशवचनं अथ व्यक्तिपक्षे वाहनदोहादिकार्याणां व्य
क्तावेव दर्शनात् व्यतिरेव सर्वशब्दवाच्या न चैवं नानासामानेत्या व्यक्तिग्रहासंभ
वः अवाच्याया अपि जातेः उपलक्षणभावाभ्युपगमात् शक्तिग्रहकाले हि सा
मान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सर्वासु व्यक्तिषु शक्तिग्रहसंभवात् विशिष्टवाच्यमिति पक्ष
स्तु गौरवादेवोपेक्षितः अत्र पक्षे एकेन शब्देन तत्त्वेन सर्वासां व्यक्तीनामभिधान
संभवात् अथ एकादेशारंभ इति अत्रोच्यते जातिपक्षे तावदयं योगः आरब्ध
व्यः नेकार्थीनरोधात् नहि यथा वृक्षबिभीतकदेवनेषु एका जातिरस्ति
एवं किरणचरणात्तुयांशेषु अप्यनुस्यूते च अनुलायादा इति व्यक्तिपक्षेप्यारंभणीयं ते
नैकनिवा होपि सर्वाद्ध नेचेण प्रयोक्तव्यमिति नियमाभावात् भेदविवक्षायां हि अ
समर्थशब्दनिवेशादनेकशब्दप्रयोगप्रसंगात् घटश्च घटश्च घटौ घटकलशा वितिहंगि
त्या रारब्धे त्वस्मिन् त्वां त्वामेवैकादेशविधानात् दाने हं हं विधानात् हं हं प्रसंग

वस्तुगतभेदस्य प्रत्यक्षपरिदर्शनात् अवयवेषु बहुष्वप्यस्मात् । प्रत्येकोऽहंकार्थः सद्दृविव
त्ताकावामसहद्विवत्ता । अत्रस्फुटैतद्वभेदानामेकोपरक्तीयुज्ञायते । यदासद्दृविव
तोत्ता माऽर्द्धवेन्द्वकशीववयोरितिस्तुयमर्थः । यदावद्दवोच्यावकस्मात्बुद्धेःक्वपातू
ष्ट्या यथापुरीवस्थितस्य पञ्चागलयः तैर्वेकस्मिन्नाणे क्रियायां वा तस्थे वविति
पुरुषे तेषां भनाहीनि वा दृश्यन्ते तदा सद्दृविवक्षानयाहि । आत्मनोया बुद्धिःस्वा
यरत्वंसंक्रमपित्तप्रयोक्ताशब्दः प्रयुज्यते यदिवावयवाः पृथक्पृथगव
यम्रिताःस्युः यथा वातायनागतेन कुमेगवतः ततोभिन्नैरेवशब्दैः प्रत्येक
पयवमात्रैभिरेकवचनान्तैर्वक्तुमभिधीयेरन् समुदायाकारत्वात् तु स्फुटनाव
यवभेदेका बुद्धिः नोयरत्वमक्रमपि तु भिन्नतांतदनुरूपःशब्दः प्रयोक्तव्यः
नवताटस्थ्यसमुदायस्यासाधारणः कश्चित्शब्दोऽस्ति सर्वपदशब्दैरेवासौ
प्रतिपाद्यः उपपद्यते वा वयवशब्दैरेवाभिधाने समुदायसमुदायिनोरभेदा
त्सर्वैकयवावयवशब्दैरुक्तावयवभेदसमुदायप्रतिपादनादिवचनान्ते
बहुवचनान्तस्य प्रवर्तनेरहितनैकवर्जनस्य वर्णप्रसंगः स्यादेतत् अयं यो
गोनाःर्भणीयः जातिनिर्देशे वैयर्गतार्थत्वात् तथाहि सर्वेशास्त्रानाजाति

सिद्धेताः लोपविकारयोः इष्यमाणत्वात् सवानरमेदं वक्तव्यात् तथा च लोपागमवर्ण
विकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् पालयतीति फे शब्दवत्नम् यदादेशस्तद्वदित्यत्र त्वमेदेवा
पि विवक्षाराः हलादेरित्यस्यैव प्रपंचः अनेनताः सहादयःसादयश्च प्रयोगानुसारे
ण बोध्याः आदेशवद्भवतीत्यात्र पूर्वत्र पदार्थैक मतोहानत्वात्र सदविभक्तिपरेनस्या
द्वैरित्यत्र तृत्यविभक्तिश्रयेत्वाकामे देनुवमाख्येयम् आदेशिस्मेकत्वे न विवक्षि
तस्तत्रैलिंगवचनमविवक्षितमिस्यत्तगात् आदेः प्रतियोगीश्वत्सालम्भ्यते दे
है इतिग्रष्टर्यपरे समानानुपूर्वीकाणां वचनात्म मध्ये आदेः आदेः आद्यानोहोम
आदेशःस्यात् रामश्च रामश्च रामौ रामश्च रामश्च रामश्च रामाः घटश्च कुंभश्च कं
भौ घटश्च कुंभश्च कलशश्च कलशाः अत्र पदानामस्य पदमेवादेशो विधीय
तो मैवं सविभक्तिकस्यादेशे तस्यापवक्षत्र्वणप्रसंगात् पूर्वविभक्तेर्लुग्भावे
सति न सविभक्तिकस्यानामताभावेन हि द्विवचनबहुवचनयोरनुत्पादात् न
नुह हेतुकते इत्यर्थोक्तमेव सर्वैरित्यत्र द्वैविकल्पप्रसंगाच्च घटश्चयेयां श्ववघट
पयोरित्यत्रापत्यदर्शनात् संख्यानोपयानः इत्यत्रापिस्यात् करयादमिश्र
स्यादौ एकत्वदर्शनात् करौ कराः पादा इत्यत्रापिस्यात् एवं स्वकचस्तक

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया नुनित्यानजित्रिकिं नञः नभ्राट्नमुचि इत्यादौ निषेधार्थ
नञ्समास सूत्रेति समासे समासे माभूत् नेतिकिं नेतिकिं नञ्अव्ययवाकारो विधीयते
नञो तस्मात् नञ्स्य नर्थकत्वात् दृशाकारविधाने प्रयोजनाभावात् षष्टीनिर्दिष्ट
स्येति स्तेनस्य नित्यत्वाच्च भविष्यतीति पर्वं तर्हि नञ्प्रकारस्तदभावस्य विधीयते
तस्यानुसारात् व्यवस्था निषेधार्थे नकारस्येत् समासे नावश्यकः नलोपो नञः
इत्यस्य स्थाने नञोऽशितिसुवर्द्धे अन्स्वरे नञः स्वरे परे अनादेशो भवति न च भ
वति अनश्वः अनुपनाकः नामस्त्रीनेकधेत्यादि अनश्व इत्यादौ ऊ एन इतिदि ते
न अननपीत्यादिलिंगात् अनस्मात्रुडचीत्यस्य स्थाने अवश्यनरति सवचः उ महु
तु अनवीतिलिंगात् नेति दिक सहादेः सादि उ भयत्रादेशह्रः सकारे सका
रः साट्रूपे सहस्य साय स्यसाट्रूपेव अविहितादेशाश्रयत्वेन ग्राह्यं संप्रादिः साट्रूप
यस्य साट्रूपंच अविहितादेशाश्रयत्वेन ग्राह्यः सञ्जादिः सहस्य साय स्यसाट्रूपे वा
विहितादृश्यमानत्वेन रूपेण ग्राह्यः संसदादि अग्राग मविपर्ययविकारलोपा विधी
यंते नडकं वर्णागमो गवेंद्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः षोडशादौ विकारः स्याद
लोपाशः पृषोदरे गोरमेत्यादि सर्वोपास्येव अंचः हिंसे सिंहः कृतेतलकाः

निश्चधिकचत्वारिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य पंचमाः पाणिश्च गृहीतो वेनो वपदष्टीवे सहादि
त्वात्पादस्य पदः कःश्रवणार्थः नन्विह प्रयोजनाभावात् बहुकर्तृकः कुठेरस्कः
प्रतिलक्ष्मीक इत्यादि पुंवद्भाष्यमासे समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे उत्तरपदे पू
र्वं भाषितपुंस्कं मन्तु प्रत्ययान्तं पुंवद्भवति रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः नरनम
चरटकल्पदेशीयजातीयरूपपाशप्प्रभृचशासिबहुलार्थस्तस्त्वतयोर्गुणवच
नस्य पक्षेय एतस्त्रियादौ स्वरादौ न हितेः न पस्पार्थे पयाणिप्रयाप्यायी देवताः
स्य प्राग्नेयः प्रपन्नेन्तरोहिण्पभ्रयस्य रोहिणीयः पुंलिंगेन्तरोहिनेयः इति स्यात् स
वीदेहातिमात्रे कुकुसादौ नामेडादिषु चडःमानिनोः नप्रियादिषु पूरणार्थ
प्रत्ययान्तेष्वकन हिताभ्यां कोपधस्य संज्ञाया विकस्य पूरणार्थे प्रत्ययान्तस्य
हृदि तिमित्वस्यारक्तविकारार्थे न हितस्य स्वांगादीपोमानि तिजानेः परो यः प्र
त्ययस्तदंतेन पुंवत् वाग्रहणादिषु विवक्षात इतेन इमिनोनित व न नान
प्रहतिबेदः नान्यप्रहतिबेदः नञोस्य बहुव्रीहे ते समासे सति नञो नस्य प्र
प्रवलाणः न नञोति नान्यवर्ज्ये प्रतिपदोक्तो नञ्समासः एव ग्राह्य इति चेव
प्रमतिकविचारमिस्यवा यीभावेऽयथापेनाः विघ इति बहुव्रीहौ चाव्ययीभावे: स

पुरुषः नियेतिनश्लोकपूरणार्थमुक्तेनतलोकेउदाहरणं नाम्नांक्तेभकारः पानता
कटप्रः अजमहेतियोनिपापिवनखादनखोतनि ~ सर्वाह्नतविचारैरणोपेकषष्ठ
येकविभक्तिकत्वेसमासप्रयोजने नत्वेकविभक्तित्वमित्येतावतैवैकपद्यमपिसिद्ध
विभक्तेस्तस्यैवपदत्वात् एवं तस्मिंस्तुल्येकसमासेप्येकविभक्तित्वाभावेपि यदैका
मस्तीति प्रतिपादयते पूर्वनिपातः समासेनप्रत्ययादिष्वप्रयोजने टाउकाः टस्व
स्वक च्वेनेदाउकाः समासस्त्यन्तहृत्तेसमस्यावयविरिणम्यते साचाधारेटादय
स्थार्थेयाः समुदायस्यावयवाभ्यार्थेयाभवति यथा कंसाः गंगायांजलमिति
यदासमासेविकीर्षते नाम्नष्टादयोनामत्वाद्विभक्तिकेनदंताद्विभक्तिविधायस
मस्तः यदासमासार्थनामसमासशब्देनोच्यते समासार्थोत्राम्नष्टदयइति समा
सस्यानावयवाष्टादयइतिसिद्धोतेन उपराज उपसमिपमित्यादावदंताद्व्ययी
भावात्समस्यते अमव्ययात्ऽव्ययीभावात्परोयमकारोनतुनदंतहस्वमन्तमिति ये
न् एवं पंचंवीयंचायीयचपुरीतत्रेपसिप्रसि-वेद्वर्थः यथात्वीहत्तसवर्णीर
जगवीमुकारोऽदेतत्वफलकः वाउ-मनसेस्त्रीपुंसोम्हगमवर्णमहोतः इः टिलोप
पार्श्वेः निमेत्तस्निंशतोऽगुलिभ्योनिश्चिंशः खङ्गः अत्वारिंशतोऽधिकानिमुष्टिका

स[illegible]रासइतिसमर्थेष्वभिमानेष्विती यांनविर्वनवरि नस्य विग्रहः प्रकर्षेणाग्रम् प्रशब्दस्याथान
२१ नाम समासः आधिक्येन गतो यो याधिगम्यो द्वितीयो यथा कृष्णस्य समीपे उपकृष्णं समस्य मा
न उपशब्देन विग्रहस्तत्समीपशब्देन वर्णाकृष्णलेशः शाकप्रतीत्यादि अतोऽन्योऽनित्यस
मासः २ देवस्तकथनमात्रेन तु नित्यसमासोऽनित्यसमासइति शब्देन व्यवहारोऽपि न
चानुसारेण शक्यमितिदिक् अथमत्रसंग्रहः कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातु
रूपाः पंचवृत्तयः परार्थाभिधानं वृत्तिः वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः स द्विधा लौकिकोऽ
लौकिकश्च परिनिष्ठितत्वात् साधुर्लौकिकः प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः यथा राजः
पुरुषः राजन् अस् पुरुष सु इति समासः स्वरूपेति प्रायोवादः द्विगव्ययीभावतत्
पुरुषद्वंद्वबहुव्रीहिकर्मधारयभिन्नस्यापि गणनायां स्वहृकृतेऽपि विधानात् पूर्वपदार्थ
प्रधानो द्वंद्वः विशेष्यपूर्वः कर्मधारयः पूर्वपदार्थप्रधानः विशेषणपूर्वकस्तत्पुरुष उत्तरप
दार्थप्रधानः द्विगुरन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरपि प्रायोवादः प्रायोभिप्रायः सूपप्रति
उन्मत्तगंगमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादि बहुव्रीहौ हरेरितोऽपि
मित्यादिद्वंद्वे चाभावात् अनेकपदत्वं द्वंद्वबहुव्रीह्योरेव तिपापिपातिपानामा
पातनाद्यन्तिपातनिपातिवर्णेनेतिवक्ष्यते यः समासः स द्विधा वृत्ता ये स्याराजपु

यतेन समशब्दं तेषां न रथाहन्तः स्थौल्यवक्ष्याम्यते एवं विशेष्यविशेषणभावे कर्म
धारयः समर्थयः एवं समग्रामाः तेजस्वीकि येच फलानि दिक्षु खे किंतु यण्रवा
कुंभयदी पूर्वभागः पूर्वस्तू त्रे पूर्वदेशाः उत्तरभागः इत्यादौ दिग्वाचित्वाभावात्त निषे
धः वार्त्तिकमिदमिति तु माधवः वाक्येन संज्ञानवगमात्त्रित्य समासोयं न तु सर्वो
पि समासो नित्य एवैकार्थीभावरूपे त्वयं समासविधानात् अपेक्षावाक्येन वि
ग्रहो यस्य लोके प्रयुज्यते इति शेषः यथा कृतेन संवत्सरात् सर्वस्य ह्नियदाथ
स्य शास्त्रे विग्रहसत्वात् द्वितीयान्निरिति उक्त्वा गंगायां स्मिन् इति स्वदात्रघ इति
चमत्र वाक्यैः प्रिविशेषो वादेश विशेषः तेषामनवगम्यते नत्ततनिपादनार्थं
न्निरेव लोके प्रयुज्यते वाक्यमपि हस्तेन सर्वात्मना तल्यार्थं संभवति किंतु केन वि
द्देशेन विकीर्षा चटकमोत्पादनाइवेति यथा राजपुरुषः इति राज्ञः पुरुषः इत्यस्य
न तत्स्यार्थं कुंभकारः इत्यत्र घामेहि तीर्थं चर्मा अस्वपदविग्रहो वा इति स्वसम
मासस्य पदानि तैर्विग्रहः नास्ति स्वपदविग्रहो यस्य लोके प्रसिद्ध इति सद्विधिः
समस्यमानस्य पदघटितेन विग्रहः रहितः एकपदघटितेन विग्रहेण रहितः एक
पदघटितेन विग्रहेण रहितस्य श्रोतोय यथा कुंभकारो नित्यसमासमानपदेन तत्कुम्भ

...कारात् यथा निःकोशोसिः असिपाल इत्यत्र निरस्तागतकौमाद्यर्थे इत्तीत्याहुः एवं यका
२. धिकाद्यधिकाद्यधिकाश्चाष्टाधिकाद्यर्थे दश सरादीनादान्तत्रयसौ एकोदशद्वादश
त्रयोदशाष्टादश एकविंशतिः एकविंशः द्वाविंशतिः द्वाविंशइत्यादिः षोडष
षडत्वेउत्तरपदादेष्टुत्वं एकोनविंशतिरेकाद्दनविंशतिः एकान्नविंशतिरित्यदेशो
वाचत्वारिंशत् षष्टिसप्ततिनवतिषु द्वादेरात्वादिर्वा केचित्तु अत्र बहुमेवाहुः एक
श्चद्दशचएकादश एकविंशतिरित्यादौ समाहारद्वंद्वः क्लीबत्वंत्वनित्यत्वात् न त
त्रलिंगं स्तोष्टुःष्टःद्रुः एवोरित्यादौ त्रिदिक् दिक्संख्येसंज्ञायामिति दिक् च संख्या च दिक्सं
ख्ये दिग्वाची संख्यावाची शब्दः तत्पूर्वेण समस्यते स कर्मधारयः पूर्वेण सिद्धे
नियमार्थमिदं संज्ञायामेव नित्यं तेन शब्दो दक्षिणादि कस्य नेव तन्निवर्त्तते अतः
समानाधिकरणः अन्यथा विपर्यये तास्तास्ता न नियमार्थतां सवाग्नि यद्देनदाना
देवा हुतो हहोम्यवस्थायतेएवमग्निशब्दोपि चित्रकादेवो हुतो दक्षिणादिकस्य
वस्तुनियवस्थाप्यते एवं परस्परविशेषणविशेष्यभावात् सिद्धः कर्मधारयः एवं
दक्षिणाग्निः समशब्दोपि समस्त संख्याविशिष्टद्रव्यवृत्ते सप्तादशतः संख्यास
ख्येयइतिवचनात् अविशब्दोपि संख्यो नरादेरादेश्यमाह तः समस्तेष्वस्था

न्तशद्रूपत्वमाश्रित्य तद्देहकृतेभावप्रत्ययः अर्थैकदेशत्वाभिधेयत्वंतत्तोदेशेमेयपदत्वमेजं द्वारि
रातृत्वाद्दस्मत्रसतृपरत्वात द्वंद्वः सद्रूपस्य च भिन्नत्वान्नमानाधेयत्वाभावादि तृपाप
त्पोभितिन्नरकल्पनाद्दस्मत्रविषयकाभावात् कथमायोनिह्विनिरनिवोतृ नेष
रोद्धः कर्मधारयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तत्कल्पनमनुमेयं कर्मधारयेसर्विलिंगम
क पुंल्लूवद्भवदिति एकावासेल्लत्तावरकल्पनाप्रवृत्तो किंकरोत्वग्रहेमेदयो
नतनायप्रवृत्यते सर्वादिस्वधर्मभेदबोधनाय अनार्थेस्यलाचसोष्टवतीचति
कादृवेयवचनमन्तकुलंतद्भावेतयकोऽसद्दायोचयकाचहत्यादिनागेद्रव
वनमनकुलंनथाकर्मधारये शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोप इति च फलं शा
कयाधूवदहितिस्त्रीहिनभेः कर्मधारयः देवब्राह्मणक इति षष्ठी तत्पुरुषगर्भः
नत्वहद्वयदानरानमत्तरपदद्वयाज्ञ न तु कर्मधारयस्यपार्थिवादेर्लोपप्रसंगा
त् इदं च शाकपार्थिवादीनां मिथ्यार्थ्यमत्तरपदलोपयदनि व्याख्यानात्तल्लभ्यते
कवितनमध्यमध्यपदहतिपाठः न च हृद्वयपदस्यादिपरात्मकत्वविवक्षणादम
धात्वेवोषनतकर्मधारयेमध्यत्वंविपदसमानस्याभावात् सर्विपदेवोरितपिश
मस्यत्वायकमकं प्रमितहतीत्रैल्वयपदमेवविशिष्टार्थ्योमिथापिपिशकांनरा

सर्वत्रैवमेवद्रष्टव्यं पाचकादीनामिति यद्गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रि
१५ याशब्दयोर्वासमासस्तत्रानियमएवएवमेवेति खंजकुब्जः कुब्जखंजः पाठकपाचकः
पाचकपाठकः खंजपाचकः पाचकखंजः इतिशिंशिपावृक्ष इति द्रव्य
शब्दयोरेवायंनियमोनेपि हत्वस्यव्यापकत्वान्महाविषयत्वाच्च प्रथमनयवो
पलंभाच्च प्रायःप्रयोगः शिंशिपात्वस्यतुविपर्ययार्दशनादिति तत्रानियमः समे
रुमहीभृत इतिकथं नहिमेरुमहीभृतत्वमभिवरतिनिरंकुशः इतिहरिदत्तः
वस्तुतस्तु यजामेपितेमेरुत्वलक्षतेइतिव्यभिचारदर्शनान्नदोषः यदितुपदार्थंताव
च्छेदकभेदमादायद्वंद्वःप्रयुज्यते नहिकर्मधारयोदत्ताजालिः स्यात् मूलेनोभि
न्नार्थानामेकत्रान्वयविवक्षायांद्वंद्वः विशेषणविशेष्यभावेतुकर्मधारयइति
विवेकः प्रत्यक्षप्रमाणप्रमेयेतिकथंद्वंद्वः प्रमेयादन्येषांभेदाभावात् उच्यते
शबयदत्वमात्रिस्यद्वंद्वकृतावः पूर्वं लक्षणामाश्रयणीयात्तथाचप्रमाणादिनिय
तरस्यानीतैः शब्दैर्वाच्यानांतत्वज्ञानादिप्रयोजनं: एवंचपुष्पदन्तस्यनयनगोचर
योरित्यत्रापि ग्रहपर्यायत्वेन सूर्याचन्द्रमसोरिति वाच्यः त्वमादिविप्रादिशब्दस्यैतानाय एवपुष्प
दो: षष्ठीस्त्रापितारनसामित्यत्रतरमयोः प्रत्ययोः केवलयोः प्रयोगाभावा

पाराबूसफलस्यिदर्शनात् वृत्तवमिवाराद्भवृत्तेवसमासः नचात्रवृत्तप्रतीतिः सर्वका
कत्वे प्रतीतिः येनसावहिरंगास्यान्तर्थेवहिर्पचालादयः शाह्राजनयदिनोजनपद
स्यचसाधारणा नाम्योन्ययोगमयेतंतेनद्वरेनापि पूर्वंहरीतिकीवृत्तः पाटलावृत्त
त्तः यत्रद्रव्यगुणानोसमासस्तत्रद्रव्यंप्रधानंप्रधानंगुणः द्रव्यत्रिमात्रसिद्धोसासा
उपयुज्यते गुणस्तद्भावाववद्वे दकद्वारेण प्रतीतोगुणवचनस्यैवपूर्वनिपातस्तेन द्रव्य
वचनस्य नत्रूत्पलशब्दोपिजातिशब्दः नद्रव्यशब्दः यदितुजातिविशिष्टेद्रव्येपर्यव
सानाद्रव्यशब्दत्वंहन्तेवं नीलशब्दोपिगुणविशिष्टेद्रव्येपर्यवसानद्रव्यशब्दः मेवं
उच्यतेः प्रथमस्याऽऽविनाशाजातिद्रव्यनजहतिशब्दनचद्रव्यव्यतिरेकेणजाति प्रत्या
य्यते शावलेयोवाहुलेयोगौरिति नतुभवति शावलेयस्यगोरितितस्माज्जात्यात्मक
मेवद्रव्यंप्रतीयतेइतिजातिशब्दोद्रव्यशब्दत्वेनव्यवस्थाप्यते गुणः पुनःसत्त्व
द्रव्यैकदाचिदुपयेतिकदाचिदपयेति पटस्यशुक्लः इतिव्यतिरिक्तोप्युपलभ्यात्तस्य श
ब्दैःप्रतीयते इतिनगुणात्मकंद्रव्यंभवतीतिगुणशब्दोद्रव्यशब्दत्वेनव्यवस्थाप
नमर्हतिप्रतनयवायवश्वेतेत्वागनुमालमेनेतिनोदनायांश्वेताभावेकस्यव्याग
आलभ्यते वृत्तत्वागाभावेपितेजिस्मालभ्यमानोभवति क्रियाद्रव्ययोः समा

न ...रेषवस्थावस्थाप्रति न हि शेषणं भेदकमिति वाच्यं ने भिन्नतिरणस्य कर्तृत्वविवक्षया बुणं
१८ षवस्थाप्यमानेन विशेषणं भेदकमिति वाच्यं ने भिन्नतिरणस्य कर्तृत्वविवक्षया बुणं व्यवस्था
प्यमानेन विशेषणं भेदयं इति च नीलं चतत् उत्पलं च नीलोत्पलं प्रत्र हि नीलार्थो भ्रमरादिसाधारण
रूपेण प्रतिपन्नः उत्पलार्थो नोत्पलेष्व वस्थाप्यते उत्पलार्थोपि रक्तादिसाधारणरूपेण
प्रतिपन्नो नीलार्थे न नीलेष्ववस्थाप्यते इति भवति प्रत्येकमुभयभावः यत्र तु स नास्ति
न तत्र समासो भवति यथा तक्षकः सर्प इति न हि तक्षकः सर्पत्वं व्यभिचरति न
नु व्यभिचरति क्रियानिमित्तकोपि तु तक्षकशब्दोस्ति न तु स नोनीति तक्षक इति सत्यमस्ति
न त्वसौ वनामधेयेन तक्षकः त्वनोगाहते ... रूढिप्रतिभा क्रियाशब्देतिलवि
नेतिरदतः न त्र सर्प इति प्रवर्त्यसत्वात् न तति जीविनं न नु करोति न तक्षकः यदि
सर्पो ति रोति प्रसंगवारणाय योगरूढिः कल्पते तर्हि रथकारेपि मनुष्यांतरे व्यति
प्रसंगवारणाय योगरूढिरस्तु यदा रथकारे न तक्षको जातिशब्दः तर्हि सर्पेपि
तथैवास्तु न तक्षको नागवर्द्धिक्यादि त्वभिधानमपि समाने उत्यादिवन् संज्ञाशब्दाना
मपि जातिशब्दत्वस्वीकारात् कल्पभेदे न तक्षकानामपि वह्वत्वाज्जातिशब्दत्वमस्त्वे
वतस्माहाङ्लकादनभिधानाद्वा समासोनेति वोध्यं शिशियाहह ... शिशि

हुव्रीलवयवोगृह्यते समस्यमानेषु शब्दावयवेपि वर्त्तत इति न्यायात् वहुव्री
ह्यवयवे उत्तरपदे पूर्वयोः पदयोः कर्मधारयः पूर्वोत्तरा दक्षिणा वा शाला प्रिया यस्य
स पूर्वशालाप्रियाः कर्मधारयेऽत्र पुंस्त्वं पूर्ववत् ननु कर्मधारये पूर्वपदेव देवहु
व्रीहावप्येतत्सिध्यति सत्यं नायमस्तीति नियमः कर्मधारयेरपंकात्वेवव हुव्रीहिः कर्त्त
व्य इति यदानहुयदो वहुव्रीहिः क्रियते तदासिध्यत्युपपन्न दर्शमिदसूत्रार्थे विधेय
यस्य प्रथममनिर्देशाप्यनहुत्वं अन्यथा तत्सार्थे कर्मधारयस्यैवावदीत् एवं वक्त
ताव त्यः किंयत्त्वोवाविशः प्रियायस्य स वहुविधाप्रियः नाव द्विधा प्रियः तत्सक्त्या
र्थे इति द्वितीयो योगः तत्र शब्दस्य समानवाची भिन्न प्रवृत्ति निमित्तयोः शब्दयो
रेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तो यथाकार्थीभावः समास संज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च स्यात् विशे
षविशेषणभावमतो नियावत् पूर्वनिपाते व नियमः रुत्वादिरिति लिंगात्
स्रादिस्त्रोमो हसत्ववति विप्रदीश्रादिहसहतेस्मात् विशेषणस्य पूर्वनिपातानंतं हु
सादिरिमति देशा द्विशेष्यस्यापि पूर्वनिपातः सूचितः लस्यानुसाराच्च व्यवस्था
विशेष्यतेऽनेनेति विशेषणं शिरा शिवर्णोकण्ठेगुट यस्या धारणाकारेणाका
रेणायतिष्प्र वहुप्रकारे वस्त्रकारो वस्त्रकार्दं वस्त्रैत रे भोग्य वद्धि यकैयकस्मि

पमवयं संज्ञाविधानात्प्रयोजनान्मयोजनानां नुमेयानि प्रयोजनं विना संज्ञाविधा
नासंभवात् नन्वेवं समासप्रमानामे यार्थांमस्तु बहुव्रीहौ प्रमादे रूनविशेषणसम
स्यतत्क्रोत सर्वादि संख्यानां पूर्वनियातं आहिताग्न्यादिषु वा पूर्वनिपातः व्यधिकर
णानां न यच्च प्रभि र्गक्रमस्यैर्मिप्रायमार्थेपिन हृष्टेदेवगनः इति य प्राप्त वेव विधानामिष्य
ते नेह वै योग संगृहीताः प्रत्नतरसमीपाद्यावण्यर्थेन विज्ञा गावो यस्य नेवाक्यमपि
न वचनानुविधानात् यस्येति षष्ठी स्वस्वामि संबंधमेव बोधयति नान्ये तर्यादि न च तत्ता
न्यर्थे सति बोधयद्ध्यते नात्पर्येत्तानस्य पश्रावृत्तो पदे तत्वाभावात् विज्ञा गावोऽस्यान्ते
तरासमीपे वा इति न प्रयोजनं शक्यं प्रदेष्टुं प्रापक मस्मिन्निति निर्ग्रथ्य दंडः प्रर्थस्तत्वीवा
पेन्धे सहेत नीयाः प्रत्यहंस्यापमय पदार्थे न गृहणाद्बहु वचनं तद्गुणसंविज्ञानो यं
बहुव्रीहिः तस्मन्यपदार्थस्य गुणाः विशेषणानि समस्यमानपदार्थास्ते संविज्ञायन्ते
कार्यभाक्त्वेन गृह्यन्ते ऽस्मिन्निति तद्गुणसंविज्ञानः अतो न्यो ऽतद्गुणसंविज्ञानः तत्र
यो भागो पि कार्येषु ने त्रि भागो पि का हृ नौ गतार्थं त्वा ज्ञीयस्मा प्रयोग इति दिक क
र्मधारयत्वलार्थे कर्मधारयवदिति योगो विभजनीयः बहुव्रीहिरिस्तु तत्पुरुषसमस्ता
विपरिणम्यते बहुव्रीहौ सतिह यौः कर्मधारयः समासः यथा बहुव्रीहि शब्देन व

कोऽत्रमितिवोपः उहृतात्रहुमस्यात्रकमेकउद्धरणाव्यपिकाः दाहः पीतमेवरंय
स्य यत्नोपि वृष्टि पोताभित्र मेव र मित्यर्थः पीतो वरस्य स न पीतामित्रा वरस्वामी
त्यर्थः एवं वित्रगुरित्यस्य वीराः पुरुषा यस्मिन्निन्यस्य यदा धारस्तामप्य वीराभि
त्रः पुरुषइतिवोपः वीरपुरुषरत्यस्य न वीराभित्र पुरुषस्तामप्यो ग्रामइति
हत्रिवाकयेोर्षयमे रसपशकि स्त्रीकारसंतरेणेन नुपयन्ने हैनो शास्त्रिः स्त्रीका
यो नवलकलपयाने वाहः तदसंभवप्राणेवोक्तत्वात् नीलमत्पलं दीर्घेणाति
वपुर्येसितिवहु नो वहुव्रीहिः इत्यं समानाधिकरणानामप्यमाविभक्त्यर्थे च
बहुव्रीहिरितिफलितं उद्वेमुखः एवं करपत्रः कंठेकालः करपत्र इति व्यधि
करणनानबहुव्रीहिरित्यादियोगे नष्टिनक्रियाचहत्तावनभूतेतिसमामाव्याना
नुपपतिः केशा चूडा यस्य केशचूडः स वर्णमलेकारोऽस्य स वर्णालंकारः नविद्य
मानः पुत्रोऽस्य स अविद्यमानपुत्रः अपतितानि पर्णान्यस्य अपतितपर्णः पुरा द्वौ यस्य
गतार्थेवर्ते तेनदाप्रयर्णः उष्ट्रो मुखमस्य उष्ट्रमुखः नहि प्राणी प्राणि तरस्य मु
खमप्य पपद्यते इति सामर्थ्यात् सादृश्यावगतिः मुखस्य सदृशं प्रतिहामिसुष्टमु
खमिवमुखमस्येत्यर्थोभवति । धौ[illegible] पनः प्रवृत्ति हीतासामी तिनिवृत्त प्रति

प्रमाणेनायेतस्यानाप्रयोग्यमानेन प्रयोगे नैव ब्रूहीहि संज्ञमित्याह ॥ इत्येष प्रमादो
१८ द्रुतिनानुवर्त्तनीयं यथोत्तमत्वेनात्मने...र्थयवप्राप्तोनस्य यदार्थः तत्र समासान्त
विधानात् प्रयोगग्रहणेप्यपत्याणाताच्छ तद्धितमारोनत्सु हस्व इत्यादावर्येद्दत्तुच
ते भवतिचार्थे समासस्त्वद्वयोपि भविष्यतियद्वा प्रयोग्र इत्यत्रापि मनुवर्त्तनीयं सु
प्यस्याः प्रथमाभिन्नायाप्रयोगे प्रत्ययस्य समस्यमानपदार्थान्तरस्यार्थे इति व्याख्यायेयं
परमिति किं मर्थमपेक्ष्यतेवाक्यार्थे माभूदित्यर्थं कश्चित्कविन्निंद्यासिस्मास
माहसंतिनयोवहत्योग्राहा इतियतानियदानिमुक्त्वा रुन्द्रदेवदिशितिवाक्यार्थेग
मयेतिप्राप्तमुदकंयययस्मिन्स्य यत्कर्मकं प्राप्तिकर्त्तृउदकमितिबोधः प्राप्तो
दकइत्यस्यतुउदकर्त्तृकप्राप्तिकर्माभूतोग्राम इतिबोधः एवं प्राप्तानेदः ऊढ
रथोयेनेत्यस्यपदानुवहनसाध्य देशान्तरप्राप्त्याश्रयोरथोयोस्य इत्यस्य
तुरथकर्मकवहनाश्रयोनुदुः । किं त्वोढृत्वोयेन पत्तकरणकदेपीभावाश्रयोहृ
तः किंत्वहृत इत्यस्यहृत्तान्त्यदेपीभावानुकूलव्यापाराश्रयः कृद्धातः उप
हृतः पशुर्यस्मैरुद्राय इत्यस्य यदुद्देश्यकउपहरणाश्रयः पशुरितिबोधः उपहृत
पशुरित्यस्यतुपशुकर्मकोपहारोद्देश्योरुद्रः एवंदत्तार्थः सूर्यः इदरणाश्रय

हुणीइति यद्यादिष्वदर्शनात् नहि भवति देवदत्तस्य कुटिरिनित्वद् आपितिसमेव गुणि
नेष्टता भविष्यति एवमपि बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भविष्य
ति तथा लिंगसंख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाः प्रत्ययाः न प्राप्नुवंति नैष दोषः स्वार्थि
काष्टावादयः स्त्रियां यद्यनेते तत्मात्स्वार्थे टावादयो भवंतीति ते न बहुव्रीहिणाभिहि
तेस्त्रीत्वे भविष्यंति समासेचवाक्यक्रियायेता पाकमोदेशक्रिस्त द्दहितस्य समासेनामा
र्थमात्रस्यैवैकत्वादयउक्ता इतिकर्मादिगतैकत्वाप्रतिपादितायवचनाति भविष्यंति
चित्रगुपश्य चित्रगुणा कृतमिति एवमपि प्रथमा न प्राप्नोति समासेन संख्यायाभि
धानात् इति चेन्न नैककलाप्रकृतिः प्रयोज्येति नियमाद्भविष्यति अथवा लिंगेसा
मान्ये संख्यामात्रे च बहुव्रीहिणाभिहिते न तु विशेषस्तत्रावश्यं विशेषार्थं नानातद्वा
वीशब्दः यदाद्यर्थे ग्रहणं बहुत्वेपि पदार्थेयदास्यात् प्रधानादिभक्त्यर्थमा वेमा
भूत् सह सप्तकृत्स्यर्थे न विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिणाभिधीयमाने नकश्चिद्दोषः नैवैवं
बहुव्रीहिणा कार्येता न। हे हे वस्तुस्व वस्तुपत्नो ग्राम इत्यादौ ग्रामादिपदस्यान्य प्र
योगो न प्राप्नोतीति वाक्येविभक्त्यर्थे सर्वेऽर्थे सामान्यस्य बहुव्रीहिणाभिधानात्
न हि विशेषसमभिव्यक्तिनमस्त्र्यादिग्रामादेशाद्व प्रयोगायपतेः केचितु प्रसतेति छिन्न

संभवात् प्रथमांतमपि समानाधिकरणमेव गद्यते अन्यस्यासंभवात् अन्यपदार्थे वर्त्त
प मानानां प्रथमांतानां पदानां यद्यपि अव्ययीभावः समासः संज्ञो बहुव्रीहिसंज्ञः स्यात्
नान्यासामिति बहुवचननिर्देशात् द्वंद्वबहुव्रीहिसंज्ञयोरेतनामपि संग्रहार्थः अन्ययास
मासः इति अन्वर्थसंज्ञानानादिकं सच संज्ञपणं संभवात् द्वयोस्तु भेदे कृते न बहुवचनेन
प्रकृतस्योपसर्जनेऽन्यपदार्थोऽभिधीयते इति विभक्त्यर्थस्य प्रधानात्तस्यैवान्यपदा
र्थग्रहणेन ग्रहणं भवति अमेव यथा मोदको यत्र ग्राम इति ग्रामशब्दस्यानुप्रयोगः
अन्यथा यावानेवार्थो ग्रामपदस्य तावतोऽभिधानेन गतार्थत्वान्न स्यात् तथा हि देवद
त्तस्य पदात् समासेन विभक्त्यर्थ एव सम्बंधादिरभिधीयते तदा विभक्त्यनुप्रयोगे
ऽन्यस्यात्राभिहितत्वान्न दाचित्कोऽनुप्रसंगः कस्मात् स्यात् यदि विभक्त्यर्थोऽभिधीय
ते कथं ग्रामादिभिः सामानाधिकरण्यं तल्लिंगसंख्यायोगो वा बहुव्रीहेर्भवति ग्रा
मो दको ग्रामः ऊढरथो दनाड्वाली ति उच्यते विभक्त्यर्थसंबंधादेराश्रितत्वेन गुण
त्वात् अभेदोपचारात् समानाधिकरणमाश्रयतत्वलिंगवचनानि भविष्यंति शुक्ला
दिवत् न नैव यथा शुक्लशब्देन कदाचिद्गुण उच्यते कदाचिद्गुणी तथा बहुव्रीहा
वपि प्राप्नोति नैषास्ति नियमः गुणशब्देन कदाचिद्गुणमात्रं नाभिधीयते कदापि

न्प्रयोजनांतराणांमित्राद्येन परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोः द्वंद्वे यथा नेह देवता
स्वसरस्वत्याद्यैतानां पूर्वनिपातः संख्याधारसंख्यी यस्याः भ्रातृज्येष्ठस्येत्यादि देव
ताविनेतावित्यादयो निस बंधवा विनाकृतेनामत्वरयदाकारस्थेतिद्विक बहुव्रीहि
रन्यार्थैवंद्वबीहिरिति योगो विभजनीयाः पूर्वीवोरणसामर्थ्यात् अप्रत्ययमोतार्थप्र
थमान्तपदस्यपीयोच द्वोत्रयावाहित्राः पंचषट्वा पंचषाः विदशा त्वेदशाद्वित्रिण
स्याः पूर्वस्यान्तरालद्वित्रिणपूर्वा केठेकालः उरिसिलोमा अप्रत्ययान्तः केशाकेक
शा कुम्हीवोइदण्डे प्रहृत्य केशाकेशि सङ्घिभिन्नेष्टिभिहात्वामुष्टीमुष्टि बाहु
भिर्वा भूमिभृत्वरदण्डे प्रहृत्वा बाहूबाहवि कमेधानि हारेबहुब्रीहेरिप्रत्ययः पूर्वप
दस्यचदीर्घः इप्रत्ययसत्कारि भूयाद्वाटत्यर्थे पर्ते दशानोसमीपेयेते उपदशाः
सह पुत्रेणेति सपुत्रः सहत्वाहिभुक्तत्पुरुषे विकविदमाद्येतसपरत्वमित्यनेनापि
नीनिर्वीहोस्ति अन्यार्थैः इति द्वितीयो योगः अत्रनान्यामित्यनुवर्तनेतनच्चपराण्यू
कमित्यके यदानोसमासमर्थियानात द्वये तस्यामात्य मेवगृह्यतेनच्चद्विती यावत
व्यास्थानात् अप्रमादाविस्मनुहसौ विभक्तिव्यत्ययेन संबंधाद्वासमस्यमानेन तुप
रिशिष्यान्यपूर्वमा नेद्वितीयाव्यंजनसामर्थ्यादायंतेनसमस्यमानस्य द्वितीयार्थंतेना

योऽनेकपदवचनं यथैकैकेन पदेन प्रकृत्युक्तं भवति यावन्तो पदानां द्वन्द्वो यस्मिंस्तावतामन्यो
५ ऽन्यार्थाभिधाने युगपद्भवति यथा द्वन्द्वो भवतीति अत एव द्विवचनबहुवचनान्यथानुप
पत्तिरेव प्रमाणमित्युक्तं तदपि वाद्विवचनबहुवचनानुपपत्तेरन्यथैवोपपादितत्वात्
अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ न तदभावात् पत्नी तैरपि प्रथमहन्तुस्यैकवचनस्यात्यागयोगात् अ
न्यथा षष्ठीतत्पुरुषाद्भेदायत्ते तत्रापि पूर्वपदस्योत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठ्या अ
योगात् उक्तं च फलितानामेषां युगपदधिकरणवचनता द्वन्द्वः स्वाच्चद्वन्द्वः स्वाच्चद्वहृदयपादावे
ति अजहत्स्वार्थायामवामे समासात्पूर्वं तु यत्र सदिवचनस्यान्तरंगस्यागयोगात् ष
ष्ठी तत्पुरुषापूर्वेदायद्यते द्वन्द्वः स्वाद्विवचनबहुवचनोत्पत्तेरसंघाविसिद्धत्वात्समालो
तराभावाच्च द्वन्द्वपदपादा अबध्याचदंद्वसंज्ञा द्वौ द्वौ अर्थौ अभि दधाने कोऽस्मिन्निति द्व
द्वःबहूनामप्युपलक्षणमिदं द्विशब्दस्य द्वित्वे पूर्वस्यामेनत्वे उत्तरपदस्यादन्तत्वे चनिया
म्यते तुल्यमुपलक्षणे स्त्रीपुंसौ पितुर्नेदृशे इति निदर्शनात् द्वन्द्वरहस्यमर्यादावचनव्यु
त्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिष्विति पादिवत्सिद्धं ननु द्वन्द्वसंज्ञा किमर्था प्रयोजना
दर्शनात् न च प्रादेशु द्वन्द्व इति प्रयोजनं प्रारेश्चवार्थे इति सप्तत्वात् एकार्थे द्वि
गुद्वन्द्वावित्यपि न प्रयोजनं एकसंज्ञाऽरंभाप्रयोजकत्वात् उच्यते संज्ञारंभसामर्थ्या ५

खंजपदंः कुब्जकुणिरित्यत्र पदार्थतावच्छेदकभेदस्य सत्वात् द्वंद्वः स्यात् तथा च द्वंद्वतो
पूर्वनिपातश्च स्यात् कर्मधारये तु तस्य नियमस्याभावेन प्रथमेन भेदे विशेषणत्वेन वा विशेष
त्वेन वा नान्वयः रामकृष्णौ भिन्नावितिप्रतीत्यभावात् साहित्याविवक्षायां सद्भावाच्च न हि
तीयः एतत्कृष्णप्रतियोगिकभेदः इति प्रतीत्याभावात् किंच तत्तेमेव तानो जायापती प्र
त्रिमादधीयातामित्यत्र स्त्रीपुरुषयोः पृथगग्न्याधानकर्तृत्वप्रसंगात् साहित्ये तयोरग्न्याधा
नकर्तृत्वस्येष्टत्वात् भेदस्य वाच्यत्वाभावाच्च भेदे विवक्षिते ताचवाद्वंद्व द्वंद्वस्यैव वक्तव्यवि
नत्वाच्च किंच नीलघटावित्यत्र विशेष्यविशेषणभावो विवक्षितो न वा नाद्यः अनवकाशेन
कर्मधारयेण द्वंद्वस्य बाधात् कर्मधारयस्य पदार्थतदवच्छेदकभेदविषयस्यावकाशस्या
भावात् नीलघटपदार्थभेदस्य सत्वेन तदवच्छेदकभेदकल्पनायां वैयर्थ्यात् यत्तु पङ्गुश्चा
सौ खञ्जश्चेति एकस्मिन् धर्मिणि तत्तद्धर्मसमुच्चयार्थं सद्भावात् समानाधिकरणयोर
पि द्वंद्वसंज्ञाप्रसंगः तत्र द्वंद्वे पीत्यादिनियमः स्यात् इत्युक्तं हरिदत्तेन तत्र इतरेत
रद्वंद्वविधानात् ग्रामस्थपुरुषानिःसारीभवत्त्वेयेत्स्वयमेव तद्भावस्योक्तत्वाच्च यदपि
पुरुषपदाधिकरणवचने द्वंद्वः किमिदं पुरुषपदाधिकरणवचनं अप्यधिकरणवचनेत्यत्र पदार्थः
अप्यधिकरणे पुरुषपदद्वंद्वं पुरुषपदाधिकरणवचनेन तत्र द्वंद्वो भवतीति केन पुनरर्थयोरर्थ

दन्तस्य भावादेव लिंगसंख्यायोगः कार्त्स्न्यकार्येयोगित्वादिति देशात् अजहत्स्वार्थायां चैकैक
स्यानेकार्थाभिधायित्वमप्युपेयं तस्मादथ गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वैदश्चेति गर्गवत्सविदाः कौत्सश्च गा
लवश्च काश्यपश्चेति कुत्सगालवकाश्यपाः आत्रेयश्च भार्गवश्च वासिष्ठश्चात्रिभृगुवशिष्ठा इत्यादि
न सिध्येत् अथ यत्र बहुत्वे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे वर्तमानस्य नाम्नोऽवयवसम्बन्धो गम्यता नाद
ऽवचतन्नावात् जहत्स्वार्थायां तु प्रत्ययबहुत्वे वर्तमानस्य नाम्नोऽवयवस्यापत्यस्य सत्त्व कस्मा
दिति चेन्नार्थः समुदायस्यापत्यबहुत्वे वर्तमानात् तदवयवस्यैकस्य सिध्यति अथ यत्र बहुत्वे
किं काश्यपस्यापत्यं यथा केनेयेका इति प्रत्ययः लुग्बहुत्वे किं विदितमिति कः काश्यपाः प्रत्य
कृतिर्बहुत्वमत्र यथैव प्रियः गार्ग्या ये बाते प्रियगार्ग्याः अन्यपदार्थबहुत्वमत्र गार्ग्यश्च वात्स्य
श्च वैदश्चेति गार्ग्यवात्स्यवैदाः अथ समानपदस्य बहुत्वमत्र न त्वेषु यत्र बहुत्वे बहुत्वे किं गो
तमश्च गालवश्च गोतमगालवौ कथं किं गार्ग्यकाश्यपगालवाः औपं वो का तदा तस्य पैङ्गि
तो रामश्च कुत्सश्च दरः इत्येतेन विशेषेणास्त्वया न रामकुत्सा इति बहुवचनः शब्दप्रयोगस्यादित्यत्रे
व केचित् भेदे हेह इत्याहुः तत्रेदं प्रष्टव्यं भेदे वक्तोऽसति किं वाच्येति अपेक्षिते पदार्थ
भेदे सति उत्तरपदार्थस्य वा बहुत्वे एकभेदे सति न यथाः राजपुरुषः अर्द्धशोरुः इत्यादावति प्रसं
गात् द्विविधस्यापि भेदस्य सत्त्वात् सतिचहेहे यकत्वे द्विगहेहावितित्क्षीवत्तास्यात्

परारक्तः शुक्लश्चेति द्वयोर्गुणयोरक्तः पटः केवलश्चेति गुणेद्वयोः समुच्चयः यदा
त्वेकस्य प्राधान्यमन्यदनुरोधेन विवक्षितं तदान्वाचयः यथा भिक्षामट गां चानये
ति अत्र स दर्शनादनानुपलभ्यापि गां अटन्नेव अत्रैकस्मिन्नेतान गामानयत्यटन्नपि नान्विष्य
गामानयति इत्येतयोर्गत्य परस्परापेक्षाणां अवयवभेदानुगमेन समुदायरूप
तामापन्नानामेकस्मिन्नर्थे अन्वय इति भवति यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यं
ति न प्रत्येकेन कार्यमिति नैकोपायेपि तद्भवति उद्भूतावयवभेदत्वाच्छेदि वचनव
त्त्वं वचने भवतः तादृशानामेवावयवभेदतिरोधानेन सह निरूपेणान्वये न समाह
रः यथा वस्त्रोपानहमिति वेति तत्र युक्ते दण्डोदकेनाद्रव्यकत्वात् क्रियायाः इह तु
कर्मभेदात्क्रियाभिद्यते भ्राम्यमट मठमटेत्यादौ कर्मभेदान्निवर्तनेऽटनभेदः अ
वाचयोस्तु प्रधानमेव वाक्यार्थे वर्तते न प्रधानपदमिति अनेकस्य पदस्य वाक्यार्थे प्र
वृत्त्यभावादपि समासाभावः वाक्यार्थे वर्त्तमानयोर्नोत्तरांशे न्वाचयप्रकार्ययोभावः स
समासस्तेनाः द्वंद्व संज्ञस्यान्त त्वान्यामिति वक्ष्यवचनादेवं दर्शितं बहुव्रीह्यर्थः
अन्यत्र तत्र द्वयोरेव समासः रामलक्ष्मणौ रामकृष्णाः कस्माय खदिरपलाशाः स
मासेनैकार्थत्वाच्च शब्दप्रयोगः चशब्दस्याप्रयुक्तत्वेपि तदर्थविपरीयमानत्वे

रोयिवद्गतेवद्गवचनेरथ्याःस्वराजस्यप्रसेवोममेकत्तनोः नेकस्यानेकस्य इत्यादिलो
पात् केचित्तु नत्समाहारस्यसभावस्य नरस्मन्दनेतरलनास्य प्राशस्त्य विरोधस्य नत्रर्थाःस्र
ट प्रकीर्त्तिताः इति यत्तितास्य ... प्रापापस्र नसाःस्वनुकरणकत्वास्य पर्यपवोपा
स्वसेगोस्र स्वेभ्यः प्रथमः इत्यादाहरति नत्र प्राप्तिकार्यकथनपरत्वे नने ये स्र
विद्रमित्यादेन जर्यप्रधानस्याभावः अनुपलब्धिः अविवादः इत्यादेः नू नर
प्राप्यात्वेन तु हस्व इति विभागः प्रसज्य प्रतिषेधे नत्र नत्रः क्रियये वान्वयः तत्पत्र
सिपुत्रापचयः इत्यादौ नञ्समभिव्याहारे क्रियायाएव निषेधप्रतीतेरनुभवसि
द्धत्वात् भवतिप्रयोगेपितथैव सम्पत्तात् घटो नास्ति चौरो नास्ति अहं तत्र ना
स्मीत्यादौ च नपुनस्तत्त्वव स्या दर्शनाद्व्यतिरिक्त वाचत्वेहः वसाद्येः व्यापैः तस्मि
न् चान्वावयसमाहारेतरेतरसमुच्चये इति चार्थानिभेदाः परस्परनिरपेक्षानापर
दार्थाः एकस्मिन् प्रति सर्वेषां समन्वयो च तेतदा समुच्चयः यथाः हरं हरं हर्तं यमा
नो गामस्व पुरुषं सृंवेव वस्तानां नयन्ति पुराणाइ वडे भेदो यथा सरापातत्स्यति
न्यायमोगवादीना यमानइत्यर्थः अत्र भयतिक्रियावायकस्यागदादीनां सम
त्रयः गन्यमानता तु चशब्दस्य प्रयोगः एवं राहोगोस्या अस्सेति द्धेदु व्ययोः

वेद्यपि वर्त्तते इति न्यायात् जातिहीने गुणहीने वा यदा ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तदा स्वाभा
विकी जातिगुणनिमित्ते नञा योगः विशिष्टा सत्ताव प्रतिपादनाय ब्राह्मणः शब्द
प्रयोगः यद्येवं द्वयोरपि मित्त्र विषयत्वप्रसंगः कथयस्याः शास्त्र सत्ताव ब्राह्मणशब्द
प्राह तत्सम्भावनजा इह यथा चाभावे नञा इह तत्र सत्ताव लक्षणशब्द प्राह नैष दोषः द्व
वपि योर्नञो समुदायावले विशिष्टत्वात् न च पाव एकदेशाकरणाकरणाभ्यामेकमेव
वस्तु कृतं भवति पिता पुत्रे क देशविगमात्समुदायप्रवृत्ति हन्त उच्यते एकदेशस
न्नवाचत्वमप्यवसत्त्वमभिधीयते इति सर्वमनवद्यं यदा भावो नञर्थः अवलत्वस्य ब्रा
ह्मणमित्रो ब्राह्मणत्वाभाववानर्थः न चैवमसर्वे ... सम्प्रसहत्वादौ नञ
र्थैरुत्तरपदार्थस्याप सर्जनत्वान्नवादित्सदादि कार्यं तस्मादिनिवार्यं अवर्तन मिमि
त्तिहायकात् नह्यत्र संख्यापाउपसर्जनतेः संख्याया इति नुदलभ्येत इहाने को
जन प्रागन इति चादिभिरुक्तमारोपितं प्रतीयते मुखेदुर्खेन प्रतिषिध्यते तत्त्वि
यादाविव ब्राह्मणभिन्ने सर्वत्रतत्र भवति ह्यादिसंख्या च प्रतीयते तदेव मुत्तरप
दार्थ प्रधानमिति स्थितं कथं तर्हि पर्युदासे केजलयेरिति ... इति उच्यते प्रा
धान्येऽपि नेकत्वानाश्रकत्वं मर्यं नपातत्रवाच्यत्वं बहुत्वाभिप्रायेबहुवचने यदासम

समासेतिवाच्ये तेन स्वब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति नैष दोषः निमित्तपदार्थ
कोऽत्र ब्राह्मणशब्दः स च निवृत्तिस्वाभाव्ये नञा द्योत्यते कोऽर्थः केवलो ब्राह्मण
शब्दः प्रयुज्यमानः सिद्धिहि वैश्यस्तुल्येनैव ब्राह्मणसामान्येन नञ्प्रयोगेण तत्तत्र
यादौ समारोपणादिना निवृत्तिं तात्पर्यारोपितब्राह्मणेन तात्त्विकमित्ययोन्यतेन तदेव
मुख्यो ब्राह्मणशब्दार्थो निवृत्तो न तु मुख्यः क्षत्रियादिरिति न ब्राह्मणमात्रस्यानु
यनं नापि कस्यचिदानयनमिति सिद्धं उक्तं च प्राक्सामासान्यदार्थो नालिङ्गतिर्यो
यतेनुत्रस्वभावतीति हृन्नो नृपाभेदादलतित्ते तिदीप्तिताच्छाद्रः आरोपितत्वेन
नञ्योत्तनञ्समर्थोऽभिसर्वं वदतिश्रब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इतिवापेक्ष्या
ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवसतीति च स्यादेतत् अर्थं प्रत्यायनात्ते तावत्तु च मानेक
स्मार्थोऽत्र निवृत्तोऽपि तन्मिह्येति तन्न्याय नेब्राह्मणयदेशनिन्त तदर्थस्य क्षत्रियादे
मुख्य सत्ताविरहः प्रतीयते एवं ह्यसर्वेऽयं तेशवगुण सम्मुदायो वर्त्तन्ते समर्थनेच
नयः श्रुतेचयोति तेन ब्राह्मण कारणे तपः श्रुतं च यो हीनो जाति ब्राह्मण
एव स इति गौरश्च चाचार पिङ्गलकेशरत्नादयश्च धर्माः तदेषां समुदाये ब्राह्मण
शब्दः एवं क्षत्रियादिशब्देष्वपि द्रष्टव्यं एवं चास्मिन्नेते समुदायेषु वृत्ताः शब्दाः अवय

इह च असः असर्वस्मै इत्युत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्सर्वादिकार्यं स्वार्थिकार्यैव
न स्यात् तत्त्रियादिरब्राह्मण इति तदा पूर्वपदार्थप्रधानेतत् यदा तु असत्सामान्येव नञ्मा
नोन ज्ञातो लोहितादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासत् सद्रूपेणतरेण तु सन् तत्त्रियादिरब्राह्म
ण इति तदा पूर्वपदार्थप्रधानेतत्र नञर्थस्य प्रधानत्वात् संज्ञायोगः समासस्य तु स्यात्
वाचनिके तत्परवल्लिंगतामभूवं तस्यादेनत् शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये
नञ्च्द्वन्द्वे समासे तद्रूपेतेन सिद्धः संस्यायोग इति प्रवकाशः असः असर्वस्मै इति च
नच यवादेनानेनाव्ययीभावस्य बाधाद् मत्तिकमित्यादेर्न सिध्यतीति तत्र तु निर्मा
त्तिकमित्यादेरवकाशः असः असर्वस्मै इति च पूर्ववत्सम्बन्धाय सिद्धिः अस्त्वन स्तुनर
पदार्थप्रधानः एवमब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानय
नेप्राप्नोति यथोत्तरपदार्थप्रधानता तत्र हेतुः इहापि तर्हि नञ् विशेषकः प्रयुज्य
ते कथं नञ्नाम विशेषकः स्यात् अनियतगुणविशेषप्रतिपादनाय हि विशेषणं प्र
वर्त्तते न तदुपमानाय जातो ब्राह्मणस्यार्थः प्रतिपिपादयिषमानः सर्वात्मना प्रतिषिध्यते
इति कथं समस्तः प्राधान्येन शास्त्र तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यमिच्छता ऽस्मिन्विषये
नञ्नर्थको ऽन्वाख्यानसामर्थ्यात्तु सापुंत्वमेवमनस्यार्थवदानर्थकानायवस्त

स्याकेयत्नेरानायत्तो नैदोषकमेदोषः ब्राह्मणाः सत्पुरुषः पूर्वपदार्थबाहुल्येक्री
व इत्तबाधे सेनास्त्वभावाच्चाशाला विशेषोनावेत्यादि नञि तत्र सूत्रनियातोग
सते नअमनवाः अथवा विमादिसाम्यकोवसत्र नञ्सु प्रत्ययः संभवति तन्नि
वेयदेसतिनाम्नोः यथकार्थीभावः सत्समाससंज्ञः स्यात् तत्पुरुषसंज्ञस्या
त् नञ्द्विविधः प्रसज्यपर्युदासाभ्यां प्रसज्यप्रतिषेधार्थेषु अव्ययीभावसमा
सः व्ययेत्वायोवाकेनतत्रवीत्र यदेननञ्जोऽन्वयोनक्रियया द्वितीयस्तुक्रियाया
मेवान्वयोननामार्थेनत्वयेपिकविग्राह्यासमासः इत्यत्रत्यकर्तरीतिज्ञापकात्
कर्त्तरिनभवतितदर्थात् तेनअसूर्यपश्यानिमवोभिः अपुनर्गेयाः श्लोकाः श्रा
द्धमभोजीब्राह्मणइत्यादिसिध्यति इहाब्राह्मणादिशब्दैः ततिथायामिधानमि
ष्यते तत्रजातिमात्रपरेब्राह्मणशब्दे नविद्यतेब्राह्मणोयस्यासौअब्राह्मणः तत्रि
यादिरित्यत्रयदार्थे प्रधानेसमासोभवतिनत्वनेनाव्ययमेवञ्जिब्रीहावारेमादनेन
तस्यबाधनादब्राह्मणकोदेशइत्यादिनसिध्यति नहिग्रहणिति मित्तमात्रमितिहि
पुब्राह्मणादिशब्देषुअयंसमासोनतत्पुरुषोविशेष्टाधीनतिर्यामकमस्तिइहचावर्षाः
मेतत्इतिहेतोःनसमाहृतचनेतत्समासस्यप्राप्नोतिलिंगमितिवचनादोषाभावः

१.

रप्रत्ययमात्रस्य पूर्वत्वात्संभवात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वाऽ मायं तमिहामादिश
द्धेत्तगृह्यते द्वितीयायां तेन पूर्वपदे सति पीतानद्यार् नद्यः समासस्तत्पुरुषसंतत्सप्ता
त् ग्रामं गामी ग्रामग्रामसः दात्रेण छिन्नः दात्रछिन्नः पूर्वकाय इत्यादि पूर्वकायश्चोरात्भय चो
रभयं ऐतः पुरुषः राजपुरुषः अतते भशौण्डः अक्षशौण्डः ईश्वरे प्रथिवीश्वरायणीनः स्वा
र्थे ईतुः नगरसमग्रामः आपन्नजीवक इत्यादि ग्रणी आनेन तत्वयासिध्यति उच्यते कवि
दुमापन्नस्य परत्वाश्रयणात् तत्राप्यस्वरादिशिष्टिरिति ज्ञापकं सिद्धं पिप्पल्यास्वर्द्धं अ
र्द्धपिप्पली दन्तानां राजा राजदन्तः अश्वः पूर्वश्च अश्वेनाव्र टाडकादत्यः अपेता
नवाके नतत्पुरुषसंज्ञाकिमर्थानयाव्यवहारस्तनास्ति उच्यते संज्ञाविधानकला
त् व्यवहारोऽनुमानन्तयाः तयाः परवल्लिंगं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः तत्पुरुषोप्युत्तरपद
प्रधानः यथा नतोलिंगवचनानिभवन्तीनिवचनं विनैवासिद्धं पञ्चपूर्वपदार्थ
प्रधानस्तत्पुरुषस्तत्रपूर्वपदस्यैवलिंगप्राप्तेऽनेनपरपदस्यैवलिंगंविधीयते पि
प्पल्याअर्द्धं अर्द्धपिप्पली कायपूर्वे पूर्वकायः ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र इति सि
द्धान्तात् प्राप्तापन्ने चादिसमासेन ग्रामजीविकः आपन्नजीविकः अलंकु
मारिः निष्कौशाम्बि उपगतोयकमानस्ततत्पुरुषसंज्ञयोः प्रथमविवक्तायाक्लीवे वा

तथाक्षशलाकापरिविपरीतेनहत्वमित्यस्य समासे नभवेदयं प्रयोगः । शाकस्य लेशः शाकप्रति
होस्त्वनीवेशेषादिमनोत्पादि अवधारणेयावदिति इवैतावसिद्धेनियमार्थमिदं यावन्नाव
द्वमात्कस्य वचयमाने ऽवधारणे इति यावज्जन्मस्याने कार्य्यतादवधारणेयवसमास इति
यावेतः श्लोकायावच्छ्लोकं जहोतीति यावदेवनमति यावदमत्रमामंत्रयतेनविंतोते
नविग्रहः समासस्त्वव्ययेनेत्यस्येव दविग्रहोयं अवधारणेकिं यावद्दत्तंतावद्भुक्तंना
वधारणे किं यन्मया भक्तमितिर्यथासादृश्येयथा शक्त्यस्याप्यव्ययतास्त्वेवेऽव्ययेहत्वे
वाव्ययीभावसिद्धेः सादृश्यनिषेधार्थमिदं ग्रतस्यपावापकासादृश्यस्त्यकारप्रश्लेषः
ग्रुसंदेहार्थे सादृश्येयथेव सनिदेशाद्धयोग्यत्तावीप्सा पदार्थानतिवृत्ति सादृश्या
नियथार्थाः तत्रयोग्यतानामानुरूपस्ययोग्य यथारूपं वीप्सानामयदार्थानांव्या
प्तमिच्छा यथावितिविस्मृतिर्यथावित्तं पदार्थानतिवृत्तिर्नाम पदार्थानतिक्र
मः यथाशक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्तिः सादृश्यं किं यथाहरः हरस्ययो भावः अग्रा
दीतत्पुरुषः अग्रमद्वितीयेकवचनं गच्छेते नत्वग्रमोगत्वादिकृत्तेवावाग्राद्द्वाह
स्याव्ययत्वार्थत्वात् अग्रमग्राद्विपत्नसमं अग्रमादि प्रत्ययाः सव्यर्यतः समुदायस्य
तिरोहितावयवभूतस्मान्नयदार्थत्वेनव्ययणादेकवचने इहसर्वैस्तन्वर्त्तेन न

त्। इतिदिक इतिनिर्दिष्टं पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः नाम्नोरव्यये सति अव्यये पूर्वपदे सति समा
ससंज्ञा स्यादव्ययीभावसंज्ञा च पूर्वग्रहणादेवाव्ययस्य पूर्वनिपातोऽव्ययाऽव्ययस्येत्येव
सिद्धे किं तेन यदि कस्मिन्नीति निर्दिष्टे शब्दे पूर्वपदे च कार्यमिष्यते तर्हि पूर्वग्रहणं व्यर्थं स्यात्
दर्शयति सप्तमीति निर्दिष्टे शब्दे परस्मिन्नेव कार्यं भवति न च सप्तमीति निर्दिष्टे परस्मिन् पू
र्वस्मिन् सति कार्ये प्राप्ते पूर्वस्मिन्नेवेति नियमार्थमिति वाच्यं सूत्रार्थे वैरूप्यापत्तेः त
त्रिपदः संख्यावाचको ऽर्थद्वयं संभवति अत्र संख्यापूर्वः समाहारे द्विगुस्तन्नदीवाचकभेदेन व्या
ख्येय संख्यापूर्वो नदीवाचिनां समाहारोऽव्ययीभावसंज्ञः इति पंचानां नदीनां समाहा
रः पंचनदं अत्र समासान्तागेव प्रत्यये च स्यादव्ययीभावसंज्ञा प्रवर्तते ऽतोऽदन्तादव्ययीभा
वाद्विभक्तेरम् सिध्यति एवं सप्तगोदावरं सप्तगंगं द्वियमुनं अमादावितियोगो विभज्य
नीयः अमन्नादिः समादिरितियोगे च समासः प्रथमेति यावत् अमन्नादिरव्ययं समादि द्विती
यादिः प्रथमान्तो द्वितीयादेश्च पूर्वे सति नाम्नोरव्ययीभावः समासो भवति उन्मत्ता गंगा
यस्मिन् गंगे देशः अत्र ये ग विभागतो न घ्वीह हस्वीहि वीध्यने पारेगंगं गंगायाः पारे गंगं म
ध्येगंगायाः मुख्ये गंगे संहारादित्वादेव तिष्ठद्गु इति गावोऽस्मिन्काले सन्ति इष्टद्गुः आयतीगवं
खलेबुसादि सहादिः खलेयव खलेबुसं इ. ऌ. क. एकं न विपरीतं पञ्चपरि द्विपरि त्र

निवृत्तेः नचात्रसमूहसमाहारशब्दयोर्नैकार्थ्यात्समूहपर्यायेसमाहारस्याग्रहणा
त्प्रवृत्तिनिमित्तभेदाच्चशब्दकानांसमूहःइत्यत्रसुकेसत्येपिसमूहोऽवगम्यतेनत्क्रियाय
वानामयोनांसमाहारइत्यत्रतुग्रामसमेकेसमाहरणक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तेनप्रतीयतेद्र
व्यप्रवृत्तिनिमित्तभेदेचपर्यायत्वंनसंभवतिनहिघटइत्यस्यघटत्वेनपर्यायइत्याहुः यत्ते
नसमाहारस्यसमूहरूपत्वान्नभेदनिवर्तनतादृशस्यचसंख्येयवाच्यत्वनादित्व
त्वेनत्वं प्रथमस्मात्पृथकघटःपटादस्मात्घटःपटादेनादेःसंख्यांविनापिभेदप्रतीते
भूरीणांपुत्राणांउभयोःपुत्रयोःतावतांपुत्राणांवासमाहारइत्यादौसंख्यांविनापि
तत्प्रतीतेः यदिसंख्यापूर्वोद्विगुरितिक्वाचित्कोऽयंपाठइतिमाधवोक्तंनतत्त्वं द्वा
भ्यामाढकाभ्यांक्रीतोद्व्याढकीनस्यासिद्ध्यापत्तेः द्विगुत्वंविनाईयस्याभावात् नचस
तेसमाहारेविनाद्विगुत्वाभावात् परेतुसंख्यापूर्वोद्विगुरितिसूत्रणात्रु नतुक्रि
यामित्यधिकारेतणःविस्तानेनरोद्विगोरितिसूत्रेतामात्रालायवेपिप्रकरणाबहिः
सत्वान्नद्वौच्छात्राभार्येयमीविभक्त्वाईंसेवतिसच्चतुष्पदीपाणौअन्वेयत्तुल्यमायध्याइप
स्त्रियोभवतियवमौःयत्यप्योपिअदिग्नादिकेशानकतौष्यः स्यादितिचेत्र प्रत्ता
न्तलोपः श्रावेनोवेतिचक्रस्याप्याप्तान्तत्र सूत्रपाठेतूकेरीत्यासवैमामेयपूस्त्ता

वर्त्रे प्रथमयापरिणम्यते स्त्रियां चेन्निवाननुवर्त्तते प्राविवितिन इत्निव प्रत्रेतोत्रस्यदोक्षावेतोत्ररय
रश्चद्विगरुदंतोभवतिस्त्रियां चवा प्रोनलोपोभवति प्रपञ्चहस्तद्वस्त्यर्थः पंचानां तत्त्वाणां समा
हारः पंचतत्त्वी पंचनतं हिमहूर्ती हि मूर्हं हि द्रामी हि द्रामं पंचप्रियपत्नी पंचप्रियपत्नं पंचग्नि
यराज्ञी पंचप्रियराज्ञं समस्वह्नी समस्वहं त्रिविधी त्रिविधं अवयवावियात्रिविद्यानामथी
तेत्रिविद्या कर्मधारयात्प्रत्ययवर्णा लोकास्त्रिलोकस्तस्यतायः नवाऽव्ययवकारसोनवरसः
तेनस्त्रिरसनवरसहचिनसमाहारेतनवरसी नन्वचसमाहारः समूहः सचनहितार्थो भ
वति प्रतोऽपार्थके समाहारग्रहणं तद्धितार्थस्यैवसिद्धत्वात् नेनदासिपंचकुमारीत्यत्र
समूहप्रत्ययस्यहि गोर्लुगनपत्य इति लुकिकृते तत्कृद्धितलुकीतीप्रत्ययस्यापिलकस्या
त् समाहारस्यपृथग्ग्रहणेसतितद्धितार्थोनस्यात्रिरेवाख्यायतइति नेष्टइति प्राचः नन्वत
द्धितानत्यात्रिपत्ते पंचेन्द्र इत्यादौ कथं तीप्रत्ययनिवृत्तिः उच्यते त्रीप्रत्ययांतस्यैव तद्धितार्थेह
त्रौस्त्रार्थस्त्रीत्वस्यलिंगांतरबहुत्वाहत्रौग्रहकेतत्स्हपरिभाषयानिमित्तापायन्यायेनवास्त्रीप्र
त्ययनिवृत्तिः नन्वतर्हि पंचकुमारीत्यादावपिसमाहारार्थे हत्रौ स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः स्या
न्नैवं उक्तपरिभाषाद्वयस्यान्यायेइति ज्ञापकादनित्यत्वात् अतिंग इत्यादावुक्तरीत्यानि
वृत्तौ किंतेनइत्यंतेहि समाहारग्रहणं व्यर्थं तद्धितग्रहणेनैव सिद्धत्वात् सचकुमारीत्यानेष्टापो

चानामग्नीनांसमाहारः पंचाग्नि दशपेत्र प्रसमित्त् नन्न पंचाग्निनो पंचाग्नीनीतिकिं
नभवति भवतिचकः पंचाग्निचपंचाग्निचपंचाग्निनीप्रादे स्पृहेहेइतिप्रादेलोपः पं
चाग्निनीचपंचाग्नीनि पंचाग्नीनिचपंचाग्नीनीति एवंचितिहितोपयोगः द्विगुरित्यत्र
हत्त्वे पंचमायविणम्यते नैतुकतुत्याः वृत्तः स्त्रियामित्यतः स्त्रियामित्यत्रवर्ततेतेवोगेणाद्वि
त्यतोवेतिच प्रतइतिद्विगोर्विशेषणान्नदेत्तविधिः अर्दनान्नद्विगोःस्त्रियांसोमास्यान्तवि
कल्पस्व्यवस्थितः यात्र भुगभुवनापेनादपरिमाणतादिंसाचितकेवलोत्तोत्र प्रमा
णार्थेषुतस्यकोऽनाहा पंचानांग्रामाणांसमाहारः पंचग्रामी पंचाग्रामी पंचानांकेव
लानांसमाहारः पंचकेवली पंचानांमस्थानांसमाहारः पंचास्थी पंचद्रोणी पंचपाणीपं
चशर्ती पंचसवर्णी पंचहवर्णीपंनिष्की दशग्रामी त्रिलोकी नत्रविप्रकीर्णानां
मेवराशीकरणंसमाहारार्थः सवदशानांग्रामाणांनसंभवति नपकत्र क्रियायासंमे
त्वयात् प्रचयदेशानामपिवुआराशीकरणस्संभवात् एकहपोत्यत्रकश्चित्कं
णयकमापमूयंददरनेके संज्ञानः अहातिशयाहमहमहंताद्वाउनेकस्मिन्कय
माणेभ्रममेकस्मिन्नपिकुरोतीत्यारोपितबहुत्वाश्रयेसमाहारेद्विगुः द्वाभ्यामाढकाभ्यां
क्रीताद्व्याढकी द्विस्यादोपद्वैंगणविहितादण्यनेनेप्र द्विगुरितिनित्तीयोयोगः प्रतइत्यत्र

नान्त्यं पंचानां गवां समाहारः पंचगवं दशकत्वं रैतह्न नमस्येति हि गुणभेवज्ञ व्रीहिरनाग
तार्थे तान्त्रपंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालं चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः द्वे पुराणे वेत्ति
द्विपुराणः अत्र तद्धितार्थस्य द्विगुत्वे वीकृत्वात्तद्धितार्थे शाहयोरप्रयोगः संख्येति किं ह्रस्वेऽस्याशा
लायां भवः हार्ववशालः कर्मधारयादग्रस्येति किं अधिसहस्रं समाने द्विगोरीश्यपात् यद्वा संस्कृ
तादिष्वर्थेष्वणादिप्रत्ययो विधेयः तस्य च लुप्त्वे तेनैकविरितिलक कविद्वर्णादप्रत्यार्थे
स्य ... प्रत्ययस्य चतुर्लुकद्विमित्रि द्वाभ्यां नौभ्यामागतो द्विनावरूप्यः पंचगवमयः न
न्वाधिपत्येः अत्र पुरोडाशादेरन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहिः प्राप्नोति मैवं तद्धितार्थे समाहारे
चान्यपदार्थे च बहुव्रीहिदर्शनात् प्राप्तिन्यायेन बाधनात् द्वयोः पुत्रो द्विपुत्रः द्वैवदशाव
द्वादश समाहारे त्रिनई वृद्धिगुः अत्र योगत्रयं समाहार इति आद्यः यदि समाहारे द्वि
ग समासो नावरुद्धत्वाद्द्विवचनं प्राप्नोति तदा समाहारे द्विगुः पंकाय्ये इति वचनेकत्वे व्यस्ता
दनः समाहरणं समाहारः इति भावार्थकः समाहारशब्दो गृह्यते न समभावस्य एकत्वा
देकवचनमेव भवति एकत्वे लिंगहेद्वावित्यत्राप्यमेवं गृह्यते सर्वदा वा संख्यावधारणमिति
न्यायेन एकवचनमिति विशेषणं पाठनाद्वा एकत्वं न योर्द्विगुरितिहितदर्थः तद्धितार्थे द्वि
गुस्तं नेवमनेकार्थत्वादतः सविशेषविचितव अत्र एषपर्यवसीकरणेन समाहारः पं

तदिच्छायाश्चासंभवेनाशक्तिज्ञानासंभवाच्छाब्दज्ञानाभावप्रसंगात् पश्यति पश्यमपि शक्ति
भ्रमाभावेन शाब्दज्ञानाप्रसंगात् समासे योग्यतैव व्यक्तिर्विशेषगत्या वाच्येवोपनमा मर्थ्यंरूपा शाब्दनिष्ठा
शाब्दस्य नित्यत्वेनानित्यावतः इक्तं वाक्यपदीये संबंधशब्दे संबंधो योग्यता प्रतियोग्यतासमया
योग्यता संविन्मातापित्रादियोगवदिति समयाद्व्युत्पन्नानां व्यवहारात् समासे खल्वभिवे
वशक्तिः पंकजरात्रिंदिवादिस्वत्र समस्य समासपदस्य वृत्तिमात्रोपलक्षणं अवयवशक्त्यपेक्षायाः प्र
थकत्वाभिन्नत्वं तस्माद्वृत्तिरिक्तास्तितन्निरुक्त अवयवेरिति किंपशुपक्षस्थितौ मैत्रो गच्छति
इत्थं शंकल्यारवेडोसौ ग्रावण्णमो रूपापरादावस्तिमहेगतेच्चोराज्ञयमसमस्याः वस्तेभार्या
याः पुरुषोराज्ञः कपटेप्रत्ते पुरुषोऽड्डेशुद्धे वस्त्रमपगोरपत्यं चैत्रस्य गतः कर्त्रेस्वातिभो
क्ते पश्यन्नुरेकरोतिचटं पश्यकुंभंकरोति पाकं पश्यको ददाति वस्त्रमैत्रस्य शाटी विप्रा
गोर्यस्यानंतस्तद्धि इति प्रोचुरराजन्यः तत्र व्यपेक्षावाच्यनास्तिकृतः पुनरेकार्थीभावस्यभि
प्रायेणानेयं वस्त्रतस्तहस्तस्थितः सात्रेणाचित्रं रूपापरा हराज्ञःपुरुषइत्यादौ स्यैवप्रत्यु
दाहरणानि व्यपेक्षायाः सर्वेपि पक्रार्थीभावाभावादिति नक समाहूर्वौदिग्गः नाप्यपेयोः
व्ययपकत्वेदिपुष्कहा विति समाहारे द्विगुरस्तत्रेरणव्यस्तानिपरिशिष्टादर्थेनद्विताथेन
तत्र परदेपि द्विगुरस्ति पंचगावो यत्र मस्येति मेवं तस्य सर्वार्थत्वात् सर्वस्यात्रावासारद

स्वीकार्ये यासां वाक्ये तेनानाममात्राहृतेर्न भिद्यते उभयोरप्यनादित्वान् महशीघ्रपुरुषः
सुहृत्स्यातः महत्त्वयादितो स्वरवाक्ये पुरुषशब्दस्य शक्तिः सहस्यात शब्दस्यैतल्लक्षणत्वत्र
न विनिगमक मसिद्धस्याबह्वादिः समर्थे मध्यप्रतीते पदनामित्येवमाकार्यो हि स्वरे हि यो
उभयत्र सत्वात् इह विनोत्पत्तिरित्येवं प्राप्तवाक्यतापत्तेः समासो वा भवेयत्र समुदायप्र
प्यमानत इति समासेनो क्तानाभिधानमीपतत्र शक्तिं विनानान्यपदेनेकिं च बहुतपूर्णः का
गेष्टत्तक्तेः गोष्ठपुक्तो रथ्योगमोरथ्यः गडमिश्राथान्नागडया नादधिमिक्तो डोडनोडथोद
नः सत्तमतिक्रान्तो ऽतिमालः कोशाख्यानिगेनोनिः कोशो वि शाकाप्रियः पार्थिवाः शाक
पार्थिव इत्यादौ पूर्णपुत्रादि शब्दानां तयालोपो वक्तव्यः लक्षणयाऽनदर्थलाभसंभवे
पि सर्वत्र लक्षणयैवार्थलाभ इति नियामकाभावात्समासे पि नैषां प्रयोगः प्राप्नोति अदस
र ला पुरुषस्यादौ समासवारणार्थं सविशेषणानो वृत्तसवा विशेषणयोगो नेति त्व
यावद्वक्तव्यं हरिश्चन्द्रश्च हरो हरि विन्यस्त्र बलो पापिवाच्यो मया तन्निकिमपि वाच्य
म मासे नो क्तावडकाश्यो नामप्रयोगः निन्यायाद्विशिष्टार्थ्येव समासस्य शक्तिः स्वीका
रात् शक्तिप्रत्येस्वरे बाधे काः नस्यात्रसमाभिज्ञोन्नमशाकत्वात्वात्सवे बोध्याः परस्या
प्रत्यक्तत्वाद नमानानाहिनातदजादेसं भवाधिरतास्वामीमामदेरीश्वरांतेगीकारेण

वद्धारोऽस्त्वेव किंच पङ्कजपदे गगापदघटक गेहमित्यत्र यदि स्यात्तदा संबंधि नीललक्षणा नहि विक्लित्तिसंबं

५ धीगानसंबंधी क्रियाश्रयस्त्वर्थः स्यात् यदि प्रत्ययलक्षणा नहि विक्लित्तिः गानक्रियाश्रयसं

बंधीत्यर्थः स्यात् यदुभयोर्लक्षणा नहि विक्लित्तिसंबंधी गानसंबंधी क्रियाश्रयसंबंधीत्य

र्थः स्यात् तथा रथ्यतेऽस्यां श्रुतिः प्रवरष्टस्य विक्लित्त्यनुकूल क्रियाश्रयसंबंधि यत्र गाना

नुकूलक्रियाश्रयसंबंधि गेहमित्यर्थः प्रातिप्रत्ययसमुदाये तु लक्षणा नास्ति शक्तिश

क्तिविरहात् शक्यसंबंधो लक्षणेत्यभ्युपगमात् तथा ग्रामस्थानेऽयमग्राममानेदोऽहरिरि

त्यत्र पदानि स्वपदार्थे कर्मणि लक्षणा न स्यात् क्रियाश्रयग्रानेदहत्यर्थः स्यात् यदि

कत्वलक्षणा नहि प्राप्तिः क्रियाश्रयकर्मेत्यर्थः स्यात् यदि तस्त्राने दस्य लक्षणा नह्यामान

कूलक्रियाश्रयग्रानेदकर्मेत्यर्थः स्यात् यदि त्रयाणां लक्षणा नह्यामकर्मक्रियाश्रय

कर्मानेदकर्मेत्यर्थः स्यात् सर्वे प्येतेऽनिष्टा हस्त्यानेदकग्रामग्रामाश्रयोहरिरिति समुदायश

क्तिं विना न लभ्यते तथा चित्रगोऽयं सम्बन्धिविग्रहवित्यत्र यदि चित्राशब्दस्यान्यपदार्थे लक्ष

णा नहि चित्रास्वामी गोऽरित्यर्थः स्यात् यदि गोर्लक्षणा नहि गोःस्वामी चित्रेत्यर्थः स्या

त् यदि द्वयोर्लक्षणा नहि चित्रास्वामी गोःस्वामीत्यर्थः स्यात् एतत्सर्वमनिष्टार्थमेव ल

चित्रा या गौस्तत्स्वामीत्यर्थः स च समुदायशक्तिं विना नोपपद्यते किंच लक्षणापि तिरस्का

५

स्मिन् हेतौ तु नैकार्थीभावः संभवति एकार्थीभावे हि विशेषणसंबंधो न संभवतीत्युक्तं कार्यं न हि
देवदत्तस्य गुरुकुलमिति सापेक्षत्वेऽपि वृत्तिः नास्ति गुरुकुलं देवदत्तस्य संबंधः किं तर्हि समुदायेन गुरुक-
रकस्य कुलेन न संबंधेऽपेक्षत्वाद्गुरुणा विशिष्टे योगो भवति उक्तं च समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुला-
दिनां समस्तस्मात् एवं सत्येऽपि युज्यते न ह्यनामसहेति यद्यपि परिपूर्णार्थत्वस्याभ्येन सह हैकार्थीभावः
स्वार्थपरित्यागे स्वसंबंधिशब्दस्य प्रतियोगिनेति भवति न दयेत्तस्यापि वृत्तिः उक्तं च संबंधि-
शब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते स्वार्थवत्सा व्यपेक्षा वृत्तावपि न हीयते इति तार्किकैः
हेतौ समुदायशक्तिं नांगीकुर्वंति लक्षणयैव निर्वाहमाहुः तस्माद्धि राजपुरुष इत्यत्र राज-
शब्दस्य संबंधे लक्षणा संबंधिनि वा नाथः राजसंबंधपुरुषस्यार्थः न संबंधीति नोक्तः राज इति
विवरणविरोधात् षष्ठ्यास्तु संबंधमात्रमर्थस्तेन संबंधीति किं वा राजशब्दस्यापि लक्षणेति
वेत् लक्षणा न संभवति हेतौ शक्त्यनंगीकारात् अथ राजशब्दो योगरूढ्या ततः प्रत्ययोत्पत्तिः कि-
यतो लोपः क्रियते पंकजशब्दवदिति हि राजपुरुषशब्दे रूढिः स्यात् तत्र दृष्टांते कुमुदपुण्डरीका-
दिव्याप्तेः फलेग्रहत्वत्तत्र भावः इति वाच्ये पितृपितामहप्रपितामहपितृव्यमातुलस्वस्रु-
स्रादीनां व्याप्तेः सत्वात् न हि तेऽपि संबंधं कं वदन्ति पुरुषा इत्युच्यते यदि वा राजकीयादि
निश्चवत्क्रियेत इति विवक्षितेऽपि तर्हि कुमुदादावपि पंकजादयः पंकस्याधस्यादिसमासस्य

प्रतिपादनात् राजपुरुषमानयेत्यत्र विग्रहमाह इत्यादौ वाक्येऽवयवार्थस्य नायो राजपु
रुषं विग्रहमित्यत्र दर्शितं तस्मादवयवशक्त्या राजेति कर्तनं तस्मादवयवकल्प
नायो राजकनिति विक्षेप्रयोहृतेतिवाक्यान्तरानामिति प्रकृतिप्रत्ययादिवदिति स्पष्ट
मेवोक्तमतः समिद्धानाज्ञानमूलकोऽजहत्स्वार्थाकल्पनेत्यप्यामः परार्थाभिधानेवृत्ति
रितिलक्षणमप्युभयत्रापारतोश्चिवयवस्य स्वस्मादन्यस्य शक्तस्यार्थस्य स्वाभिधान
त्वेनेत्यजहत्स्वार्थापत्तेः स्वार्थं परस्य स्वार्थोदन्यस्य समुदायार्थाभिधानेन समुदायेनेतिज
हत्स्वार्थापत्तेऽर्थे प्रतपवजहत्स्वार्थो जहत्स्वार्थे देहृतौ तेषु नस्विधाभेदः संसर्गपक्षेऽवो
चेतिकाम्य वदाम्यनेरिति दर्शितः सिद्धान्तोऽपि संगच्छते पुनर्हेत्वर्थः संसर्गो भेदो संस
र्गो वा संविशेषस्य स्वामिविशेषेण स्वामिविशेषस्य च स्वविशेषेण यः संबंधः स संसर्ग
ग्राह्यो यत्रोक्तान्तरेभ्यः स्वाभ्यन्तरेभ्यश्च व्यावृत्तिर्भेदग्राह्याख्यायते तत्र संसर्गवादिनः संस
र्गः शब्दार्थः व्यावृत्तिरर्थप्राप्तान्त्यव्यावर्त्तमानयोः संबंध्यन्तरेभ्यः संसर्गे उपपद्यते भेद
वादिनो हि व्यावृत्तिः शब्दार्थः संसर्गोऽर्थगृहीतः नहि व्यावृत्तस्य संबंध्यन्तरेभ्यः संबंध्यन्त
रस्वाम्यादेर्वा वस्थावृत्तिः शब्दार्थः संसर्गोऽर्थगृहीतः नहि व्यावृत्तस्य मं नमस्त्युभ
यनादि नेडमयेशब्दार्थः यद्यर्थे महाकष्टोच्चितः इत्यत्र वाक्येऽयेत्तालतत्त्वणोऽवयोर

मीतेमिमितेतिवावले रामोनीलवाससितेत्रिपुरुषनिसमुदायशक्त्याअवयवानयथकेतथाराजपु
रुषयोः पृथक्शक्तयोरपिराजसंबंधिनिपुरुषेशक्तमितयोरन्वयंकंनिरूपितावेपजह
त्स्वार्थावृत्तिः फलितेन्द्रतोसमसमीर्थेन्नतत्र यत्नेकस्मादुदन्नेतकिराजपुरुषइत्यत्रराजार्थो
नगम्यतेशेमितिचेत्पुरुषमात्रस्यानयनेप्रमेति इतितत्रजहत्स्वार्थावदनापुरुषपा
ह्यार्थस्यापिपरित्यागाभ्युपगमात् नहिजहत्स्वार्थायांविशेषणमात्रस्यपरित्यागः किंतुवि
शिष्टस्यापिस्वार्थस्यागोपिपरस्परविशेषणविशेष्यभावेनअजहल्लक्षणास्वीक्रियतेनअ
गेवातेर्विप्रसमनरपदस्यापिनवैयर्थ्यं यदपिप्रत्ययगमनेतोकिंनवैयथान्तस्याव्यगतिः नजाव
न्समासस्यतस्यतत्रशक्तिःकल्प्याराजशब्दाविवेचनायामपितस्यामनर्थाभावादित्युक्तेन
वसमुदायविशिष्टार्थःशक्तेःसमासस्यतत्रशक्तिर्गौतदीयेनाभ्युपगताऽजहत्स्वार्थाय
तेप्येकैकस्यपदस्यविशिष्टार्थेशक्तिस्वीकारःयदेवर्णानविघ्नतेत्रवयवानचवाक्या
त् यदानामसंतप्रविवेकोनवदत्तनेति वाक्यपदीयाद्बहावयवानविदिनिजहत्स्वार्थो
यायवलाभात् यदपिनचवाक्येराजपदंपुरुषेउपनःसामस्येपुरुषमितिमपेतनेतावदअथेनरा
जार्थमितुउक्ते तदपिनहि यावत्केवित्तदेतिवनादृष्टवधापिवा प्रयोहतेवतानेभ्यःप्र
कृतिप्रत्ययादिवदितिवाक्यपदीयेनप्रत्यर्थेर्थाकीयवशक्तिग्रहस्यतदवच्छिन्नायाम्

ने मद्रकीतेनरियकेन मुक्तिनक्रयः संभवतीति यथा पुत्रमनुत्रसपादीलवदादेशाभावः द्वियुत्रहत्कादीहि
२ त्रादीनेप्रयोगाभावान्न प्रपन्निः तदेवं सर्वत्र पूर्वोत्तरयोर्गाणत्वाभावेऽभेदकत्वसंखेवसाम्यतेइ
तिस्थितेऽयमर्थो वाभिधाने पृथगर्थे वृत्तिरिति ब्राह्मणस्य केवलइति वृत्तावत्यकृत्यभिधानेनेति
तिब्राह्मणकेवलइतिभेदेनाभवतिसंबंधिवी स्यात् षष्ठीसमासो वेति उपसर्जनेन च विशेषणे
नाव्याख्याते च योगस्य भवति पृथगर्थे पुराणे गोत्रासस्य केवलस्येति वृत्तौ तु कार्य्याद्वंद्वे निवे
धनस्य समस्तस्य स्वाभाविकशब्दानिवर्तते राज्ञो गवास्य केवला इति तदेते विशेषे विज्ञायते
संभिन्नोभयसमूयः योऽप्तूदकवदविभागापन्नो वृत्तावर्थ इति तेन राज्ञः पुरुषमानरापुरुषमा
नयेति च पर्यायकपदानीयते इति कार्ययोर्णोऽभेदः तथाप्यभिधानप्रकारोभिद्यते यथाब्रा
ह्मणास्य ते भोज्ये तेवां ब्राह्मणानां शतं भोज्यं तावमिति तदेवं वृत्तिवाक्ययोरर्थोभिद्यते इति स्थिते
एवं सति स्वार्थावृत्तिरुक्ता अत्र न जहत्स्वार्था वृत्तिमाह। अजहत्स्वार्थपदानि यस्यामिति विग्र
हः तत्र तेन वृत्तौ वृत्तिपदानामर्थैकं पदेवर्णैश्चादिति यथा वृषभ इति वृषशब्दः सकृतादेश
वकः भशब्दकलनत्वात्राणां समुदायस्य बलीवर्दे शक्तोनयोराजनत्वर्थकं एवं केवलशब्देपि को
वाचादीवः प्रवेतन्तिलः ष्टियिब्रोमसमुदायस्य ग्रामेशक्तो तेषां मनुष्यं एवं रामशब्देपेऽस्
त्रीप्रमोगम्यादे पदानामायसेनमः रस्वमाः रामः पदानि रायनिवाराः रोमातिमि

२

ज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति द्वाभ्यां संबंधो भवति तथा राजपुरुषो देवदत्तस्येत्यपि स्या
त् ततो यस्य विशेषणस्याभावाद्यो विशेषः समर्थकार्याभावः अपरे च समर्थकार्याभावकृता वि
शेषाः संतिस्विक्तो योग्यवयानेत्यपेक्षमन्यन्तरेणाभिसंबंधः संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुप
सर्जनविशेषणं च योगश्चेति तत्र यथासि वृद्धो यो भवति वाक्ये राज्ञः पुरुषो नीलमुत्पल
मिति समासे तद्वयोरेकार्थान्नविशिष्टेर्थे हन्त्रः पृथगर्थाभावात् स्वभावतएव विभक्तिर्नि
वर्तते स्वभावकी निवृत्तिः शास्त्रेणान्वाख्यायते समासप्रत्यययोरिति प्रत्ययलक्षणेन न
लोपादिकार्यं यथा स्यादिति राजाश्वः महद्दीहा पृथगर्थाभावेन पृथग्विभक्तिर्न भवति
यथा वर्णेषु व्यवधाने च पृथगर्थत्वप्रदृष्टे राजस्य पुरुष इति अस्ति तत्र नष्टं यथा
राजपुरुषपदे नमध्ये यदा तत्र प्रतिपत्ते प्रयोगानियमश्च पृथगर्थ्यं नैरष्टः राज्ञः पु
रुषः पुरुषो राज्ञस्यति अस्ति तत्र नष्टो यथा पुरुषपदे वर्णेषु किंचष्टप्यकसंख्यावि
शेषोपि वरोप्यते पृथगर्थेषु राज्ञः राज्ञो राज्ञां पुरुष इति हि ज्ञोत्वभेदैकत्वसंख्यागम्य
ते राजपुरुष इति तथा त्रिहन्नो संख्याविशेषप्रतिपत्त्यादिकार्यो विभक्तेर्निवृत्तो या
न संख्याविशेषमेकत्वादिष्टनुगतसंख्यां सामान्यमभेदैकत्वसंख्येव प्रतीयते यत्र त्वर्थ
प्रकरणादिके प्रमाने तत्रास्या देव विवचनवत्रवचनो न साऽपि समासः यथा समेतः की

तिविग्रहः तादृशे वृत्तद्वाक्ये शाकपार्थिवादिः षष्ठीसमासो वा तद्वाक्यं द्वेधा लौकिकमलौकिकं च
२ आद्यं प्रयोगार्हे परिनिष्ठितं साधुः यथा राज्ञः पुरुष इति द्वितीयं अपरिनिष्ठितं प्रयोगानर्हं समा
पुर्ये यथा राज्ङस् पुरुषस् इति समाससंज्ञादिके वाक्ये अलौकिके प्रवर्त्तनेन त्रलौकिके वाक्ये ध्ययेत्तासं
बंधः अन्योन्यापेक्षायेत्ता आकांक्षा संनियोग्यतेषु सत्सु यः परस्परं संबंधः सामर्थ्यपेक्षा वा को
ऽस्ति राज इति पदं अनियतसंबंधापेक्षं तयोर्द्वन्द्वसंबंधे विशेषणाभूतेऽप्यर्थे माचष्टे स्वसंनिहितयो
ग्येत्र पुरुषमपेक्षते ममायमिति पुरुष इत्यनेनापि पुरुषः स्वनिष्ठोऽभियोपमानः स्वसंनि
हितेन राज्ञानेन वच्छेदकत्वेनापेक्षते इह मस्येति अतो विशेषभावेन संबंधः अनियतसंबं
धिविषयता ज्ञापेक्षा या योग्यः संनिहितायोग्यश्च तेनानेन संबध्यते राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च
राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति नार्थोऽनयस्य हन्ता संस्पृष्टार्थता एकार्थीभावो हि तत्र संबंधः
इत्येति राजपदे राजानमभिधायनतावति पर्यवस्यति पुरुषमप्याचष्टे यथा गंगायां
घोष इति गंगापदं तीरं यदि न तावत्स्ववस्ये ततो यथा वाक्ये राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति द्वाभ्यां
संबंधो भवति तथा राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यत्रापि स्यात् स्वविशेषणसंबंधोऽपि स्यात् अ
श्वस्य राज्ञः पुरुष इति यथा तथा ऋद्धस्य राजपुरुष इति स्यात् पुरुषपदमपि राजविशे
षमेव पुरुषं चष्टेन पुरुषमात्रं यदि न तथा स्यात् पुरुषपदमपि राज यथा वाक्ये राज्ञ
२

स्त्रामितितत्क्लीवोयोगः अनन्तरेतिपदार्थायस्मिन्नर्थेद्दणगुतोऽसवादः अनन्तरेनः अयनेपदार्था
नेगमनमव्ययः एकार्थीभावः अनन्तरङ्गामेत्यादितस्येवंयलभंतेपदानियस्मिन्नाऽऽयोरेसवादः ॥
अन्नसहामेनरेयंतेसंवेयंप्राप्नोतेपदानस्मिन् अनव्ययेनामषयेत्तालक्षणः संवेयः अनन्तविग्रह
वाक्यमेवति विशेषणगत्यातेत्तायतेऽतेनहेत्वर्थ इतिविग्रहः तादृशेवनवाक्यैवतिकमेपु
रुषः एकाविशेषेणग्रहणेविग्रहः नटर्थेवाकेशाकपार्थिवादिःषष्ठीसमासोवाएकार्थी
भावेतत्त्वंवेयेहन्तिरेवभवतिनविग्रहस्यएवम् भयस्मिहोविभाषेतिरेव्याप्येवेतिवाग्रहणेनैव
नकर्तव्यंभवति यथेविभक्तिनामेतिसंकेतितेनयाप्यत्रनामानामितिविभक्तेर्नानामेवग्र
हणेसमासप्रत्ययोरलुक कचिदितित्तापकारत्वयेहनिवचनाच्च नलोपसिवेनानेयर
स्यरमव्ययः संभवति विभक्त्यर्थद्वारकस्यैवनसदर्शनाच्चसमस्तार्थेपदानामितितनोक्ते
एवतिभवतियश्यतिपावतीसदावव्ययसत्वेनसमासप्रसंगात्स्यात्तिचतस्मिन्नविभक्तेर्ल
कस्मात् यथेष्टप्रयोगोनस्मात् अनन्तविधिपिरितिशेषः पदान्तोपरयोर्वाविधिः अनव्ययेस
तिभवति पदमव्ययविधीयमानयत्कार्यमनयेति तेननहितसमासहहेनेयः संग
हीताभवंति अधिकारेनसमासमात्रेसंग्रहीतेस्यातियदिनचकारस्यानन्तसमस्तत्वपार्थ
वेनामाप्रामध्यसंग्रहस्योधिकारेपिनतेतिः विशेषणात्यातेत्तायतेऽतेनहेत्वर्थेऽ

ॐ श्रीगणेशाय नमः समासश्चान्वये नाम्नामत्र योगश्च यः स मासः इत्यादौ योगः संज्ञाधिकार
श्चायमः तथा चेयं संज्ञा समानियकीभूतानि पदानि भूयांसि वा समस्यन्ते यस्मिन्व्यापारे स समा अथ
वा समममेकमर्थं मासयति दीपयति तस्मिन्समुदाये समस्तमोऽन्यतः स्वरादंशमात्रा याने अः अस्मि
न्निष्टानि एकीभूतानि पदानि समस्यन्ते उच्चार्यन्ते स्मिन्नधिकरणे वञ्यदा संज्ञेऽस्मिन्नाप
दानामेकनामापन्नानां प्रसनमुच्चारणाभावे वञ् समासः च इत्यतो योगः समास इत्यनुवर्त्त
ते विधिश्चायमसमर्थसंज्ञाः यानि पदानि संज्ञीनि पदानि परस्परं समाससंज्ञां लभन्ते यन्नो
ते विधिर्न प्राप्नोति तत्रेदं प्रवर्त्तते भूतः पूर्वं भूतपूर्वः अन्ये तु पूर्वं भूत इति विग्रहस्य भूत
पूर्वं वरडितिनिर्देशात् नपाक्षस्य पूर्वनिपातमाहुः विस्पष्टपटुः विस्पष्टं पटुर्नो वक्रमे पारव
प्रमेयः भूतस्य पूर्वकाले न समम भेदाभावादिस्पष्टत्वस्याटवविशेषणत्वेनुपटुनास
मभेदाभावात् नपकपर्नैकपानायेनच्च किं तन्निषेध्यं को न स्वायंहकिः सामिहतः
अत्र समासाभावे पूकपयाभावे इत्यनुस्पान्नतानामहृतिकल्पस्य विवरणात् पच्यतभज्ञते
ति मतमभिधीयते यस्मात्क्रियायोगस्य यच्च तु भजनात्स्वादतमोदताया इहेदेत्यभिधीयते च
स्मिन् कर्माणि तदेहीदं जहिहिजोऽहमित्यपीयते यः सज्जहिजो ऽः इत्यादिषु अव्याख्यानात्तो परस्य
दासिवतेनव सह समासो नास्ति नाम्नामिति वचनात् तदर्थं चेतिहितयोयोगः अन्वये ना

M-119 (b)

पूर्वार्द्धं